СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Віктор НЕБОРАК
Із роману
"У пошуках Базилевса"

Олександр МОТИЛЬ
Структурні обмеження
й вихідні умови:
постімперські держави і нації
в Росії та Україні

Олена АПАНОВИЧ
Козацтво — ментальність
українського народу

Ігор МОЙСЕЇВ
Національна ідея:
ідеалізм і прагматика

Мирослав ШКАНДРІЙ
Модернізм, аванґардизм
і естетика Михайла Бойчука

ISSN 0585-8364

9 ВЕРЕСЕНЬ
1995р.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні – 80 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6, кімната 50, факс (044) 229-57-97

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. долярів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **Sučasnist** і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: **Sučasnist**.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sučasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:
Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ІЗРАЇЛЬ:
Sučasnist /
Mr. Iaakov Suslensky
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

НІМЕЧЧИНА:
Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist /
Mr. S.Wasylko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUČASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.J., 07111
USA
(201) 372-7830

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

1995 вересень 9

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (413)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори –	**Тарас Гунчак, Іван Дзюба**
Заступник головного редактора –	**Ігор Римарук**
Відповідальний секретар –	**Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури –	**Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя –	**Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури –	**Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва –	**Богдан Певний**
Художній редактор –	**Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор –	**Павло Щегельський**
Коректор –	**Тамара Кравченко**
Коректор –	**Марія Кучеренко**
Оператор комп'ютерного набору–	**Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору –	**Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції "Сучасности" просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE	SUCASNIST
252025, Київ-25,	29 CLINTON TERR
вул. Десятинна, 4/6,	IRVINGTON, N.Y., 07111
кімн. 50	USA
"СУЧАСНІСТЬ"	(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал "СУЧАСНІСТЬ" від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем "СУЧАСНОСТИ" було дослідно-видавниче об'єднання "Пролог".

Нині журнал "СУЧАСНІСТЬ" є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUCASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is $ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.Y., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – **Степан Козак**

Представник редакції у Словаччині – **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

5 *Василь Герасим'юк.* 1745 — Петрівка

8 *Петро Мідянка.* З нових віршів

12 *Віктор Неборак.* (Балаканина) — (Потоки). *Розділ з роману "У пошуках Базилевса"*

55 *Олександра Черненко.* Танець світла

56 *Михайло Бриних.* Уривок хворого на вікні

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

61 *Олександр Мотиль.* Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні

74 *Максим Стріха.* Культурна політика України: реґіональні, етнічні та конфесійні аспекти

80 *Іван Дзюба.* "З орлиною печаллю на чолі..."

99 *Володимир Кулик.* Конституційний договір і проблема подолання тяглости

КУЛЬТУРА

104 *Олена Апанович.* Козацтво — ментальність українського народу

109 *Ігор Мойсеїв.* Національна ідея: ідеалізм і прагматика. *("І мертвим і живим..." Т. Шевченка)*

СПОГАДИ

116 *Іван Гнатюк*. Стежки-дороги. *(Продовження)*

МИСТЕЦТВО

129 *Богдан Певний*. Кандинський у Нью-Йорку
137 *Мирослав Шкандрій*. Модернізм, аванґардизм і естетика Михайла Бойчука
148 *Олена Зінькевич*. Муза молода? Молода муза?

КРИТИКА

153 *Неля Корнієнко*. Сучасний український театр: місце після "гріхопадіння". *(Закінчення)*

БІБЛІОГРАФІЯ

162 *Микола Неврлий*. Для поглиблення історичної пам'яти

ПОШТА РЕДАКЦІЇ

ПРО АВТОРІВ

digitized by ukrbiblioteka.org

Василь ГЕРАСИМ'ЮК

1745 — ПЕТРІВКА

Сіли у корчмі. А Федьо́ — на під.
Той і в неґурі вздрить: хто і куди.
Орфенюк, Баюрак. Корчмар Давид
запитально виходить. Довбуш: "Сиди".

Історичні постаті. Крім Федя*
й корчмаря. Хоча ні: корчмар — Давид.
В нього — збір, коли в землю піде гаддя,
чи то пак, "гаддє", як казав мій дід.

Та гаддє гаддєм. Я не про те.
Я про трійцю руську, гуцульську, круту,
що в корчмі при дорозі план плете,
чим би ще ощасливити бідноту.

Аби пан із хлопа Дідушком не став,
бо не відав той Дідушко страму —
в Білий Черемош молоко виливав,
тому — Білий, а Чорний — Чорний чому?

Від "проклятих питань" гуде корчма
і Давид робить те, що робить Давид,
бо в гуцульської трійці стриму нема,
а Федьо як Федьо — спати виліз на під.

Там історію він і проспить. Але ж ці!
Ці ще вшкварять, хоча... Я ж не про те,
що попроситься Довбуш на топірці
вже у серпні... За ним Орфенюк піде

ще у цьому році... Лиш Баюрак
погуляє в цих горах дев'ять літ
і на страті попросить у посіпак
станіславських — сопілку. Й заплаче Давид!..

Я ж таки не про те, а про те, що трьох
цих любили. Й нікого — отак, як цих!
То для польської шляхти опришок — лотр,
але був поет Карпінський Франциск —

мав би зватись Олексою. Та яка
вдячність польської пані? — відомо яка.

* І ситуація невигадана. Федьо́ — опришок Федір Воцук. Корчма у селі Ясиня на Закарпатті. — *В. Г.*

Спас Олекса опришка у пелюшках,
чи то пак, поета — для Баюрака,

що пригубить сопілку у небесах
тих жалів, яким тісно на цій землі...
Скорбний буйвіл зі свічами на рогах
в ніч поета стоятиме на скалі.

Спас опришок поета. Поет не спас.
Церква Спаса на іншій скалі стоїть.
Та Петрової ночі завше враз-з —
змах сокири — гра поета злетить,

чи то пак, опришка. Що в тім нове? —
четвертує кожного кат в акурат
на коронний розподіл Павла Беное:
де який виставляти тіла шмат.

Тільки голову — у Космач на храм.
Як розбійник, вдихну петрівку вночі.
Без Павла — мов язичник, знаю сам:
я не можу старіти у Космачі.

Хто з води Чорногори — одна керва —
йде у землю. А з кожним хоч ледь живим
розрахується храмова голова,
стерши простір осклілим оком рудим.

Трішки нічки-петрівки. Вдихнув — нема.
Тільки сколють легені зорі злі.
Впустить протяги плоть, мов стара корчма
при дорозі на цій заклятій землі,

чи то пак, перекопаній... Де скарби?
Між рукою і серцем — рукоять.
Благодать, кажуть, сходить на ці горби.
Безкінечна, Господи, благодать.

Чорні хлопці, Черемош вас колисав,
тому — Чорний. Він потече назад,
лиш ватажко на ніжку б не налягав:
"Не каліч мене, брате. Ти ж рідний брат..."

Хлопці, в домі Давида суддя один.
Та приходить Довбуш — ніби не вмре.
Ніби прийде в ці гори Божий Син
й знову тільки розбійника забере.

Тріє ца́рі гір сіли в корчмі.
При дорозі. Під зорями. При свічках.
А що далі буде, знають самі.
Скоро серпень, Олексо, — як сойчин мах!

digitized by ukrbiblioteka.org

Так у грудях млосно й прозоро, що аж!
Запах сіна бавить запах ожин.
Аж застогне вві сні на горищі страж,
бо він Довбуша любить, бо скурвий син.

Бо на світі мусить бути гуцул,
що орел 'го носив, а любов уб'є.
Й не втекти в Трансільванію до дракул,
бо нема в горах правди, а Дзвінка є!

Та хіба я про те? — я шукав корчму.
Він ще є. Хоч вже ясно: хто і куди.
Не до мене на Спаса буде йому.
Прощавайте, опришки. Довбуш: "Сиди".

Не поможуть, Олексо, мої псалми.
Ні найтяжче з прозрінь, чи то пак, похміль,
бо гаддє — в цієї землі під грудьми —
опустив карабін мій дід Василь.

Знав Федьо, чого вилазить на під —
він над ними проспить рівно двісті літ.
А вони сидітимуть — доки світ,
і наразі це знає тільки Давид.

Липень, 1995

---

24 серпня ц. р. минуло 250 років з дня загибелі Олекси Довбуша. — *Ред.*

Петро МІДЯНКА

З НОВИХ ВІРШІВ

* * *

У липкому, плинному повітрі,
В барокових закрутах лози...
Божа книга лежма на пюпітрі —
В книзі титла, яті та ази.
Стигне грезно. Вересень і Здвиги.
Сік дзюрчить у чани — не до чаш.
Ти не розумієш Божі книги,
Богу Боже, певно, не воздаш.
Мушт у бутлях. Літія осина
В полудневих шатрищах між ґрон.
Касетові сипи клавесина.
Божа книга. То не Кальдерон.

* * *

Та мідна барва від повчанських бань
І мідні зблиски кінчтарського лісу,
Онагри Ясшаґу, пастуша тепла грань —
Сховалися за водяну завісу.
Ще в двориках квітує олеандр,
Ще скотарки поволі йдуть за бидлом,
Вологі спини світять в саламандр,
І світ багатий воском, білим грибом.

* * *

Вершок тієї лисніючої полонини
так нагадує дах старої
закарпатської хижі,
від печища якої немолодий тато
показує: "Петре, це Конява..."
І вже та єдина верховина
з рівним, як Божий престіл, ґрунем
бачить тебе маленьким дітвачком
на нашому давньому-давньому полі
біля клена, враженого блискавками.
Є той клен, і є протягом року
мінлива гора на хребті Красна,
але немає тата, що вчив сина
карпатської топоніміки верхів
і потоків...

digitized by ukrbiblioteka.org

Є те поле й мохнаті каменюки
від старого печища, звідки
виповзає мідянка,
щоб напудити бодай шелестом
ще одного Мідянку,
аби на разі той одірвав погляд
од мідяних переддмитрівських верхів
і спускався уже на заціплу від
холоду долину, де чекає його
вандрівницька нічка...

* * *

Те ткання і старовинна вовна,
Той помут, тонкий волоський шовк.
Бідна вберя поки що церковна,
Пастиря такий непевний крок...
Але є в селі півцоучитель,
Є ще кілька добрих лаврських книг.
Той учитель — Господа служитель,
Він чимало за життя устиг...
Бачити Надьварад, Сомошуйвар,
Нямеське презирство й випозір,
Як ранковий салдобоський буйвол
Повертає голову до гір.
Але там є предковічна дичка,
Ґаздині прядивні і ткання,
Під Менчулом чарівна сарничка...
Водаси волочать оленя.

* * *

Замело той верх, святе верхів'я,
Хвою обілило ізнадрань.
Ґазди в селах лічать поголів'я,
А ріки простуджена гортань

Знай, булькоче стиха попід льодом,
Йде димок від кілька крайніх хат.
Ти щоранку добрим пішоходом, —
Не позаздрять стрийко, ані брат.

А чужий зафітькає, засвище,
Вилає у мать і перемать...
Світ навколо — біле деревище,
Де свічки зажмурені тремтять.

Ліпиш жовту свічку коло віка.
Три смереки, наче три мерці.
Господи, вродилося каліка,
А бріфташка ще на ремінці.

Б'є по клубах зношена тайстрина,
З ран Ісуса йде малярська кров!

Як банальна пастирська картина:
Баранці — і пастир суньголов.

* * *

Допіру Підкарпатська Русь крута
У намаганнях взяти землі й віру.
Як показна злодійська та чота
В своїх криївках шувару й аїру.
Забовванiє вмить новітній сфінкс,
Зазолотіє вождь в різьбленій рамі.
Розсиплеться дорога на антимінс,
І стане душно й парко в давнім Храмі.
Хіба що, може, леготом од гір,
Хіба що по дощу легка завія...
Який тяжкий цей клерикальний спір,
Яка тяжка ся руська Візантія!

* * *

В цім скупім гайнальському фольклорі,
В цих рясних, нещирих матюках,
В добре напакованій коморі
Видиш ти не втіху, але жах.
Ще не божевільні й богадільні, —
Загайтована, змордована душа...
Недарма в селі по три молільні,
Кілька вір, не вартих і гроша.
З'їли тіло пранці, струп і франца,
Куплерай, чешкеня, Мерседес...
Заржавілі січовицькі ранці
В дим пішли поволі до небес.
Що повіш, Мигалю, що, гайналю?
Маєш на кулон й одеколон...
Бризкаєш богемською емаллю...
Ти клієнт, по-давньому — кірон.
Що ж, неборе, тішся на Рів'єрі:
В Чорній Тисі — чорна каламуть.
Байстрюки карпатські сизопері
Ще для тебе й пісеньку знайдуть.

* * *

Ці малі рожеві ґіацинти,
Мрій орхідних виплески земні...
Ти кого ще мав перепросити?
Того, що лежить уже в труні.
Не простиш йому і не відпустиш,
Затяжкий завдав на себе хрест —
І живеш на світі неімущий,
Одинокий, як розбитий перст.
Божий перст на тебе не поклали,
І на разі — ні цитрин, ні цитр.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ти прийшов: напівпорожні зали,
Але хтось дарує ґіацинт.
Хтось приносить милодарну лепту:
Аферист, білявий ґімназист.
Абсент відкорковуєш за склепом,
Не говорять: "Пане,зупинись!"
Дався правді і віддався волі.
Не потрібний кельнер, а пленер.
Україну душать алкоголі.
Тішиться старий Аполлінер!

Віктор НЕБОРАК

(БАЛАКАНИНА) — (ПОТОКИ)

(Розділ з роману "У пошуках Базилевса")

Я дістаю плед, вкриваю ним Варвару, киця лягає щічкою на свої маленькі лапки, примружує очі і вдає, що слухає, хоча насправді дрімає.

"... З давніх давен місто Львів населяли, крім звичайних людей, особливі жителі. Це ніби й люди, а ніби й нечиста сила. Їх одразу ж виділяєш із юрби. Вони якісь містичні чи, може, казкові. Серед них є і двірники, і художники, і бармени, і злодії, і кірмани, і дівчата легкої поведінки, і, звичайно, робочі люди. Але все це маскарад. Бо те, ким вони є насправді, сховане, часто вони самі не здогадуються, хто вони такі, деколи досить довго, деколи й взагалі...

Це душі, запродані Львову. Місто їх ніколи не відпускає, а ліпить для них усе нові личини, ставить такі собі безперервні серіали. Серед персонажів цих видовищ найпочесніше місце належить панові Базьові — власникові абсолютно повної картотеки усіх перевтілень тих львівських душ. Але про нього більше знали як про матримонійну фірму, що існувала ще за часів Франца-Йосифа і навіть ще давніше...

Фірма називалася "Базилевс", розшукати її можна тільки через багатьох посередників, але й це не ґарантує знайомства з паном Базьом, а, в кращому разі, лише з якимось із його теперішніх заступників, хоча цілком можна потрапити в лапи шарлатанів, які видають себе за аґентів фірми...

Читала "Замок" Кафки?

"Мррр..."

Так ось, шлях до пана Базя нелегкий, сповнений небезпек, але той, хто пройде його, має шанс дістатися до щастя. Це навіть не те, що знати свою долю наперед, це можливість змінити, покращити свою долю, переробити її, перемалювати майбутнє. Тобто — будь-який хлопець, будь-яка дівчина, чоловік, жінка, дідо, баба, діставшися до картотеки пана Базя, може вибрати собі пару і спосіб, як з тою парою спаруватися, і далі — дізнатися усе про інтимне життя всіх, здійснити захоплюючу подорож по лабіринтах людських таємниць, це так, як у картярській грі знати карти суперників і, більше того, мати можливість підмахлювати, переінакшивши щось, як не в своєму, то в чужому житті. Для зовсім юних клієнтів і клієнток — це кришталевий палац кохання, для старших — картярський дім, а для старих — спосіб занапастити душу і омолодитися. Хоча всі вони — це усе ті ж клієнти і клієнтки. Картотека — наркотик. Хто рився у ній бодай раз, той буде робити це ще і ще. Той вже більше захоплений самою картотекою, ніж пошуками у ній своєї картки. Де вона знаходиться — важко сказати. Можливо, її постійно перезаховують. Точних чи й приблизних описів картотеки не існує.

І це не найважливіше.

Майже всі забули про таємне і справжнє призначення картотеки — обліковувати і зберігати реєстр "львівських душ". Знати цей реєстр — все одно, що проникнути в масонську ложу, в саме її ядро, і знати багато, незрівнянно більше, ніж інтимні справи львів'ян...

Але все це, звичайно, вигадка, казочка, яка і прислужилася для тої кабареткової вистави...

digitized by ukrbiblioteka.org

Але наша стомлена киця вже десь далеко-далеко, вона вже волочить свого пухнастого хвостика лабіринтами таємничої картотеки... "

*(Монолог **Марка, виголошений Варварі в "Увертюрі" до роману "У пошуках Базилевса"**)*

...Справа виглядає так. Кішка пана Базя, Варвара, раз на рік (остання п'ятниця квітня) перетворюється на жінку Варвару для того, щоб уполювати собі чоловіка. У її розпорядженні — двадцять чотири години. Якщо за цей час Варвара не пошлюбиться,- а моментом брання шлюбу у нашому випадку вважається та мить, коли вона зі своїм обранцем, видряпавшись на сам вершечок львівської Опери, гукнуть в один голос: "ми — чоловік та жінка",- чи щось наплутає, чи вигукне не в лад, — вона знову стане кішкою пана Базя і цілий рік буде скніти і ловити мишей у його володіннях...

*(**Умови контракту пана Базя з Варварою з розділу "Варвара і Аґнеса"**)*

... вам зуби вставить БУБАБУ

*("Бубон" — **кн. "Літаюча** голова")*

* * *

— Прошу переказати сюжет.

— Е-е-е... там розповідається про одного хлопця, який...

— Ім'я пригадаєте?

— А не говориться, яке в нього ім'я!

— Не має імені?

— Напевно, має, але це... я не звернув на це уваги. Це неважливо.

— Як він виглядає?

— Високий, одягнутий в... гарно...

— Скільки йому років?..

— Років двадцять п'ять... Може, трохи більше... Або менше...

— Чим він заробляє собі на життя?

— Картини малює? Нє, то він мешкає в художника, там, де картини малюються. Може, і він якийсь художник. Але там про це не говориться. Він сидить, ходить, щось пригадує, йому сняться різні сни. Приїздить одна дівчина. Він дрімає, а вона йому перебиває сон. На другий день, тобто ввечері того самого дня, вони зустрічаються в оперному театрі. Ага! Там є один такий музика, якого хочуть забити. І в нього зуби болять!..

— ...прокляття! За які гріхи?

— Заради приємної усмішки! Недобре шкіритися зігнилою дірою. "У П'єра були жахливі зуби, себто залишки зубів, а зараз — повставляв, і зовсім інакший чоловік. Вичмалко мав золоті, нагадував жида за шинквасом, повставляв під кість — українцем став! А в Костика бракує двох передніх зверху. Бідолаха встряв у якийсь мордобій, з того часу так і ходить. У Патріарха ж — усе олрайт. Має голлівудівську усмішку. Поетам добрі зуби не менш потрібні, як акторам. Особливо новоукраїнським. Завдяки щелепам українських поетів твориться образ нації! Домонтович писав, що Зеров позбувся майже всіх зубів. Це жахливо. Неокласик — і беззубий. У Європі не повірили б, що беззубий може бути неокласиком. Тема для дослідження: "Зубиська і поезія". Речі нібито різних порядків, але як же все-таки взаємопов'язані, як і все у цьому світі . Так що у нас? Кабаретович страждає від зубного болю?

— Кабаретович — гімно! Так йому і треба! З ним ні про що неможливо домовитися. От дивися, мені кров з носа потрібна була сотня баксів. На тиждень! Через тиждень віддаю. Підвалив класний товар. Треба було його тільки взяти, сплавити і заробити ще сотню. Дзвоню до Кабаретовича, кажу,

Кеб, так і так, а той — нема проблем, де зустрінемось? Зустрічаємося біля "Нектару" через дві години, тільки не запізнюйся, курва мама! Приходжу, чекаю десять хвилин, півгодини — нема свині. Дзвоню додому — нікого! Що ти скажеш? Добре, що зустрів того, як його, та ти його не знаєш, той, що товчеться завжди біля Дупи, виручив. На другий день зустрічаю Кабаретовича — шо, ти не міг десять хвилин зачекати. Та я тебе, гімна, сорок хвилин чекав, а тебе, брехла, не було... А з тим зустрічанням Нового року? Пам'ятаєш, як він нам прокрутив динамо на Новий рік?..

— З ним щось діється недобре.

— Та триндить він все!

— Ні-ні, він такий зашуганий. Нікуди не з'являється. Кажуть, що якась баба дивилася на його руку і не хотіла нічого говорити, тільки хитала головою.

— Та ні, це Мері його міряла своїм біоенерґетичним маятником і казала, що в нього печінка і серце, а він боїться піти на медогляд, сидить вдома і труситься. А про зуби нічого не сказала!

— Все це дурня. Я і п'ю горівку і кобіт деру, і ніц мені не бракує.

— Але буває такий час, коли все летить з рук, чи то погода така, чи тиск...

— Мені Боракне лишив свою майстерню, щоб я її прогрівав час від часу. Я посварився зі старими, вони навіть не знають, де я зараз тиняюся. Але мамця — телепат, чує, що я ві Львові... Така пристойна майстерня, ти був там? Апаратура добра, місця до фіґа. Думав, улаштую собі могутній сексодром. Знаєш, зовсім інакше на кобіт дивишся, коли маєш куди їх привести, вони вже майже тойво. Я не є там якийсь Казанова, але й порядно вигратися часом нема де. А тут — прошу дуже. Узявся передзвонювати своїх давніх приятельок. І ніби щось десь перемкнулося. Тої нема, та страшенно чимось зайнята, а в тої серйозні плани на майбутнє. Подивишся на юрбу — всі ніби на рейках, зупинка — і катастрофа. Я полюю, чому ж мене ніхто не вполює? Мало на дискотівку не запхався, старий хрін. А в барі тхне криміналом. А на вулиці — просили розміняти гроші...

— Якусь курвегу завжди підірвеш...

— Не скажи. Професіоналка зразу оцінить, що ти за птиця, і пошле тебе до дупи...

— Це залежить від сезону...

— На морі — нема проблем...

— А на Глинці колись...

— Можна було і по шарабанах дістати.

— Глинка тепер закакана, минулося те щастя.

— Ну кого ти на Глинці зривав, триндило?

— Ми колись з Кабаретовичем потрапили в нічну ресторацію в Талліні. За нашим столиком всілося дві масті, чи то ми всілися за їхній столик, не в тім річ. Одна — взагалі — атас, перший раз таку бачив так близько. Я був ще повний баран в налагодженні взаємостосунків, але зважився. Я спитався в неї, чого вона така насуплена.

— А вона?

— Сказала — що, я маю либитися в пику "каждаму встрєчнаму"?

— А ти?

— Та я так почервонів, аж мені сльози бризнули. Бил юнєц.

— Б-а-а-а-лван!

— Але вона мене пожаліла. Побачила, як я знітився. Сама щось там сказала. Потім ми навіть танцювали з нею повільні танці. Такий вигинистий звір у руках. Несподівано вони кудись урили. Але я був на вершині сатисфакції. Ці з вигляду профури — класні кобіти. У них така захисна маска.

— У них така професійна маска проти різних фраєрів...

— Не люблю цих клоак. Щось бруднувате, вбоге.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Вбоге? Ти ще не бачив, які там бабки летять!

— Людське — вбоге. Ця напівблатна музика, ці офіціантські нахабні пики, прицінювання, намахування, статеві акти з блювотним душком, засмальцьовані гроші, випадкові екземпляри людського роду.

— У цьому є свій кайф! Кожний живе, як може. Для когось це життя, авантура, загострені відчуття. Що ти пропонуєш навзамін? Чим ти мене розважиш сьогодні. Підемо до кіна, на Тарковського?

— Поїхали до мене.

— Куди це — до тебе?

— Я художник. Я можу намалювати твій портрет, золотко.

— І подаруєш його мені?

— Побачимо.

— Зараз яка година?

— Ще рано. Ще дитячий час.

— Давай відкладемо на потім. Я не можу сьогодні. Але подзвони — домовимося.

— Потім не буде ніколи. У тебе ж немає ніяких особливих справ. Поїхали.

— Не можу.

— Ти ставиш хрест на усьому нашому майбутньому. І тільки тому, що ти вперта. Тобі здається, що зараз вирішуєш ти, а насправді хтось там нагорі хоче нас розвести в різні боки.

— Ти вигадуєш, любий. Просто я не хочу сьогодні.

— Але ж нічого не буде — ми будемо разом, тільки я і ти. Я не буду чіплятися до тебе. Ми будемо...

— Ми будемо сидіти, потім ти будеш чіплятися до мене, потім ми посваримося — і все зіпсується. Краще мені піти.

— Якщо ти підеш, ми однаково посваримося.

— У такому разі — ти дурень.

— Це ти дурепа! Ти не хочеш мене зрозуміти. Ти не хочеш піти мені назустріч. Чого тобі бракує? Я все роблю, щоб нам було добре, а ти мене постійно виводиш. Ідіотка. Чому ти не послухала мене? Здохла б ти? Корона б тобі звалилася? Тепер все зіпсуто! Забирайся! Бачити тебе не хочу...

— Ти вдарив її?

— Я б її вдарив! Але я не б'юся з жінками. Вона — вперта дурепка, нічого не вдієш, треба змиритися.

— Є жінки, які хочуть, щоб їм зробили боляче. Тому вони і провокують ситуацію скандалу. Вони від цього отримують задоволення. Вони хочуть, щоб їх брутально ґвалтували. Вони носяться зі своєю непогамованою сексуальністю, і це для них — як тягар — і його треба позбутися за будь-яку ціну, або як істота, котра живе у них всередині і котру треба провчити за те, що вона не дає їм спокою. І тоді вони провокують зовнішній світ на вторгнення. Дівчина розглядає себе в дзеркалі, змінюючи на собі одяг, одяг її гласкає, особливо там, де животик і нижче, одяг влягається на ліжку, їй хочеться запхати цукерку до рота, золото шелестить, рожева кулька засмоктується, кінчик цукерки час від часу визирає з її вуст, бічні дзеркала відбивають дитинний профіль з випнутими губами, вона відкидається на ліжко, якась тканина опиняється під нею, дівчинка тягне її, затискуючи ноги, тканина прослизує між її затиснутими ногами, хвиля збудження, десь там, ось там його затверділа вершина, на яку хочеться натискати пальцями, але це не те, за вікнами гаснуть сутінки, дихає парк, її голе тіло залазить у вузьку червону в'язь светра, вона тихенько вислизає з дому.

— Що далі?

— Далі — можливі різні варіанти.

— Прошу, мені страшенно цікаво.

— Між будинками і парком — брукована вулиця, парк — за металевою мережаною загорожею, дівчинка йде вздовж неї, аж поки не натрапляє на прохід, вона перелазить через парапет, її нога занурюється в траву, трава лоскоче її ногу, ще рух — і вона опиняється в межах парку. Там невловимо — все інакше. Вона чує дихання. Вона відчуває чиюсь присутність. Відчуває своє серце. Ноги несуть її в напрямку алеї. Там густі тіні і плями ліхтарного світла. Там лавки в зелених нішах кущів. Вона сторожко скрадається в бік живоплоту, натрапляє на лавку, лягає, випростовує руки вздовж тіла, намагається якнайтихіше дихати і заплющує очі...

— У цей же час Професор вигулює свого афґанця. Пес бігає як ошалілий. Він у лабіринті свободи і запахів. Знайомі місцини і незнайомі. Треба їх позначити на мапі своїх володінь. Професор з насолодою вбирає ніздрями повітря вечора. Ремінчик скручено довкола руки. Він має годину на шпацер. Вдома його чекає порція детективного чтива, піжама, чищення зубів і глибокий здоровий сон...

— Дівчинка грається в одну гру. Вона вирішує рахувати свої подихи до сотні, не розплющувати очей і не рухатися, щоб там не сталося. На п'ятдесятому подиху вона затримує дихання і рахує биття свого серця — раз, два, три, чотири... — і раптом чує чиєсь стороннє дихання. Щось її наче обнюхує і лоскоче їй щоку. Щось шерехате, тепле і вологе облизує їй шию, дихає і скавучить...

— Вона перелякалась?

— Так. Вона завмерла, ще міцніше заплющила очі, так ніби це для неї був єдиний сховок. А Професор помічає, що пес завмер біля лавки. Він остерігається, щоб його не спокушали цукерками чужі, і гукає: "Бой!" Кілька ворон злітають з крони сусіднього дерева і, каркаючи, відлітають у сутінки. Бой обертається, помело його хвоста лоскоче дівчинці ноги. Вона починає здогадуватися, з ким має справу. Але гра продовжується. "Ну, кого ти тут зустрів? Обана! Що трапилось? Тук-тук! Доброго ранку! Вставайте! Час додому. Чи чуєш мене?" Голос у Професора стурбований. Він бере дівчинку за руку, рука не пручається. Вона тепла і нерухома. Шукає пульс. Прикладає вухо до грудей. Вони на диво сформовані, пружні. Дихання є. "Сто!" Раптом він відчуває, що долоня дівчинки занурюється у його волосся. Найлегші, найніжніші на світі пальчики. "Вже прокинулася? Як тебе звати?" Бой схвильовано скавучить.

— Професор нахилений над лавкою. Але несподівані обійми примушують його шукати точку опертя. Одна з його рук потрапляє в живі лещата ніг вечірньої незнайомки. Професору перехоплює подих. Кінчик вологого тремтливого жала облизує йому ніс. Він впирається правим коліном в край лавки, відчуваючи набухання свого прутня. Бой сидить ліворуч і спостерігає нахиленою мордою. Тим часом права рука дівчинки скрадається до Професорового маґнетичного центру і торкається тканини штанів у тому місці, де випирає затверділа куля. Тіло дівчинки звивається на лавці. Професорова рука, та, що затиснута ногами, опиняється раптом на піхвочці сутінкової істоти. Светр задирається. Ноги розсуваються. Бой виє. Місяць оббризкує її лице теплим сріблом...

— А тепер вже справді "сто".

— Не можна маленьким дівчаткам так пізно самим гуляти. Мама насварить.

— Я боюся вертатися сама.

— А сюди сама не боялася прийти?

— Я заблукала. Виведіть мене, дуже вас прошу.

— Бери мене під руку і пішли. Не холодно?

— Трошки.

— Хочеш, понесу тебе?

digitized by ukrbiblioteka.org

— Я важка. У вас такий гарний пес!

— Охоронець. Ніхто до нас не посміє причепитися, всі нас будуть боятися.

— Отам я мешкаю!

— Зовсім близько. І чого ж ти боялася?

— Не знаю. Стало страшно.

— Ми з тобою майже сусіди. Приходь до мене в гості. Мій будинок — цей.

— Ті вікна з червоними завісами — ваші? Там дотемна світить настільна лямпа і деколи грає фортеп'ян...

— Точно, ти вгадала.

— Я обов'язково прийду.

— Приходь, будемо пити чай з вишневим варенням і їсти тістечка...

— ...хворобливі фантазії, варіації на теми Лоліти у Стрийському парку.

— Але я це бачив. Ми кохалися з Варварою. У кімнаті було темно. Та й наші очі були заплющені. І раптом в моєму мозку з'явилася перспектива вечірньої алеї і постать дівчинки. Я сказав про це Варварі. Виявилося, що вона теж бачить усе це. Ми ніби пробилися своїми внутрішніми поглядами в одне і те саме видіння. Це було дивне відчуття. Так ніби наша свідомість злилася, ніби ми і справді стали однією істотою. Ми почали випитувати одне в одного, хто що бачить, і переконувалися, що бачимо одне і те саме. У мене було відчуття, що мене поглинає щось більше, і мені це приємно, та я відчув, якщо так буде продовжуватися, я не зможу чи не захочу повернутися назад у себе. Такий сюрреалістичний вхід в паралельну дійсність — через тіло Варвари. Такі собі секс-двері. І мені зробилося страшно.

— Що було потім?

— Я перервав фантазію. Так ніби вимкнув телевізор.

— А вона?

— Вона розсердилась.

— Вона хотіла заволодіти твоєю свідомістю, взагалі особою.

— Дивна річ. Якийсь час і я хотів цього ж. Але налякався.

— Це інстинкт самозбереження.

— Так, людина звикає до себе самої. І ще є підозра, що все це на межі збожевоління. Тобі здається, що ти потрапляєш, скажімо, в алею вечірнього парку, а насправді в тебе тече з рота слина, рука чухає потилицю, член звисає з розчіпнутих штанів, і ти сидиш в дурці, і немає поряд ніякої Варвари.

— Це тотальна війна внутрішнього і зовнішнього.

— Правильно, сідай — "п'ять"! Та мені здається, що між внутрішнім і зовнішнім є все-таки якісь канали, гармонійні переходи, хоча, напевно, є і катастрофічні. Шизофреніки — це потерпілі в катастрофі.

— А інші?

— Інші звикають поділяти світ на сон і дійсність, при цьому вважають сон чимось ілюзорним, не надають йому належного значення. Люди свої уявлення про успіх, щастя і таке інше пов'язують, в кожному разі, не зі сном. І тому вони так часто відчувають себе нещасними. Мають проблеми з побутом, грошима, їжею, сексом. Уві сні все це вирішується в найпростіший спосіб. Дійсний світ заклацує людину на сотні замків, робить з людини дволикого Януса, ув'язненого між майбутнім і минулим, а сон її звільнює. Але справа не в протиставленні, а в зіставленні. Наша дійсність і наші сни — одне і те ж саме, дві поверхні рукавички, щоправда, не можна бути одночасно на зовнішній і внутрішній поверхнях, але рельєфи повторюються, впізнаються, так, ніби їх вивернули навиворіт. Або це нагадує сферу. Дійсність замкнута всередині сфери. Поверхня сфери — прозора, це наше життя. Сон — це все поза сферою. Людина намагається витлумачити сон, а це все одно, що тлумачити стілець, який бачиш перед собою, або обличчя в юрбі. Чи все потрібно тлумачити? Чи все надається до тлумачень?..

— Що означає, коли сняться мерці?

— Зміна погоди. Одна річ, коли вони мовчать, інша — коли говорять.

— Що означає, коли вони говорять?

— Це якась важлива звістка.

— Важлива звістка те, що вони говорять, чи якась важлива звістка чекає на мене після пробудження?

— Варто запам'ятовувати їх слова. Вони важливі.

— Мені вряди-годи сниться мій однокласник, який загинув, потрапивши під поїзд. Мав неповних двадцять років. Дурна безглузда смерть. Він йшов уздовж колії. Назустріч по сусідній колії сунув поїзд. І за шумом того поїзда він не почув, що ззаду мчав інший. А може, щось на нього найшло, і він відключився від зовнішнього світу. Труна була закрита. Казали, що його там змололо на кавалки. Зараз він мені сниться досить рідко. Раз на рік, а то й рідше. Раніше сни з ним траплялися частіше. Він мені сниться так, ніби він живий. Мав якусь тяжку хворобу. Перебував у якихось особливих лікарнях. І досі чує небезпеку для здоров'я. Тому мусить пильнуватися, рідко з'являється на люди. А мені чомусь незручно сумніватися...

— Це тому що ти не бачив його у труні.

— Він перший з мого покоління, кого забрала смерть. Змалечку я знав — люди помирають. Похорони траплялися, як і все на світі. Це була одна з ряду, щоправда, рідкісних подій, тільки обставлена в якийсь своєрідний спосіб. Ось цей малюк на фотографіях з похорону діда-стрийка — я. Смерть не усвідомлена як смерть. Смерть для дитини — це хвороба, яку не вдалося вилікувати. Можливо, цей погляд настільки засідає в свідомості, що сни потім його модифікують, і мрець виявляється хворим, а тому і живим.

— Де знаходиться мрець у сні?

— Сон — це часопросторове ніщо. Ти пересуваєшся, але відстані нема. І часу також немає. У сні немає світил, які міряють час. А якщо щось таке є, то це більше нагадує відображення місяця у воді. Безконечна порожнеча. Але все поряд. Немає юрби. Немає множинности. Деколи сняться інтер'єри, міста. Тобто — ніби і є простір, але він якийсь нетривкий, якась ніби комп'ютерна дійсність. Там і зустрічаєш мерців.

— Чи є відчуття верху і низу?

— Так. Мерці знаходяться завжди трохи нижче. Деколи сняться якісь неймовірно високі будівлі, нестійкі, рослинні. Я потрапляю на саму верхотуру. Виникає відчуття небезпеки. Деколи сняться райони міста, яких в дійсности немає. Причому, це повторювані сни. І місто з тими неіснуючими районами одне і те саме. Там, де Високий Замок, знаходиться ціла система будівель, в яких розташовано зали якогось музею чи картинної ґалереї. Над парком Франка, там, де готель "Дністер", ніби-то стоїть величезне напівзруйноване приміщення, палац в псевдокласицистичному стилі, де можна знайти залишки старої зброї і навіть якісь скарби, а сам парк, дивним чином, накладається на той парк, що над Краківським базаром, і там далі, за парком, — цілком "недосліджене" автономне місто. А посеред міста, хоча важко визначити, де саме, якщо порівнювати з теперішнім Львовом, знаходиться ще одне місто — місто-цвинтар, оточене середньовічним муром, і власне воно є на якомусь підвищенні, до нього треба підніматися східцями, як на якийсь античний форум, проходити через помпезні брами. У цьому місті-цвинтарі мені часто доводиться блукати. До речі, і та ґалерея на Високому Замку якимись своїми прибудовами виходить на той цвинтар.

— Місто-цвинтар — це справжнє місто, вивернуте навиворіт, яким ти щодня блукаєш, могили — це будинки, а мерці — люди, які живуть в тих будинках.

— Кажуть, коли сниться цвинтар — це добре.

digitized by ukrbiblioteka.org

— А похорон?

— Мені не так давно приснився похорон, але абсолютно невідомої людини. Ніби це якась американська вілла, — не тому що вона саме в Америці, а тому що такі часто трапляються в американських фільмах — з внутрішніми фонтанами, ґалерейками, переходами, і виявляється, що помер її господар. Я — серед прибулих на похорон. Довкола моєї шиї обкручується колюча гнучка лоза з троянд. Я бачу, як мерця вкладають у труну, одна рука йому спадає набік, і раптом він сам, напружуючись з останніх сил, переставляє ту руку на живіт і переплітає обидві руки пальцями, як це заведено у мерців. Процесія рушає, я ж кидаю свою лозу на труну. Що б це мало значити?

— Вілла — це Америка, мрець — давнє почуття, яке ще не до кінця загинуло, троянди — твоє примирення, похорони — весілля.

— Що в сумі?

— Дівчина, до якої ти був небайдужий і яка виїхала на Захід, одружилася там, і ти з цим примирився, хоча вона тобі ще й досі дорога.

— Мене в цьому сні найбільше збентежив той рух руками, він ще живий, той дід, подумав я, а його ховають, бо так простіше, не треба нічого переробляти.

— Все правильно. Уяви собі, що та твоя знайома зараз би повернулася і поставила б тебе перед фактом, що вона вернулася до тебе. Як би ти відреаґував на таку ситуацію?

— Щиро кажучи, я б не хотів, щоб вона верталася саме до мене.

— Оце і є ті троянди, які ти кидаєш на труну. Тобі прикро, що ховають живого, але ж ти не кричиш, нічого не робиш. Ти навіть заспокоюєш себе — однаково він приречений.

— І що, якби вона раптом опинилася у Львові, ти б не захотів з нею контактувати?

— Якби я зустрів її на вулиці, напевно поварнякав би про те і се.

— І все?

— Уявлення не маю. Ми б щось говорили. Згадували. Не знаю, чи було б у нас бажання бабратися в минулому. Коли ми зійшлися, вона була перейнята виключно однією ідеєю — виїхати в Штати. Усі наші дні і ночі були пронизані цією ідеєю — як вона виїде, як вона заробить купу грошей, повернеться назад, купить квартиру, майстерню і як це буде файно. Вона поїхала, вирішила дочекатися громадянства, врешті знайшла собі чоловіка, все склалося навіть ліпше, ніж уявлялося. Це всіх врешті-решт влаштувало — втілилася ще одна американська мрія. І от вона вертається. У якості кого? Новоспеченої американки, яка проміняла мене і всіх нас на бакси? На хріна тоді повертатись? Щоб отримати сатисфакцію від успіху? Чи в якості пошлюбленої жінки, якій забаглося зануритися в ностальґійний маразм зі своїм колишнім бойфрендом? Чи розчарованої істоти, яка спалила кілька років свого життя, щоб пересвідчитися в істинності старої мудрості про вибирання батьківщини? Ні, не хотів би я, щоб хтось такий сновигав мені перед очима. Хай все лишається там, де перебуває зараз.

— Чому люди їдуть на Захід?

— Може, ти хотів дізнатися, чому люди покидають рідні місця?

— Хіба це не те саме?

— Ні. На Захід, в кожному разі тепер, їдуть за грошима. А рідні місця покидають тому, що якась зла сила зганяє з рідних місць. Якщо людина поїхала і не вернулася, то її було зігнано, або вона від народження — перекотиполе, а якщо поїхала і вернулася, то маємо щось на зразок чумакування. Тут діє закон співвідношення ближнього і дальнього світів.

— Що таке ближній світ?

— Ближній світ — це найперше світ, з якого ти вийшов, у якому ти ріс. Твоя мама, батько, родина, родичі, рід і т. д.; хата, сад, подвір'я, околиця, місцина і т. д.; пахощі квітів, шумовиння злив, рипіння Різдвяного снігу, Великодні крашанки, Зелені свята, ласощі і т. д.; друзі вчителі, дівчата... Ближній світ — це світ довкола тебе від самих твоїх початків, яким обростає твоє життя, концентричними колами, як стовбур. Хоча ти й успадковуєш його, як гілка, яка проростає на цьому стовбурі. Ближній світ належить тобі і роду, це все справді дуже нагадує дерево, де все — з одного коріння, хоча й немає двох однакових гілочок. На початку все в одному — в матері — весь світ з усіма складниками. Потім відбувається перетікання і відокремлення.

— Виходить, ближній світ — це щось стале, він потребує фіксованості?

— Так, але коли ростеш у кочовиську, природа не стане тобі рідною. Природа, земля, краєвид, річка, ставок, сад, околиця...

— Але ж були і кочові народи?

— Де вони тепер? І біда в тому, що вони не зникли безслідно, а розчинилися. І цей кочовий вірус дає себе знати. Таким чином, головні складові ближнього світу — родина в системі родового дерева плюс осідлість.

— Які ознаки ближнього світу?

— Творення своєрідної культури як запоруки гармонії людини і світу саме в даному місці землі, "рослинність".

— Які ознаки дальнього світу?

— Кочівництво, "тваринність".

— Єгова — бог якого народу?

— Кочового, якому обіцяна і дарована земля.

— Цікавим з цієї точки зору виглядає місіонерство.

— Так, слуги бога кочівників сповнюють свою місію релігійного кочівництва. Поглянь на цих новоявлених американських проповідників. Що вони загубили на Україні? І що вони тут проповідують у той час, коли нас перетворюють на сировинний додаток до Заходу і на світове звалище всілякої отрути? Звідки вони взялися? Хто вони з походження? Нащадки емігрантів, які знищили, споїли індіанців, зігнали їх у резервації, наповнили "відкриті" землі рабством, потім самі ж стали проводити кампанії за свободу людини. Понабудовували автобани для своїх машин, міста для своїх машин, екрани для своїх машин, знімають фільми про свої машини. І кочують туди-сюди — де більше платять. Вони хочуть нас навчити віри в Бога? Якими арґументами? Наш Бог дасть вам багато авт і баксів? Вони хочуть вирвати нас з корінням, засіяти нашу землю мікі-маусами і поливати кока-колою. Ось їх Бог. Хіба це вже не видно? Хіба не це — видимий результат приходу Америки на наші терени? Америка зіткана з дальнього світу. Всі, кого було вирвано з коренем, — найліпший матеріал для американізації. Долар — їх віра. Я не вірю їм ні на стільки.

— Але ж вони такі приємні, усміхнені, пахучі. У них такі гарні зуби.

— Куди зникає їхня посмішка, коли їм чогось починає бракувати? Наприклад, коли починають зростати ціни на нафту? Вони тоді посилають війська на Близький Схід приводити арабів до порядку. Бачиш, як воно все складається докупи: Єгова — бог кочівників, яким дарована земля обітована, земля ця збільшується до розмірів усієї Землі, колишні варвари, проваджені під знаменами кочівного бога, засновують на американських землях кочовий конґломерат — таку собі нову Золоту Орду — Сполучені Штати, які, до речі, підтримують саме землю обітовану в боротьбі з ісламським фундаменталізмом, араби ж сповідують життя ближнім світом.

— Ніби вони не кочовий нарід з походження... Ти так складно все це пояснюєш, справа проста, як чобіт. Араби мають нафту, американці її купують, та не лише американці. Якщо ціни на нафту ростуть, американцям

digitized by ukrbiblioteka.org

тотально це не подобається, бо майже кожен має авто. Їх бог — це гроші. А гроші — це математика, цифровий облік суспільних стосунків. Ось предмет — ось його цифрове, тобто грошове вираження. Головне, щоб усе було більш-менш за правилами. Про це має дбати розумна держава — податки, штрафи, поліцаї і т. д. і т. п. А релігійні організації дбають про мораль — що добре, що погано. Але вони теж є частиною тих проклятих суспільних відносин, теж послуговуються грошима, тому і займають своє окреме місце в суспільстві, а не над суспільством. Нічого ліпшого люди поки що не вигадали.

— Отже, гроші також ознака дальнього світу.

— Особливо, якщо це долари.

— Виходить, якщо я хочу жити за моделлю — так можна сказати? — ближнього світу, я повинен триматися подалі від грошей, особливо, від американських доларів?

— А чого ти так вчепився до того ближнього світу?

— Ось тобі приклад. Для кожного ближній світ починається в родині — чи потрібні в родині грошові розрахунки?

— Якщо я позичив у батька гроші, я зобов'язаний їх йому повернути.

— Чи є ці розрахунки стосунками між батьком і сином? Чи вони є стосунками між позичальником і кредитором? Чи не означає це, що грошові стосунки в родині — не родинні за своєю природою? Уяви собі, мати годує немовля молоком зі своїх грудей і записує дитині борг на майбутнє в особливий зошит за годування. Або вчить її мови, або заспокоює вночі... Де тут гроші? Чи, може, це лише тваринні стосунки? Коли вона вчить дитину молитві, коли розповідає казки... Що це? Покладання капіталу в банк під проценти?

— Який-небудь фінансист міг би це описати саме так. Маркс, наприклад.

— Чому було заповідано Христом не давати грошей під проценти?

— Де ти таку заповідь відшукав?

— Не в заповіді. Але ж це наскрізна тема в Євангеліях — тримайся подалі від грошей. Богу — Богове, а кесарю — кесареве... митники, лихварі, торги у храмі, розрахунки в притчах, пробачання боржникам... що дороге, а що дешеве... скарбничий апостольський і тридцять срібняків... Тема грошей, з певної точки зору, провідна у Новому Завіті. Це те, чого майже нема у Старому Завіті. Всюди застерігається — хочеш іти дорогою Христа, тримайся подалі від грошей. Гроші — це найбільш людське, бо породжене стосунками між людьми, і гроші ж — це найбільш антилюдське, бо це те, що "огрошевлює" людину, обезличує, розмиває, знищує її сутність. Якщо людина — це поле зіткнень між Богом і Сатаною, то гроші — це, безумовно, зброя Сатани. Між дияволом і людиною існують грошові розрахунки — продаж душі, чи не так? Між Богом і людиною про це нема й мови. Що є в світі більш приступне кожному і більш неприступне, якщо йдеться про значну кількість? Через що кояться найтяжчі злочини? Що ще вважає себе еквівалентом світу, як не банк? Банк — центр світу, зоря, довкола якої крутиться все — всі стосунки, всі види діяльності, землі, країни, минуле, теперішнє, майбутнє. Банк — центр пекла. Подивись, як американці мізкують про успіх своїх фільмів — такий-то фільм за такий-то час зібрав таку-то суму, це фантастично! Якщо бідний українець захоче похизуватися чимось подібним, і якщо він до того ж не рагуль, то він згадує Довженка, Параджанова і кількість відзнак, що отримали "Тіні забутих предків" на міжнародних фестивалях. Але ж не кількість доларів! Американці дитинно безпосередні. Напевно, деякі мозкові центри у них через непотрібність атрофувалися. Вони переконані, що вони — найкращі, найпрацьовитіші, найрозумніші, що вони — надія світу, що вони допоможуть світові зберегти загальнолюдські цінності... Бо вони — найбагатші. Вони багаті, це правда. Але чи багатими заповідав нам бути Христос?

— У тобі промовляє більшовик.

— О, це дуже американський арґумент.

— Хто відмовлявся від багатства?

— Все правильно. Це спокуса, одна з найсильніших. А хто головний спокусник? Якщо ми хочемо бути правдивими, якщо ми хочемо бути врятованими, треба усвідомити — торкаючись грошей, ти торкаєшся диявола.

— Заліпив. Тоді ми всі живемо в дияволі.

— А хто цар цього світу?

— Що ж робити? Користуватися кредитними картками?

— Ми зовсім забули про відсотки! Що ти там молов про лихварство?

— Це великий гріх.

— Чому ж це гріх? Для прикладу, я володію певною сумою. Я можу її у щось вкласти. Скажімо, зібрати бригаду кравців, закупити тканини, пошити штани і продати їх на ринку. Оскільки мені належить ідея, а я довго досконалився, щоб стати розумним, я продаю штани так, щоб вторгована сума була вдвічі більшою від вкладеної. Кравецька праця і матерія коштуватиме мені, скажімо, половину моєї первинної суми. Отже, в разі комерційного успіху, я отримую свою суму назад і ще п'ятдесят відсотків прибутку. Все ясно?

— Так.

— Нехай весь процес триває місяць. І от до мене приходиш ти і позичаєш в мене цю суму. На місяць. Це означає, що я, позичивши тобі її, не зможу найняти кравців, закупити тканини, виготовити продукцію, реалізувати її і отримати прибуток. Чи не так?

— Так.

— Чи не є законним моє бажання, позичаючи тобі на місяць ті гроші, заґарантувати собі відповідні відсотки?

— Так. Але якщо ти грошовий мішок, а не перший-ліпший друзяка при грошах, то вже взагалі нічого не робитимеш, тільки позичатимеш під проценти. Тобі це більш вигідно, ніж вилазити зі своїм товаром на ринок — менше ризику. І брехня полягатиме в тому, що ти вважатимеш себе співтворцем. І таких, як ти, багато, всі вони позичають під проценти, інші шиють, будують, виробляють, і раптом — нема попиту. Борг нема як віддати, проценти ростуть, люди, цілі країни, цілі покоління стають рабами. І це в наш час — час, так би мовити, тотального проґресу. З якої речі? Тому що позичалося під проценти. А коли немає чим розрахуватися в теперішньому часі, борг перекладається на майбутнє. Так гроші пожирають час. Так наближається Страшний Суд. У кожному разі, бунти, революції, кровопролиття. І дідько отримує те, що йому належить.

— Маєш альтернативу?

— Старий, все написано в Святих Книгах. Боржникам — пробачати їхні борги. Під процент грошей не давати. Любити Господа, любити свого ближнього, як самого себе...

— Але ж всі роблять інакше.

— Що тобі до всіх? Дбай про спасіння своєї душі.

— Але всі...

— Оце і є ближній і дальній світ. Ти і всі. Ти думаєш, всі це роблять, і я це робитиму так, як вони, а, може, й ліпше, тоді я стану успішним, і робиш помилку. Тебе спокушає дальній світ. Так, він може добре заплатити, коли купитися на його умови. Адже гроші — його головний арґумент. А якщо викреслити гроші, поняття грошей зі свідомості твоєї, його, її, їх — які залишаться арґументи? Зеро! Нуль! За які гроші ти купиш ностальґію за дитинством, скільки коштує передчуття повернення до рідного гнізда? Або відчуття, що пісня, яку ти співаєш, єднає тебе з мільйонами мертвих, живих і ненароджених? Або — що ти притуляєшся до дерева, і це дерево тебе впізнає, бо знало тебе ще малим, бо росло разом з тобою... Категорія ближнього і

digitized by ukrbiblioteka.org

дальнього світів — універсальна. Її можна прикласти до всього, що стосується людини.

— Я читаю зараз Хема, "Фієсту". Приклади цю категорію до "Фієсти".

— Там зображено катастрофу ближнього світу. Це болісна спроба його реставрації. І безуспішна. Джейк — поза батьківщиною. Бо Америка не може бути батьківщиною. Джейк — поза родиною. Нічого не відомо про його родину, є вона чи немає, це неважливо. Джейк не може поєднатися з коханою жінкою, не може мати дітей. Єдине, що йому залишається — робота, приятелі, вештання, пиятика. Він полишений сам на себе. Він перекотиполе.

— Але ж у романі проступає він, цей ближній світ.

— Так, на кожному кроці. Але як? Існує Париж, але він якийсь не французький, — його мешканці — хто завгодно, та найменше французи. Є Іспанія з прибульцями з Парижа. Але в Іспанії є і сама Іспанія, в цьому Хему, чи, може, Гему не відмовиш, тому він і був геніальним для свого часу письменником.

— Добре. Для контрасту — "Кайдашева сім'я" діда Нечуя.

— Маємо суцільний ближній світ. Незважаючи на сварки, бійки. Усе це внутрішні біологічно-хімічні реакції. Люди одружуються, народжують і виховують дітей, сваряться, миряться, старіють, вмирають, народжуються — гармонійне коло, в центрі якого родина, хата. Усе, чого бракує Джейку, є в першого-ліпшого Лавріна. У роботу нема потреби втікати — вона життєво необхідна, автентична. За роботою вирішуються важливі речі. Нема такого — ось то робота, а це життя. Щоправда, є свята, є будні. Є Бог. Є пекло. Світ структуровано. З певної точки зору, цей світ довершений, якщо хочеш знати.

— То "Кайдашева сім'я" — річ вартісніша від "Фієсти", так виходить?

— "Кайдашева сім'я" написана у вимірах ближнього світу, я хотів наголосити тільки на цьому. Тому й Нечуй не мав ніяких прибутків зі своїх писань. Але співвітчизники його шанують й досі, чого не скажеш про Гемінґвея.

— Гемінґвея також цінують.

— Американці? Та вони його забули в момент його смерті. Може, внучок старого ще знають, бо якась із них знаменита манекенниця, а якась акторка, але де там американці здатні читати щось таке про давно минулі дні.

— Я люблю його читати.

— Тому що для таких, як ти він і писав. У тебе ж виникає бажання повештатись по тих ресторанчиках і дансинґах, де бували Джейк, Білл, леді Ешлі? Поїхати на форель в Іспанію і на бій биків?

— Так, звичайно.

— Бачиш, до естетики це має далеке відношення, а до туристичного бізнесу — пряме, бо "Фієста", під певним кутом зору — такий собі туристичний довідник. А туристичні довідники не пишуться для тубільців. Це література дальнього світу, ужиткова, на ній можна робити гроші.

— Добре, з художньою літературою ти даєш раду. А що ти скажеш про ці речі у Євангеліях?

— Питання непросте. У розумінні — що там переважає і як його трактувати. Але все це там, безумовно, присутнє. Світ — єдиний, а його трактування — людське заняття. Коли у світі з'являється Бог, багато речей постають в цілком інакшому світі.

— Бог з'являється на околицях імперії...

— Справді, вся пиха імперії сконцентрована в Римі. Хіба може Рим поважно трактувати те, що діється десь там на околицях? Рим вважає, що вистачає контролювати ситуацію за допомогою леґіонів і грошей, і навіть не цікавиться якимись тубільними віруваннями. Головне, щоб не порушувався лад. А що змінилося з часів Риму? Імперії і далі існують. Деякі валяться на

наших очах. Двадцяте століття — це століття імперій, можливо, більшою мірою, ніж будь-яке інше. Ті імперії, які, на відміну від Риму, все-таки цікавляться подіями місцевого значення, трималися-трималися і розвалилися, як, наприклад, совдеп. Але що значить — совдеп, чи то пак, Москва цікавилася подіями в Україні чи в Прибалтиці? Москва просто нищила все те, що йшло не те що в розріз з її інтересами, а навіть не з тою швидкістю. Нищила все якісно інше. Москву, дай Боже, трафив шляк з її кривавим контролем. Правила гри американської імперії — вишуканіші і, здавалося б, гуманніші. Америка навіть нібито досліджує малі, себто ближні, світи. Створює інституції відповідні. Посилає своїх докторантів на висліди. Суне всюди свого американського носа. Яким духом там тхне? Але принципової різниці нема. Зверхність, випещена як не маргінальністю, то Гарвардом. Поверхова зацікавленість, яка врешті-решт впирається в грошове питання — чи можна під ц е вибити гроші, чи можна на ц ь о м у заробити гроші і чи не загрожує це моїм грошам? Забери ці три "чи", і американець тебе не помітить. У першому-ліпшому бойовику поліцай-каратюга, голівудівська лялька, проголошує як заклинання — я, мовляв, роджений в Кореї, але моє серце належить цій великій країні — Сполученим Штатам. У Кореї каратюзі, виявляється, нема як себе реалізувати. Треба пертися в Америку, щоб вирубувати там мафіозі, які, до речі, крадуть американських красунечок для гаремів на Близький Схід. Бачите, чим запахло? І в нагороду біла американка кладе каратюгу до себе в люлю. От вам і вся політика. Хіба якийсь голівудський придурок дозволив би собі такий хід, якби не було напруженості на Близькому Сході? А корейчики дивляться цей фільм, де кого дідько запхав, і думають — ми нові герої Америки!

— На певні теми необхідне табу.

— Хіба це не імперська тема? Імперія та околиця — універсальна модель. А тепер я перейду до основного. Тільки прошу мене не перебивати. У кого виникнуть якісь запитання, хай напише їх собі на листочку, і коли я закінчу, з радістю їх перегляну. Отже —

КАТЕГОРІЯ БЛИЗЬКОГО І ДАЛЬНЬОГО СВІТІВ У ЄВАНГЕЛІЯХ.

Перше, на чому потрібно наголосити — це те, що Ісус Христос — людинобог. У його особі відбулося поглиблення чи возвишення людської сутності до Божої. Чи можна відокремити одну від іншої? Умовно це можна зробити до моменту Христового самоусвідомлення, тобто, до Хрещення Іоаном Христителем Ісуса у водах Йордану. До цього моменту Ісус був людинобогом, але не був свідомий цього чи, точніше, не був з о в н і ш н ь о свідомий. Він жив звичайним для людей свого оточення життям. Був теслею. Мав родину, батьків і сестер. Хоча батьки мусили б знати про все. Адже була блага вість. Була зоря. І мудреці з дарами. У кожному разі, нам нічого не відомо про те, чи передали батьки усю цю інформацію свому синові. До Хрещення в Йордані Ісус жив як людина у вимірах людського близького світу. Хрещення так ніби відкриває перед ним завісу небес. Він отримує могутній вертикальний вимір. Він знає, хто його Отець. І тут відбувається видимий конфлікт між людським Ісусовим ближнім світом і людинобожеським Ісусовим світом. Але той останній не є дальнім світом, хоча у людських побутових уявленнях Бог знаходиться десь високо і далеко на небесах. Він є істинним ближнім світом для Ісуса, з ним Ісус відчуває неперервний могутній зв'язок. Цим зв'язком він перейнятий постійно. Довкола цього зв'язку формуються концентричні кола його прихильників. Схематично б я це зобразив як площину, поверхню, де бродять окремі людські точки, скупчуються, розбігаються, зіштовхуються. І ось одна з них вистрілює вертикальним променем, який з'єднується зі світилом. Це Ісус. Решта точок ще не бачать світила, вони лише знають, що воно мало б десь існувати, вони не мають з ним зв'язку, але вони бачать джерело вертикального променя, і їх погляди починають поволі

digitized by ukrbiblioteka.org

підніматися і з'єднуватися з абсолютом. Ісусове воскресіння — каталізатор цього процесу. Ті ж, чиї погляди спрямовані вздовж поверхні, бачать, як бачили завжди, лише точку, лише теслю, неодруженого дивака, сина Йосипа і Марії, якому прийшло до голови оголосити себе Божим сином, єдиним Його сином, який має порятувати рід людський. І як це не парадоксально, позбавленими небесного зору виявляються найперше сам Йосип і сама Марія, брати і сестри, землячки. Ближній, але людський світ. Чи міняє Ісус цей ближній світ на дальній? З першого погляду — нібито так. Він покидає рідні місця, сходиться з незнайомими людьми, гоститься по чужих кутках... Але чи він відмовляється від самої суті ближнього світу? Родинність, шанування звичаїв, укоріненість у рідну землю? Ні. "Ото моя мати та брати мої!" Отець небесний, апостоли, учні, діти... Суботу треба шанувати, але не задля самої суботи, а задля Бога, задля ближнього свого. Старий закон треба шанувати, але ж Бог дає закон, не робіть закон замінником Бога. Ісусова любов до свого народу дієвіша від любові книжників і фарисеїв. Він покидає рідне місто, щоб колись повернутися у нього, але ж і покидає не задля подорожі, скажімо, до Риму, а задля інших міст Ізраїлю — усе ж бо це його батьківщина. Він обростає концентричними родовими колами учнів, слухачів, співвітчизників, тому іншої родини йому й не потрібно. Він і є центром ближнього світу. Він вчить шанувати батька і матір, вчить не тримати лиха на брата. На першому місці — зв'язок з Богом і любов до ближнього. До б л и ж н ь о г о! Тут нема суперечності. Якщо вся родина об'єднана вірою в Бога, їхня взаємна любов подесятириться, і так вони будуть ставитися і до інших людей. Але родичі Ісуса цього, очевидно, не розуміли. Він змушений був робити вибір. Він не конфліктував з родиною. Він пішов сповнювати свій обов'язок.

Тепер про дальній світ у Євангеліях. Безумовно, це Рим і його адепти. Його ж адепти — це ті, хто так чи інакше з Римом кооперується. Це всі царства, все золото світу, яке пропонує Ісусові диявол, спокушуючи його. Євангелісти уважні до кожного кроку Ісусового і зовсім байдужі до тих обширів імперії, де нога Месії не ступала. Чи не тому й, що ними спокушував диявол? Вклонися мені — володітимеш всім світом. Але дальній світ проникає у ближній. Він холодно і нібито безсторонньо керує подіями у ближньому. Прокуратор Іудеї Понтій Пилат — римське кресало вироків. Воїни, що знущаються над ув'язненим. Профіль кесаря на монеті. Усе це — елементи соціуму, який передбачає існування Бога тільки в Писаннях, молитвах, ритуалах, у храмі, у синедріоні, але не передбачає існування живого Бога. Ісус для них — самозванець, злочинець, підбурювач, підривач звичаїв. Соціум не потребує живого Бога. Більший так само, як і менший. А імперія — довершений соціум. Ієрархія — її бог. Як може бог з'явитися поза ієрархією? Як може бог бути теслею з Назарету? Цезар може бути богом, але не тесля. Це за законами імперії, за законами дальнього світу. Бог у соціумі — синтез соціумних елементів, вершина піраміди. Якщо соціум збудовано з вояків, то верховний вояк — Цезар — буде проголошений богом, якщо з комуністів, то ним буде якийсь генеральний секретар, Батько народів, якщо з долярових мішків, то богом буде найтовстіший доляровий мішок. Але все це привиди, ошуканства. Усе це занапащує людей, нищить їхні душі, які могли б з'єднатися з абсолютним світлом вічності, а летять у пащу чорної діри. І тому Бог змушений нагадати про себе справжнього, істинного, тому він в образі Ісуса сходить на Землю. Якою мовою порозумітися йому з цим нещасним, спокушеним різними бздурами людом, котрий боїться хвороб, смерті, хоче бути нагодованим, хоче мати все задарма, тремтить перед силою можновладців, торгує в синагогах, ошукує самого себе кривотлумаченнями пророків? Словом, зрозумілим для них і щоб вони його зрозуміли? Це слово любові, прощення, ненасильства? Чи ж зрозуміють його? Навіть, коли чиниться найбільше з насильств — страта на

очах учнів і юрби напередодні свята Пасхи, а потім — воскресіння? Навернулися ближні, єрусалимський люд на чолі із синедріоном на шлях Христа? А хто ж тоді вернувся? І куди? Всі товкмачать про чудо більше, ніж думають про християнське смирення, терпимість, любов до ближнього. Тому що світ не змінився. Він далі хворіє, боїться смерті, хоче бути ситим і хоче досягати свого найлегшим шляхом. Чудом! Скільки було воєн під Христовими знаменами! Та це ж мала бути найбільш неімперська, недержавна, пацифістська, чи що, релігія! Що ж, коли Бог вже не живий, соціум легко дає собі з ним раду. Пишеться новий канон, переобладнуються і будуються нові храми, твориться священницька ієрархія. Хочете мати справу з Богом — майте справу з попом. І де центр цієї релігії, чи то пак, її центри? Релігії, яка, повторюю, народилася на околицях імперії. Рим, Константинополь, Москва, Нью-Йорк... Дальній світ асимілював, спокусив християнство, розсіяв його апостолів, зрісся з релігійними структурами, перевернув усе догори дном і все ще перевертає. Це й не дивно. Інакше і бути не могло. Недавно їду я львівським трамваєм, не таким вже й набитим, чую якусь надривну базгранину. І — о небо! — бачу мурина з затиснутою у руці, очевидно, Святою книгою, який, вирячуючи свої аж сині білки очисьок, проповідує на рівні — Бог вас любіт! Полюбітє і ви Бога! — змордованому трамвайному натовпу Слово Боже — ламаною російською, за іронією долі. Мурин, який приперся з Америки, проповідує Україні, хрещеній тисяча літ тому! Що це за шекспірівський фарс! Хоча наш, як і будь-який інший, ближній світ сприйняв християнство в своєрідний спосіб, накладаючи свої поняття на віру Христову. Родинні свята, храмові празники, місцеві святі, колядки, щедрівки, крашанки... Дивно це все... У чому ж тоді був сенс явління Сина Людського? — У вказуванні істинного шляху! Шлях до спасіння вказано! Він — як вогняний стовп у небо, який не можуть затемнити і загородити усі соціумні привиди, усі ці псевдобоги, бо супроти нього вони — мізер. Спокушена ними людина відчуває мізером себе супроти них, хоче з'єднатися з ними, думає, що стає сильнішою, а насправді — гине. Людина ж, яка освітлена Ісусовим воскресінням, бачить мізер усього минущого, живе, готуючи себе до зустрічі з Богом, і рятується!

— Чи є у вельмишановної публіки запитання доповідачу?

— У мене виникло таке питання. Ви стверджуєте, що дальній світ, як і ближній, не потребують живого бога, хоча створюють собі замінників, себто кумирів. Чи означає це, що, з цієї точки зору, між ними нема різниці?

— Різниця є. Вони в різний спосіб обходяться без живого бога. Для ближнього світу дуже важлива традиція, дідівські звичаї, віра батьків. Будь-яке захитання стовпа традиції жорстоко карається. Іудейські первосвященики мали Ісуса за нищителя традиції. Вони не надто переймалися питанням, чи Бог він, чи Син Божий, чи ще хто. Так само й Рим згодовував перших християн диким звірям у цирках, бо вони, як увижалося Римові, підкопувалися під римські традиції. А в Іудеї Пілату про традиції Риму і не розходилося. Рим шанував місцеві звичаї. Головне, щоб не було бунтів проти Риму. Пилат вволив волю тубільної юрби, щоб вона не бунтувалася. Для нього розп'яття Ісуса було питанням спокою. Якби він знав, чим це обернеться в майбутньому для Риму, то, напевно, знайшов би спосіб зіслати кудись тихенько новоявленого месію — так, щоб про це ніхто не знав і щоб, таким чином, не відбулося воскресіння. Підсумовуючи, я сказав би так: ближній світ не потребує живого бога, бо його бог — традиція, а дальній світ не потребує живого бога, бо навіть і не підозрює про його трансцендентне існування. Прошу!

— Як виникає дальній світ?

— Ознаки дальнього світу я вже з'ясовував. Але, в міфологічному сенсі, він виникає з моменту вигнання людини з Едемського саду. Найгармонійніший ближній світ — це Рай до гріхопадіння Адама і Єви. Бог — поряд, природа

digitized by ukrbiblioteka.org

злита з людиною, їхні зв'язки — безпосередні. Немає ні традицій, ні книг, ні грошей — нічого, що б опосередковувало їхні зв'язки. Після вигнання людини Бог, ясна річ, віддаляється, природа стає ворожою, земля проклятою, хліб свій людина дістає в поті чола, діти родяться в муці й гріху... Але Бог не надто далеко, людей — небагато, всі вони — одна родина. Вигнання з Раю — це тріщина між Богом і людиною, яка збільшується з кожним поколінням. Чим більше людей, тим далі істинний Бог. Люди створюють собі своїх божків, ворогують під проводом тих божків, розходяться в різні боки, бо ще є куди розходитися. Тут, очевидно, діє якийсь числовий закон. Але, хіба в часи розселення і ущільнення. Ідеальний ближній світ — це гармонія між Богом, людиною і природою. Але Едем втрачено. Людина творить людські ближній і дальній світи. Людський ближній світ — взагалі безбожний. Він виключно земний, тобто сатанинський.

— Чи відбулося у випадку з розп'яттям Ісуса кооперування дальнього (римського) і ближнього (іудейського) світів?

— Так. Хрест, на якому розіп'яли Ісуса, може бути потрактований і в символічному сенсі. Тут є навіть декілька поверхів символу. По-перше, це схрещення інтересів дальнього (римського) і ближнього (іудейського) світів. По-друге, це перехрестя ближнього (іудейського) і ближнього (Ісусового) світів, місце, де вертикаль перетинає площину. По-третє, це спосіб знову перейти у трансцендентний стан, двері в абсолют, вказаний шлях. Мене особисто не влаштовує трактування цієї Події як самопожертви чи як способу викуплення всіх людських гріхів. Це або метафора, або залишок старих вірувань — оце заклання агнця, їжте тіло моє, пийте кров мою... Занадто натуралістично, якщо це не метафора. Адже Ісус добре знав свою земну долю, Писання мало бути сповнене, тож яка тут самопожертва? Жертва! І не могло бути інакше. Початок проповідництва з тези "Сьогодні збулося Писання, яке ви почули!" з необхідністю провадить до хреста на Голготі.

— Виходить, що розп'яття ніяким робом неможливо було уникнути?

— Абсолютно вірно. Нас чисто по-людськи вражають ці деталі в Гефсимані, Іудина зрада, відречення Петра... Але, до певної міри, вони не суттєві. Якби не ці, то були б якісь інші деталі, які б нас так само бентежили. Це тому, що ми підсвідомо передбачаємо інші можливості — що, якби Іуда не зрадив, а що, якби учні вчинили бунт і визволили Ісуса, а що, якби Ісус навернув у свою віру Пілата чи сторожу? Все це дуже людське. Тоді б не було воскресіння, не виповнилася б місія Ісуса на землі. Воскресіння — найважливіша подія, без якої християнство було б неможливим. Воскресіння підтверджує всі Ісусові слова, як тільки може Життя підтвердити Ідею. Завдяки Воскресінню Ісус остаточно поєднується зі своїм ближнім світом — з Богом, з Отцем. Бог, таким чином, знову відновив зв'язок з людством.

— Чи можливі примирення ближнього і дальнього світів? Який з них ближчий до Бога?

— Ісус у своєму земному житті вийшов з ближнього людського світу. Він не прийшов звідкись із-за гір і морів, він проповідував у себе на батьківщині. Якби Ісус явився індіанам Північної Америки у той самий час, вони б його не зрозуміли. Потрібна була традиція віри в єдиного Бога, яка на той час була саме в євреїв. Хоча, думаю, індіанам, як і іншим дітям природи, Бог являється в якийсь інший, зрозуміліший спосіб. Але Бог являється у ближньому світі, це безумовно. А вже його апостоли розпорошуються по дальніх світах. Отут би і мало наступити примирення ближнього і дальнього світів. Християнство і мало б бути тим способом примирення. Розширення концентричних кіл. Накладання кіл ближніх світів одне на одне. Вітворився б неповторний малюнок людства. Але ж віра Христова насаджувалася вогнем і мечем. Жодна заповідь не діяла на рівні соціоструктур. Хіба на рівні родинному. Заповіді

лише вивчалися напам'ять. Але і тут не обійшлося без крові. Римська первопрестольна церква перебрала на себе всю пишноту Риму, константинопольська — Візантії, ощадливі німці вчинили Реформацію і т. д. і т. п. Це все тільки ззовні називається християнством, а насправді це все ще дуже далеке від вчення Ісуса. Але, можливо, так і мало бути. Людство мало вирости до розуміння Ісусової науки.

— Чи ж виросло?

— Не знаю. Деколи мені здається, що люди уже переситилися своєю суєтністю і марнославством, що вони вже потребують Надії на щось інше. Та є купа арґументів і щодо іншої точки зору. І пересичена, і голодна людина однаково далеко від Бога. А релігійні організації, здається, деколи більше завдають шкоди вірі, ніж навертають...

— Що ж робити з... кока-колою і мікі-маусами?

— У кожному разі не робити з них культу.

— Якби тебе запросили прочитати лекцію на цю тему до Америки, невже б ти відмовився?

— Ні, поїхав би і прочитав.

— А що зробив би з доларами, якими б тебе купили американці? Роздав би бідним?

— Роздав би ближнім. Купив би якісь потрібні речі для родини. Вона теж не багата. Собі щось відклав би на пиво.

— Кажуть, що у Сполучених Штатах досить міцні зв'язки у шлюбній парі...

— Так, тому що шлюбна пара — це і є ближній світ середнього американця. Усе решта — тканина дальнього світу. Студент подається в той університет, де має найліпші шанси, отже, часто покидає родинні місця, після навчання оселяється там, де знаходить добру роботу, втративши роботу чи знайшовши ліпшу, знову легко міняє місце проживання. Єдиним стабільним моментом за таких умов може бути шлюб. Не дім, не батьки. Та й то не завжди. Тому так це цінується і такого значення цьому надається. З огляду на це — Америка страшенно пуританська. Я можу мати коханку, і моя дівчина не буде надто проти цього бунтуватись, головне, щоб я не зрадив її в іншому. У Штатах — в певних колах — це скандал...

— Марко собі виробив дуже дивну теорію. Вона дозволяє йому зраджувати мене, тому що я — американка. І не здатна збагнути його глибоких думок.

— Але вона приїхала сюди, і вона повинна брати до уваги ті правила, за якими усі ми тут живемо. Поки Варвари не було, ми усі давали собі якось раду. Тепер Варвара хоче нам відкрити очі, показати всю правду і спокійнесенько урити к бісовій матері, залишивши по собі руїну.

— Ти усе розкажеш своїй матері. Ти скажеш їй, що зрадив мене з іншою жінкою.

— Але ж та жінка — твоя коханка, чи ти забула? Чи казати моїй наївній матусі, що кілька разів ми кохалися втрьох, і саме ти це спровокувала?

— Я хочу, щоб ти щез і щоб тебе більше не було.

— Тільки не треба дивитися на мене такими телепатичними очима. Я тебе теж бачу наскрізь. Ти думаєш, я не розумію, що тобі розходиться не в якійсь там зраді, а що ти боїшся втратити контроль над моєю енерґією? Бо хтось рятує мене, витягає мене з твоєї відьомської пащі? Згадай, які ти мені пісеньки співала опівночі. Вчепилася пазурами в шмат живого м'яса і не хочеш його відпустити?

— Марку, ти — божевільний.

— А ти — відьма! І забирайся в свою Америку!

— Дякую, любий. Дякую.

— Що за крик?

— Вона — відьма!

digitized by ukrbiblioteka.org

— Овва! Зараз ми все почуємо.

— Але спочатку я розповім одну історійку. Це було кілька років тому... Я опинився в Києві. Виникли проблеми з житлом. Знаєте, я писав усілякі дурниці, дещо навіть потрапляло у друк, і один мій приятель пояснив мені, що я — початкуючий писатель, і це мені дає можливість скористатися письменницьким будинком творчості в Ірпені. Я вперше відчув на собі опіку Високої української літератури: мені дали путівку в Ірпінь. Я мріяв про сякий-такий спокій, полагоджене харчування, щоб не товктися в чергах за продуктами і окрему кімнату без індустрійного краєвиду у вікні. І я це отримав! Майже на півроку, з перервами. Ще й у найгарнішому корпусі, який називають Білою Віллою. Взагалі-то термін путівки — неповний місяць, деколи продовжують на два, рідко хто сидить в Ірпені довше. Хоча є і "сезонники", переважно старички-прозаїки, які можуть сидіти там і по півроку. Дехто, кажуть, мав закріплену за собою постійну кімнату, але то були писательські боси. Здається, вся ця традиція полетіла зараз к бісовій матері — в зв'язку з інфляцією і певною дрібкою загального мудаковізму, яка перепала на голови літфондівського керівництва, але мені ще довелося потрапити на залишки того ірпінського абатства. Так от, я жив у Білій Віллі майже рік, хоча не був ані старичком, ані тим паче босом. Справа проста — мені виділили маленьку кімнатку, десь так два на чотири, на другому поверсі Вілли, а на неї, як виявилося, ніхто особливо не претендував. Там була ще одна зовсім мала кімнатка з балконом, кілька дверей вели просто на стрих, їх було позамикано на ключ, за ними зберігалися якісь матраци, подушки, всіляке причандалля. Вілла мала вигляд пристойно збудованої кам'яниці, на першому поверсі кімнати розміщувалися так — одна в коридорчику, навпроти — кльозет, далі — камінна зала, у яку виходили двері ще трьох великих кімнат. З коридорчика на другий поверх вели прямі дерев'яні сходи. Потім проходиш ще зо п'ять метрів — і праворуч двері до мого помешкання. До речі, воно мало форму труни. Тобто стеля і дві бічні стінки під кутом були так, наче віко. Від них відходили вже прямі стіни. Дерев'яні двері з віконцями, заклеєними журнальними сторінками. Навпроти — вікно надвір. Стіл. Стілець. Ліжко. Шафа. Мене це влаштовувало цілком. Я притарабанив найнеобхідніші речі, книжки і магнітофон, щоб мати музику для ранкової гімнастики. Заселився десь у лютому. І от у першу ж мою ніч я несподівано прокинувся десь так о другій по півночі. Я спав головою до дверей. Світло в коридорі було вимкнуте. Ніяких звуків крім вітру. Темрява. І виразне відчуття чиєїсь присутності за дверима. Так, ніби хтось стоїть за дверима і дивиться на мене крізь двері. Відчуття дуже неприємне. Унизу кімнати були заселені. Не пригадую вже, який логічний ряд я вибудував тоді у своїй голові, але я вирішив не пересвідчуватися в тій присутності. Двері, на щастя, я замкнув на ключ. Отож, якщо це якийсь злодій чи сновида, однаково він не зайде. Якщо ж це якась потойбічна сила, то замкнені двері для неї можуть і не бути перепоною. Врешті-решт, може, це продовження поганого сну або притирання до нового місця спання. Щось таке або подібне мені товклося в голові, поки я знову не заснув. Зранку деякі пожильці будинку творчості довідалися, в якому місці я поселений, і стали звіддалеку випитувати в мене про мої відчуття. Я вирішив не розсекречуватися, щоб не стати посміховищем, а тим часом зайнявся збирати інформацію про Білу Віллу. Початківець-нишпорка. Хтось мені сказав, що, оскільки вона стоїть на пагорбі, то особливо чутливо реагує на вібрації від залізниці. Ще хтось інший висунув версію, що там всіляке може привидітися, бо недалеко меблевий комбінат, а від нього заносить усілякі випари — лаки і таке інше. Але найцікавішою виявилася ось яка легенда. При чому той, хто мені її розповідав, одразу ж заявив, що вона літературного походження. Буцімто Віллу збудував ще на початку століття один київський багатій у подарунок для однієї

зі своїх любасок. Вона ж була танцівницею чи балериною, щось такого. І ось та панянка завісилася у тій Віллі. І з того часу по Віллі, а особливо по її нежитловому, як правило, другому поверсі блукає привид тої завішеної. Леґенда була, як я казав, літературного походження і мала навіть свого конкретного автора, але це нічого не вияснювало. Леґенда, як виявилося, лише оформлювала те, що справді було присутнє у Білій Віллі. Були очевидці, які стверджували, що бачили якесь видиво. Але, переважно, то були писателі з крутою пияцькою репутацією. Колись хтось із них, кажуть, вночі викинувся з балкона тої другої кімнатки. У кожному разі на моєму поверсі мало хто поселявся, а якщо й поселявся, то вельми ненадовго. Знаєте, я не дуже вірю в усі ці привиди. Версії про лакові випари і про вібраційні хвилі мене заспокоїли на якийсь час. Отож я і далі жив у своїй кімнатці-труні, відтискався під звуки рок-н-ролу від підлоги, запрошував друзів, щоправда, дівчат туди довший час не водив. Влаштував навіть дві ґрандіозні забави — одна в честь народження Жигунової доньки, там був навіть мурин-скрипаль з "Арт-кафе" і локальний скандал з одним спілчанським босом, який вчасно вдалося загасити, а друга — вже мої уродини, на яких шашлики смажилися просто в каміні, а Вичмалко вивихнув ногу за кілька днів перед своїми конферансними гастролями до Канади. Я про це згадав, щоб ви не подумали, що я наклав на себе якусь монашу покуту. Двічі на тиждень я виїздив до Києва, щомісяця — кудись у відрядження на різні фестивальні проекти... Нічні відвідини час від часу повторювалися. Це навіть нагадувало гру з певними правилами, чи що. Я виробив навіть певні заходи щодо безпеки. Залишав світло в коридорі ввімкненим на ніч. Замикав двері на ключ. І ключ залишав у замку. Можливо, завдяки цьому, а, можливо, й ні, але ефект коридорної присутності зник. Знаєте Пашу? Я залишив йому кімнату, коли кудись поїхав у черговий раз. Так от, Паша по кіру провалив діру в стіні, це було не тяжко, бо стіна виявилася мало чи не картонною, і завісив її репродукцією з ікони, на якій була зображена Богородиця з Дитям. Може, ця репродукція мала якесь своє захисне поле? Та, повторюю візити тривали. І ось в який спосіб. Десь по півночі, коли я вже або спав, абе намагався заснути, по блясі даху щось починало ходити. Зовсім забув сказати, що Біла Вілла була вкрита бляхою, а моя кімнатка розташовувалася під таким собі бляшаним теремком, тому її верх, зсередини зрізаний стелею, нагадував віко труни. Звуки ці справді видавалися кроками, повільними, тяжкими, шукаючими. Вони спочатку чулися десь в іншому кінці даху, потім наближалися. І знову відходили. Я засинав, потомлений своїми відчуттями. Зранку все здавалося дурницею. А вночі сеанс повторювався. Я думав — може, це тварина? Може, це ворона ходить? Бляха реагувала б і на її кроки. Або кіт. Удень я дослухався, чи немає подібних звуків. І деколи мені здавалося — так, ось і вдень щось є. Та відчуття були зовсім інакші. Вночі я абсолютно точно знав, що це якась істота, чи сила, чи енерґетичне завихрення цікавиться саме мною. Мені кортіло відкрити вікно і визирнути назовні. Але я себе стримував. Може, воно мене саме на це і провокує. Я вдаватиму, що мені все по барабану, і воно відчепиться. Врешті-решт перехрещу, якщо щось таке мені явиться. Але в нічному вікні нічого особливого не з'являлося. До речі, Аттилка один час намагався вселитися в ту другу кімнатку, та з нього вистачило ночі. І він мені так до ладу нічого і не розповів. Відчув наплив якогось несвідомого жаху, ось і все. Це нагадувало вже експеримент над самим собою. Я призвичаївся так, ніби спостерігати за собою і за своїми емоціями. Після сну я відчував виснаження, так ніби хтось провадив на мені досліди. І, щиро кажучи, мені кортіло побачити щось незвичайне...

Одного ранку, коли я спускався на сніданок зі свого стриху, я відчув прямий погляд, власник якого, як писав Ірвінґ, мав бути зовсім поряд. Я відвів

digitized by ukrbiblioteka.org

очі, а моя голова знаходилася якраз на рівні підлоги, рипнула і вмовкла стара дерев'яна сходинка, я вперся поглядом в круглі, уважні, пронизливі очиці кішки, чорної кішки, яка завмерла навпроти. Її морда була на віддалі двадцяти сантиметрів від мене. Я взагалі-то люблю і шаную котів. Але ця мене так налякала своєю несподіваною з'явою, що я вирішив з нею поспілкуватися в особливий спосіб. Я вишкірився на неї. Вона відсахнулася і забилася в кут. Я зійшов униз пересвідчитися, що двері всюди замкнені, піднявся нагору і прочинив навстіж двері до своєї кімнати. Потім знову вернувся до сходів, загородивши собою вихід на перший поверх і псикнув на котяру. Вона шмигнула в мою кімнату. Саме на це я і розраховував. Я зайшов у кімнату, зачинив двері і роззирнувся у пошуках візитерки. Що я збирався робити? Нічого особливого. Мені хотілося познайомитися з нею. Взяти її на руки. Погласкати. Принести для неї кавалок м'яса з їдальні. Одним словом, приручити, або, хоча б заприятелювати. Але її не було. Я уважно обдивився весь невеликий простір свого помешкання, і нікого не виявив. Якась чортівня. Випарувалася вона, чи що? Кішка, напевно, прошмигнула непомітно між ногами... Отже, вона десь на першому поверсі. Добре, нікуди не втечеш. Я розлігся на ліжку і взявся гортати якийсь часопис, позичений у бібліотеці будинку творчості. І раптом відчув погляд в потилицю. До речі, він чимось нагадував той нічний погляд крізь двері. Я подивився за шафу. Темрява. І зблиск двох вогників! Ах ти ж зараза! Ну, зараз тобі перепаде по самі помідори! Я набрав з глека в рот води і пирснув у темний кут за шафу. Звідтам вилетів чорний смерч! З сиком, вереском! Така чорна хвостата блискавка з пазурами і божевільними очима! Я вискочив на ліжко, дотягся до вікна, щоб відкрити його. Чотирилапа блискавка вилетіла на вулицю. Ніби нічого особливого, але я був схильний пов'язати нічні візити і кішку в одне ціле. Не те, що саме кішка приходила до мене вночі, а що та енергія, яка цікавиться мною, може мати свій тимчасовий сховок у тілі чорної кішки. Використовує його як засіб, прийнятний для пересування нашим світом. Адже є коти і коти. Є звичайні мирні домашні тваринки або обідрані помийні бурлаки, а є отакі мініпантери, які невідомо звідки беруться, невідомо де живуть і, перетинаючи дорогу, лишають за собою темний слід долі. Та, моя, як виявилось, була зі стриху сусіднього корпусу. Вона була дикою. Але їжу, яку їй залишали на ґанку, споживала. Вона спостерігала за мною. Отже, прискання водою її не відлякало раз і назавжди від моєї кімнати. Але як тільки я її зауважив, вона втекла.

— Так це вона ходила вночі по даху?

— Я також так подумав, і це мене відносно заспокоїло. І коли я вночі просинався від кроків, то думав — ось вийшла поблукати моя чорна візитерка. Але, чесно кажучи, ті кроки мало нагадували гуляючого кота... Під літо перший поверх став поволі порожніти. Віллу вирішили підремонтувати. Починали знизу. Мені можна було ще залишатися деякий час. Закінчувався травень, я мав ще на місяць різних справ у Києві, а потім мала початися літня фієста. Таким чином одного дня я опинився у Віллі сам-один. На першому поверсі був ремонтний розгардіяш, якесь вапно, якісь відра з білилами, я позначував сходи своїми вибіленими ремонтом підошвами і вже відраховував дні до від'їзду.

— Робиться страшно!

— О, ще хтось лізе!

— Ірвінґ! Хто ще може прилізти в такий час!

— Ну й лиє тут у вас! Привіт, Боракне! Всім привіт! Де тут можна повіситись! Як у вас кайфово! А в мене є щось і досередини!

— Каніна! П'ятизвьоздочна! Зробіть мені каву або дайте я сам собі зроблю, а мені хай хтось зготує канапку.

— А дві?

— Я з'їм три. Чим ви тут займаєтесь?

— Боракне нас бавить різними страшними історійками.

— Про ірпінську Білу Віллу.

— О, це колосальна історія! Ти про привида розказав?

— Дещо.

— Друзі, це все свята правда, мням-мням. Я сам бачив того привида, мням. До якого місця ти дійшов, брехуне?

— До ремонту.

— Це фантастична історія. Я вже її, правда чув, разів сто, але Боракне щоразу додає якісь несподівані подробиці. Давайте розсипемо. Ну, на здоров'я!

— Добрий коньяк!

— Поїхали далі.

— Отже, я відраховував дні до від'їзду. Вечори просиджував у котромусь із сусідніх корпусів, дивився футбол, балакав зі старичками на різні літерацькі і кололітерацькі теми. Деколи засиджувався за північ. Потім повертався у свою спорожнілу темну Білу Віллу. Шелестіла свіжа зелень на деревах. Щось там цвіркотіло в траві. Скавучали пси по кущах. Я діставав ключі з кишені. Намацував у темряві отвір замка, відмикав зовнішній замок, одразу ж і замикав його за собою і потрапляв у густу темряву Білої Вілли, пронизану різким ремонтним запахом. Потім я рипів сходами, нічого не розрізняючи довкола себе, окрім пульсацій свого серця, які колихали пітьму. Квадратик вимикача фосфорично світився. Я натискав на нього, і це була перша перемога на шляху до ранку. Але одного разу після клацання лямпа захарчала і згоріла. Я помандрував далі навпомацки. Мій метод всенощного коридорного світіння самознищився. Рано чи пізно та лямпа мала б накритися. Найприкрішим було те, що вона перегоріла саме тої миті, коли я її вмикав.

І ще один похмурий штрих. У сусідньому корпусі, якраз в тому, де на стриху жила моя чорна симпатія, знімав кімнату один досить відомий український фантаст. Ми час від часу пересікалися з ним на стежечках будинку творчості. Він натякав мені, що не проти зі мною поварнякати про те і про се. Але я відмазувався від тих запрошень. У мене була чергова спортивно-оздоровча фаза життя, а в нього — запійна. Спільна бесіда у нас навряд чи б склалася. Так ось цього фантаста десь у середині червня було знайдено мертвим у його ж кімнаті. Знайшли в понеділок, пізно ввечері...

— Мова про...

— Обійдемося без прізвищ... А помер він ще в п'ятницю. Три дні трупом пролежав у себе. Їдальню ігнорував. Зносини мав тільки з бухарями. У суботу-неділю персонал будинку творчості вихідний, корпуси прибирають у будні. У п'ятницю, як виявилось, була якась пиятика, і з фантастом щось сталося. Його приятель перелякався і втік до Києва і аж у понеділок сп'яну вибалакав усе. Подзвонили в Ірпінь. Там — тиша і спокій.

І ось, пізно ввечері в понеділок, через три дні після смерті, двері до кімнати фантаста було нарешті відчинено і знайдено сердегу на підлозі в позиції плазуна, що завмер у напрямку виходу. Кажуть, що він захлинувся власною блювотиною.

— Який жах!

— Викликали вантажівку, щоб перевезти тіло до Києва. Вона приїхала десь так перед дванадцятою годиною і зупинилася якраз біля моєї Вілли. Я довідався про все це, коли вертався після чергового футболу до себе.

— І пішов собі спати?

— Ні, я перестрашився, що зустрінуся з його привидом, який докорятиме за неувагу!.. Пішов, довідався, що моєї допомоги не потрібно, і пішов.

— І що?

— Нічого. Тої ночі, наскільки пригадую, нічого особливого не відбулося. Але в одну з наступних ночей я мав цілу звукову виставу. Знову були кроки.

digitized by ukrbiblioteka.org

Цього разу вони добрели до самого "теремка". Бляха на даху над моєю головою утворювала такий собі "теремок", я казав — пам'ятаєте? Так от, кроки причалапали під одну з тих навкісних площин даху, і почувся такий звук, ніби хтось повалився всім тілом на ту площину. А потім — ніби в о н о намагається видряпатися по ній, зривається, тягне по блясі пазурі і стогне. У цей час за стіною, на якій висіла репродукція з Богородицею, почувся надривний крик.

— Хто ж це кричав?

— Думаю, кіт.

— І що ти вчинив?

— Нічого. Чекав, тамуючи подих. Чекав, що воно нарешті з'явиться у вікні. Але не з'явилося нічого.

— Ти не брешеш?

— З якої речі? Але це ще не все. Нарешті прийшла остання ніч. Я мав уже квитки на Львів, запхав у камеру схову свої торби, перетарабанив магнітофон до знайомих. Міг там і не спати. Але відчував, що має бути прощання. І от, повторилося щось подібне до першої моєї там ночі. Я знову прокинувся десь по другій. Світло в коридорі не світилося, бо перегоріло. Тільки не було мешканців на першому поверсі. Кроків також не було. У кімнату з вікна лилося місячне світіння. Я відчував присутність за дверима. Була абсолютна тиша. Вночі залізниця мовкне. Електрички не курсують. Ключі були встромлені в замок. Я замикав двері від кімнати на ніч і залишав ключі в замку. А ключ від вхідних дверей, що мав би звисати на кільці, повільно розхитувався з усе більшою та більшою амплітудою.

— Як — розхитувався?

— А так. Досягав горизонтального положення, на мить фіксувався і повільно мандрував у протилежному напрямку.

— Може, це була вібрація.

— Я не відчував ніякої вібрації.

— Добре. Що далі?

— Я встав. Схопив ключі, повернув у замку, відчинив двері...

— ???..

— І побачив...

— Її!?

— Вона була прозорим сріблястим видивом, неймовірно гарна і з мотузкою на шиї. Вона розтанула на моїх очах.

— Брехня! Ти мені цього не розповідав!

— Ну, збрехав. Але так цікавіше. Дверей я не відкривав, зате все інше — свята правда.

— І про ключі — правда?

— Правда!

— Як же вони рухалися?

— Хрін їх знає, як вони рухались. Багато є, Гораціо, на світі... Може, мені це привиділося. Хоча я це бачив, як ось цю чарку.

— А більше нічого ти не бачив?

— Більше нічого!

— І так довго нам голову морочив!

— Це був полтерґейст. Тебе досліджувала позаземна цивілізація!

— Знайшли, кого вибрати!

— Але він тримався, як справжній козак!

— За що і вип'ємо!

— Але хіба ця історія — про відьом?

— Відьми — це не зовсім жінки.

— Та що ти не кажеш!

— Всі жінки — відьми!

— Ще одна версія!

— А чоловіки — що воно таке?

— Чоловік — це суб'єкт, замкнений сам у собі. Чоловік — це осердя, стержень і серцевина. Чоловік — це енерґетичне вариво, центр і розпилювач. А женщина — це коло, це діра, це нуль, це завихрення, це пожирання, це шкаралуща, це розрідження, це розчинення, це поверхня, це імітація, це об'єкт, це смерть.

— Це могила для чоловічої сперми.

— У більшості випадків.

— У виняткових випадках — це життя.

— Це нове життя.

— Vita nova.

— Це любов. І це смерть.

— І все-таки — про відьом.

— Я скажу! Відьма — це просто слово. Але що воно означає? Для нас, сучасних людей, воно майже порожній звук. Ми втратили зміст цього слова. Воно зі світу дитячих казочок. А натомість!.. Тут хтось говорив про енерґетичні вихри. Так!!! Ми живемо у світі суцільних енерґетичних потоків, вихрів, порожнин, хвиль і вібрацій. А що ми звикли бачити? Сталість і статику предметів, снування юрби, рух транспорту, рух сонця на небі в кращому разі. Я вже не говорю про побут. Але ж як це деколи відчутно — біля тебе стоїть людина, а за її зовнішністю — прірва, яка тягне в себе звивистими мацаками, як восьминіг. Або навпаки — у тлумі зіжмаканих затиснутих енерґій — ясний погляд, який освітлює довколишнє, і люди стають умиротвореними. Нічний цвинтар і ранковий храм — відчуваєш різницю? Авто, що перекидається на рівному місці, пасажири гинуть, водій залишається неушкодженим. Бідолахи потрапили в енерґетичну м'ясорубку. І так далі. А зодіакальні знаки? А всілякі вчинки, такі собі енерґетичні вибухи, дія котрих позначена на душі, як рани на тілі. Люди, переважно, сприймають світ через його поверхню. Чи так вони звикли? Чи так простіше для них? Чи розвиток йде на рівні поверхні? Чи, може, ситуація змодельована так, що таким сприйманням людей легше комусь керувати?

— Ти вважаєш, що є керування?

— Безумовно.

— Отже, люди — це такі собі біороботи? І ними керують?

— З певної точки зору, так, можна зробити й такий висновок.

— А з якої — ні?

— З точки зору порятунку душі. Іншої свободи нема.

— Хіба ж ми не вільні у своєму виборі?

— Рухаючись поверхнею, ти завжди вибираєш поверхню. Де ж тут свобода?

— Ти запропонуєш якусь альтернативу?

— Відмовлятися від поверхні, де тільки це можливо. Не надавати поверхні значення.

— А що є поверхня?

— Так звані потреби. Знаєш, чому комуністи були безбожниками? Тому, що вони на кожному кроці говорили про потреби, робили з людини вузол потреб, перехрестя потреб. Кожній людині — за її потребами! І дурили всіх, бо задовольняли потреби лише своєї номенклатури. А капіталісти безбожники, бо вони вирощують нові потреби, культивують їх, множать поверхню потреб. Щоб робити гроші, як можна більше грошей! Це така гра, виділення адреналіну, це вони називають справжнім життям. А тепер щодо керування — подивитися на гороскопічні тексти, вони всі стосуються сфери, переважно, задоволення тих чи інших потреб. Бізнес, ділові поїздки, втрати, набутки...

— Статеві стосунки!

digitized by ukrbiblioteka.org

— А хіба це не потреба? Хіба секс не став найбільш ходовим товаром? Зодіакальні моделі діють виключно у сфері поверхні. А зодіакальна модель — один з важелів керування, це очевидно! Хтось же все це так влаштував! Уникни поверхні, уникнеш керування.

— Як це зробити?

— Не знаю. Піди в монастир. Поселись десь на безлюдді, як святий Антоній. Стань бібліотекарем. Будь справді вільним художником. Служи мистецтву і тільки йому. Стань пияком. Уникай спокус. Тримайся подалі від жінок. Або не надавай їм значення.

— Навпаки, жінкам треба надавати першорядного значення, але в певному сенсі. Ми, чоловіки, деколи запитуємо себе — хто така жінка, і відповіді поряд, а ми не помічаємо тих відповідей, так наче хтось відводить наш погляд. Чоловіче і жіноче начала незмірно давніші від усіх цивільних, культурних, соціумних чинників. Але це не означає, що вони зараз стали чимось другорядним, що вони затерті теперішнім станом речей. Ясна річ, тепер вони втиснуті в такі форми, що важко визначити, що до чого. Але це тільки на рівні тої ж таки поверхні. Тобто, нас хочуть переконати, що жінка і чоловік — тотожні, людина і людина. Поняття людина їх ототожнює. Так, людина, але, як відомо ще з часів царя Гороха, людина, коли вони разом. Окремо ні чоловік, ні жінка не є людиною. Окремо вони — або біороботи, які до речі, можуть поєднуватися між собою в різних комбінаціях, включаючи й шлюбні, але це нічого не означає, тому що мотиви таких поєднань часто не виходять за межі поверхових потреб, або енерґетичні монстри, абсолютизовані у своїй чоловічості чи жіночості. Отут ми і виходимо на справжню відьомську тему. Відьма — це енеґетичний монстр жіночого роду.

— Ти геній. Ти пропонуєш цілком оригінальну, просту і струнку класифікацію роду людському.

— І це треба раз і назавжди собі затямити! Повторюю. Людина — це чоловік плюс жінка, об'єднані любов'ю; без любові — це біороботи, таких більшість, замкнуті ж кожне в собі — енерґетичні монстри. Звернись до казок, цих залишків, цих свідчень міфологічної епохи. Наш час трактує казку як вигадку. І справді, структура нашого світу і казкового відрізняється, як поверхня землі від її ж глибин, не кажучи вже про небеса. Сучасна людська істота — це її суспільна функція, сучасне людське суспільство — сукупність цих функцій, скерованих на переробку матерії. Все решта — похідне. У казках про це майже не говориться. Натомість — яка різноманітність і неоднозначність дійсності! Перетворення, перевтілення, перетікання існування, оживлення неживого! Тварини говорять, чаклуни вплітаються у тканину долі, речі стають чарівними, а красуні — птахами, деревами, жабами, чим завгодно, головні ж герої п р а г н у т ь п о є д н а т и с я в щ а с л и в у п а р у! Біороботів у міфологічній свідомості не існує. Є людина — чоловік і жінка, які прагнуть поєднатися, прагнуть бути людиною — і енерґетичні монстри, які тій парі, переважно, заважають. Хіба це не важлива проблема? Хіба від цього не залежить доля людства? Адже біороботи — це не людство, це лише гумус, білкове вариво, не більше, з якого вилазять і люди, і монстри. І йде давня війна за цей гумус, за контроль над ним. Будь-який щасливий казковий фінал для монстрів небажаний, адже він справді збільшує людський рід. Тому вони і втручаються в ці сюжети взаємних пошуків людських половин, як це було і в казкові часи. Різноманітні спокуси на їх озброєнні.

— Цікаво-цікаво. Що ж мені, бідолашній, робити? Я хочу бути вільною у своєму виборі і все-таки зазнати щастя. Для того, щоб бути щасливою, мені потрібно відшукати свою половину і стати таким чином людиною. І тут на мене чигають всілякі небезпеки і спокуси, як це бачимо не лише з казок, а й з повсякденного життя, і вони можуть перетворити мене на біоробота і навіки

ув'язнити мене в межах поверхні. Дехто рекомендує мені отримати свободу, відмовившись від всього цього, але ж тоді я можу перетворитися в енерґетичного монстра!

— У відьму!

— Хочу бути відьмою!

— Для того, щоб стати відьмою, треба присвятитися Місяцеві, треба спокусити священослужителя, треба завести чорного кота, треба знатися на всякому зіллі і шепотіннях-замовляннях, треба розкидати пасьянси, виготовляти амулети, ворожити на каві, на картах, на і-цзін, треба злягатися з монстрами, спокушувати цнотливців, перетворювати їх на рослини, нявчати, сичати, бубоніти, шептати, гарчати, танцювати в ритмі з земною пульсацією, осідлувати мітлу, перетворювати піч на стартовий майданчик, пити енерґію, красти молоко, ковтати сперму, хлебтати кров, ранити зором, перемішувати поглядом нутрощі перехожим, викликати духів Землі, віддаватися їм усім!.. І тоді! — свобода! Незбагненні подорожі у часі і просторі! Зміна личин і ролей! Карколомні польоти і втілення! Енерґія спивається, як нектар з квіткових тичинок, і ось тебе спалюють на кострищі серед реву тупої юрби, а ти влітаєш у щойно-народжену дівчинку жаринкою, що відображається у карому очкові немовляти, пролітаючи за вікном...

— Вони є всюди. Я відчуваю їхню присутність і стеження. Вони належать до однієї породи. Вони володіють якимись розпізнавальними знаками. Між ними є якийсь зв'язок. Я не знаю, як він здійснюється. Можливо, завдяки снам. Але це безумовно, Вони мають свою обслугу. Усе, що літає і повзає по землі. Деколи це зомбі-чоловіки.

— Вони впливають на погоду.

— І злітаються на шабаші?

— Але тепер це називається ще й конференціями, симпозіумами, конґресами...

— Вони підслуховують телефонні розмови.

— Вони використовують чужі голоси для телефонних розмов!

— Вони вміють одягатися в чужі тіла!

— ... викидають листи з поштових скриньок...

— Фальсифікують зміст!

— ...і підкидають у теле- і радіопрограми приховану інформацію для втаємничених!

— У них є своя всесвітня ієрархія!

— Їхні первинні організації — у кожному населеному пункті!

— Там, де можна впливати на людський мозок, знайдеш їх сліди!

— Вони — паразити свідомості!

— Вони спокушують і, спокушуючи, готують свої варива.

— Я став помічати усілякі речі, на які раніше не звертав уваги. Певні люди в місті трапляються в певний час і в певних місцях — так ніби патрулюють вулиці, хоча навряд чи пов'язані якось між собою.

— Може, це якась таємна служба?

— Ні, це щ о с ь використовує їх, як ...рукавичку. Вони, як пальчики від рукавички, яку натягає щ о с ь... Бо наближається якась подія.

— Апокаліпса!

— Ми всі потрохи божеволіємо!

— Монстри, монстри, монстри. Всі, хто лізе в чужі мозки — монстри. Всі, хто використовує для цього мистецтво, — монстри. Там, де є потуга людини подолати свої межі, з'являються монстри і вгризаються в надлишок енерґії. Лякають. Доводять до шизухи. Нищать. Влаштовують свої жеровиська-шабаші.

— Я знаю багатьох таких.

— А сам ти — хіба не такий?

digitized by ukrbiblioteka.org

— Одна з головних монстерських ознак — їх подвійність. У них так ніби дві душі, або одна, але розполовинена. Одна половина ще людська, а друга вже вся у владі свого монстерства. І та друга розповзається, як злоякісна пухлина. Перша потрібна для існування за білого дня, друга виявляється у темряві, не завжди, найчастіше, коли місяць уповні. Важить фаза місяця, пора року і різні такі речі. Візьми Гоголевого "Вія": всі герої — цільні, панночка ж — подвійна. Візьми першу-ліпшу казку Андерсена, візьми Гофмана, у того там монстр на монстрові!

— Пригадуєш, як Білочка відпанахала собі кінчик великого пальця дверима таксі? Виявляється, що то вона показувала тою рукою фіґу, сховану в кишені, одній особі, яка мордувала її своїм косооким поглядом. Не минуло й години, як Білочка потрапила до хірурга!

— Мені приснився сон — одна наша спільна знайома, поважний, весь у чорному, дядько з іронічною еспаньйолкою і я маємо нараду. Йде розподіл ролей. А я там цілком випадкова особа. Овва, та вони мене трактують за свого, подумав я, треба скористатись. Але не покидає побоювання, що вони мене розсекретять, або що я справді не той, за кого себе маю. А потім мені приснилася квартира Білочки, з вікна якої чимдуж втікала чорна котяра — просто на гілки тої черешні, що біля її будинку.

— І що?

— Через деякий час за Білочкою на трамвайній зупинці внадилося чорне худюще кошеня. Тлум людей, а кошеня терлося саме біля її ніг.

— Не може бути!

— Бігме Боже!

— Що ж вона зробила?

— Забрала до себе.

— Недобре вона зробила. Це було несправжнє кошеня.

— Вона його вичистила і нагодувала, а малий коцур навалив їй купу на кухні і дременув через вікно.

— Справдився твій сон!

— Кіт був підісланий!

— І це наприкінці двадцятого століття!

— Добре, я зараз вам розповім одну історію, і там є більш промовисті факти.

— Давай! Ми всі перетворилися на слух.

— Але це буде майже епос. Тому наповніть хто чим може свої келихи. Я п'ю за романтику в нашому гімняному житті!

— Хай живе романтика серед гімна!

— Ти здеформував первинний зміст.

— Суть залишилася незайманою. Поїхали!

— Так от. Усе це діялося, вважайте, вчора. Так що жодна з деталей не встигла потьмяніти.

— Тоді бракуватиме перспективи. Ти не зможеш відрізнити головних деталей від другорядних.

— У цій історії є щось кримінальне чи еротичне?

— Я маю відповідати на питання чи розповідати?

— І розповідати, і відповідати на питання, і виголошувати тости, і споживати алкоголь!

— Ага, то ви не хочете слухати?

— Ми слухаємо! Ми тебе слухаємо. Розповідай.

— Ну!

— Не знаю з чого й почати. Не так давно мене знову понесло до Києва. Без особливої причини. Білочка везла свою виставку на запрошення однієї ґалереї на Узвозі, з нею їхала Кет, вони закупили все купе, і під ту нагоду я з

Шулерманом вирішили скласти їм компанію, а заодно й допомогти затарабанити роботи Білочки до місця їх виставляння. А в мене, до речі, на той час розгортався роман з однією юною особою...

— З Олею?

— З Галею?

— А! Знаю! З тією... як її?

— ...юною особою, а моя міфічна далека кохана дружина, хоч і заслана на протилежну півкулю, може впливати на моє життя навіть і звідти!

— Вона в тебе — відьма!

— Не перебивай!

— У кожному разі, я їхав до Києва тільки тому, що не мав нічого до діла у Львові, і тому, що було вільне місце в купе, і тому, що була непогана компанія і непогана погода — тобто без причини. Київ — гарне місто, коли не висиджувати там на всіляких нарадах, коли тобою опікуються щедрі і багаті друзі і коли маєш настрій до вбивання часу.

— Ви погляньте на нього! Слухай, ти не їхав до друзів марнувати час, ти їхав з нами, щоб допомогти нам перевезти виставку! Ти був нашим вантажником, хіба забув?

— Ви ідеалізуєте. Він їхав до Києва, щоб взяти участь в акції Серьожи, яка накрилась, а йому там наобіцяли фіру грошей!

— Які це гроші! У такому разі, я їхав до Києва, щоб напитись! За два дні до від'їзду я вже знав, що ніякої акції не буде. А Білочка везла виставку. Погода була класна. Вільне місце у купе... Чому ні? Чому не влаштувати собі перевітрення? Я спакував наплечник, взяв чисту сорочку, кілька футболок, якусь книжку, парасолю на всяк випадок, пляшку, шкарпетки, зубну щітку, рушник...

— І капці! Ти взяв домашні капці для поїзда!

— Це був невеликий шок! Він раптом знімає кросівки і витягає такі добропорядні, дещо потріпані домашні капці.

— І шкарпетки не смерділи!

— Він одягнув чисті перед самою поїздкою!

— Але капці відкрили мені на тебе очі. Ти передбачлива і надійна істота. На тебе можна покластись.

— Покладись.

— Не тринди!

— Отож. Дійові особи і виконавці — що в нашому випадку одне і те ж. З першої яви, а точніше, пролога: Білочка, Кет, Шулерман і пан Капець. Місце дії: купе. Пан Капець із Шулерманом затарабанюють пакунки у сховок над дверима купе, розміщують торби під сидженнями і запрошують Білочку і Кет. Кілька необов'язкових фраз, на зразок — час уже б і рушати! — о, з нами їдуть чарівні дами, хе-хе! — а хто як любить спати? — кобіти внизу, хлопи нагорі! — о, пані — консерваторка, га-га-га! — і т. д. і т. п. Поїзд рушає. Краєвиди повзуть вікном. Пан Капець вилазить на свою верхню полицю і відрубується. Поїздний ритм на нього діє, як снодійне. І це все? — дивується котрась із дам. Кінець пролога. Дія перша. Виставочний зал ґалереї на Узвозі. Товчеться купа людей. Більшість з келішками. Розглядають виставку, яка щойно відкрилася. Серед них — наші знайомі дами, вбрані в елеґантні вечірні строї, і Шулерман, вбраний так само, як і в пролозі. Публіка, зіштовхуючись сама з собою, розглядає роботи і випитує ціни. Входить пан Капець, який запізнився на відкриття, де все чекали його високого слова. Йому дорікають. Він виправдовується, налапуючи в просторі склянку з вином і жадібно поглинаючи її. З юрби вилущуються дві Спокуси, дві польські бандуристки українського походження. Хлопці, говорять Спокуси до Шулермана і пана Капця, нам вже час іти, але ми так хочемо ще з вами набутись. Приходьте ввечері до нас. Ось

digitized by ukrbiblioteka.org

адреса. Але потрапляти треба... Хмарка мерехтливої глухоти затуляє панові Капцеві вуха, а Шулерман в цей час перехоплює тацю з тістечками. Спокуси посміхаються і, звабливо похитуючи стегнами, покидають сцену. Це непогана пропозиція! — говорить пан Капець. Дівчата хочуть нас мати! — говорить роздобрілий і завантурений Шулерман. Друзі збуджено шкіряться. Як у вас з нічлігом? — суворо питається Білочка. Не хвилюйся, Білочко, ми маємо, де спати. Кінець першої дії. Друга дія. Оборонний мур середньовічного замку. Міст опущено. Але ворота замкнено. На циферблаті дзиґаря, розміщеного десь угорі, за п'ятнадцять дванадцята. Темінь. Зблиски далеких стихій. Шум каналізації. Виск щурів. Гуркіт автостради. Пан Капець — втілення наступальності та аґресивності. Шулерман — медитативність і споглядальність. Кулак Капця грюкає в двері. У прямокутнику прочиненого світла являється Втілення Вахтерського Дебілізму. "Шо ти стучіш? Вже двінадцать!" — "Красунечко, добрий вечір. Оскільки безрогих мені з вами не доводилося випасати, дозвольте звертатися до вас на "ви"! Якщо бути точним, до півночі ще квадранс години. Це дає мені право..." — "Пропуск давай!" — "Красунечко, нема у мене перепустки!" — "Нема? Так я тібє нє впущу-угу-гу!" — "Но мєня ждьот мая єдінственная радная сєстра!" — бреше пан Капець. Сто років розлуки! "Впустіть мене, медам, я вам цукерку дам!" — і Капець, відсторонюючи своєю наступальністю та аґресивністю Втілення Вахтерства, проходить всередину. Шулерман залишається в медитативному споглядданні. Ну і хрін з ним, думає про друга пан Капець, хай ночує на вулиці! Двері за ним зачиняються з галасом і ревом: "Я тібє счас покажу. Подонок. Піхаєця! Я тібє счас попіхаюся!" І Втілення викликає телефонічним зв'язком представників охорони порядку. Пан Капець возноситься поверхами, як античний бог Гермес. Саме час прочитати записку. Кімната 916. Ось 914-та. Ось 915-та. А де ж 916-та? "Дев'ятсот шістнадцятої кімнати тут немає!" — А учасники всесвітнього конґресу бандуристів де мешкають? — Кліпаючі сторопілі очі. О, мадонна! — вигукує пан Капець і риє вниз. Двері на волю виявляються міцно замкненими на замок. Міст піднято. Пастка. ВВД з тяжкими ключами в пащі сидить на червоному телефоні, як на троні, і сковтує слину. Пан Капець перетворюється на бунтівливого в'язня, якому всі перепони по барабану, на скіфа, на вікінга, на розкутого Прометея. Він вивалює двері. Він ламає замок. Сполохано торохтять ланцюги. ВтіВахДеб верещить: "Убійця! Фуліган!" Труп замка — свідчення скоєного злочину. Професійній вахтерській гідності завдано глибокої рани. Пан Капець, він же Юрій Змієборець, він же Бич Вахтерський, розтовкмачує Шулерману ситуацію з 916-тою кімнатою. До них навшпиньки скрадаються воїни в міліційних шоломах. Кінець другої дії.

— На скільки днів, себто дій, прошу я вас, розрахована тота пієса?

— На дві доби, але я буду скорочуватись.

— То, гм-хм, як так получилося, шо сломаний замок в общежитії і вахтьор жалуєця на рукоприкладство?

— Пане майоре, я вам зараз все оповім. Ось моє посвідчення працівника культури...

— Місце дії — відділок міліції на столичній площі гетьмана Хмельницького. Час — в районі першої ночі. Біля відділку — місяцехід, вифарбуваний, як зебра, в національні кольори України, і збентежений Шулерман, який міряє тротуар уздовж і впоперек зденервованими кроками. Капець мелодекламує на вухо майорові:

У Київ я прибув учора по
їздом "Львів - Київ" зраня-рано-вранці
прибув я просто так але зустрів
своїх знайомих — бандуристок з Польщі

я з ними познайомився колись
на фестивалі в Сопоті дівчата
мені зраділи дуже й запроси
ли ввечері мене до себе в гості
і я прийшов у гості та вахтер
ка не пустила не хотіла пане
майоре говорити я ж пройшов
вас марно потривожили хотів я
сказати тільки приятелькам що
проблеми виникли тому й забава
на завтра переноситься вона ж
закрила двері та потреба волі
примусила відкрити власноруч
принизливу цю пане перепону
та згоден я відшкодувати всі
можливі збитки непорозуміння
тут вийшло пане раднику тож я
вам вдячний за увагу і терпіння!
— ... піхнув мине, ударив, двер зломив...
... Штовхнув мене, підняв на жінку руку!
Зневажив, насміявся над моєю
професією, вивалив замок
до серця! Знищив віру в справедливість!
О, Господи! Де ж присуд твій, де суд?
Чи кара є у влади відповідна
на цю потвору! У! О, небеса!..

— Минає година-друга. Мєнти мене підколюють. Я в них питаюся, що там діється з тобою, а вони деруть з мене лаха, кажуть, що ти вже давно пішов, а інші кажуть, що взагалі сюди нікого не приводили, дубаріна, я тихо відкрив собі горілочку і потрохи гріюся біля тої мєнтярні.

— А я сиджу годину-другу. Ніхто мною не цікавиться. Якісь шуми. Хтось там когось собачить. А потім приходить майор. Виймає папір — для протоколу, чи що, і починає над ним хропти.

— У них є розпорядження — тримати таких жевжиків, як ти, години зо три, а потім відпускати під три чорти.

— Ти знаєш, коли нас запхали в ту заґратовану машину, я уявив себе дисидентом в часи брєжнєвізму...

— ...Шо ти мені яйця крутиш?! Ліз до баб, так на фіґа ж двері ламати?

— Та не до баб! Це мої дуже добрі знайомі з Польщі. Я їх сто років не бачив!

— У поїзді познайомились?

— Де там у поїзді! У Сопоті. На фестивалі. Там щороку польські українці роблять фестивалі!

— Які ще польські українці? Шо ти мені плетеш?

— Я член театрального товариства. Подивіться осьо. Ну хіба ж я бомж який чи рекетьор?

— Хрін тебе знає, шо ти за член. На, розпишись і уйо... звідси, щоб я тебе не бачив. І гляди, не попадайсь мені більш!

— Дуже, дуже вам дякую, товаришу-пане майоре!

— Але це ще не все! На другий день ми з Шулерманом, прочунявшись від нічних пригод, йшли в напрямку до Володимирської. Білочка і Кет зникли з нашого поля зору. Я, пересичений вже Києвом, взяв квиток на вечір до Львова, а Шулерман вирішив лишитися, хотів, певно, відшукати наших супутниць.

digitized by ukrbiblioteka.org

Раптом переді мною прозвучало моє прізвище, вимовлене надтріснутим жіночим фальцетом. Навпроти стояла жінка, невловимо знайома, стояла, перетікаючи у мене поглядом своїх чорних зіниць. Я привітався, ми вимовили кілька необов'язкових фраз, і за хвилю я зрозумів, з ким маю справу. Це була Лапочка, котрої я не бачив уже років зо п'ять, бо вона, як виявилося, одружилася з іноземцем і урила за кордон. Звичайна історія, але мене дістало те, що я геть зовсім забув про неї, так ніби й не знав ніколи. Її навіть не можна було назвати моєю приятелькою, скоріше вона була приятелькою моїх приятелів. Але це, як я міг т а к забути її, що навіть жодного разу за ці роки не згадав про неї і не розумів майже хвилину, з ким маю справу, це мене чомусь дістало. Доказ того, які у нас слабкі зв'язки з дійсністю. Але ми дуже втішилися від тої несподіваної зустрічі. Пішло і поїхало — і про спільних знайомих, хто куди вибився, що з ким сталось — про всі ті події, котрі відбулися тут без неї... Ми взяли кілька пляшок і пішли на один з пагорбів Узвозу обмінюватися інформацією. Час збігав швидко, як і алкоголь, мені потрібно було подбати про переміщення на вокзал. Ми йшли в напрямку тролейбусної зупинки, і тут Лапочка обхопила мою долоню своєю і сказала, що ти робиш, не їдь. Я відчув дивну річ. Якби я заплющив очі, то на всі сто міг би ствердити, що то тримає мене за руку і говорить до мене Варвара. Та сама дитинна інтонація, та сама енергія маленької долоні. Я сказав, мушу їхати, але, якщо маєш бажання влаштувати собі екскурсію до Львова, прошу, їдь зі мною. Я відчув до неї раптовий потяг. Напевно думав, що вона відмовиться. Але вона не відмовилася. Коли оголосили відправлення поїзда, вона розпрощалася з Шулерманом і ще кількома знайомими, які притарабанилися мене відпроводжати, ті здивовано вирячили баньки, а Лапочка заскочила у вагон. Ми протислися цілу ніч на одній полиці купе, це була така мазохістична ніч, а на ранок були вже у Львові. Дещо прим'ята Лапочка втратила свій вечірній чар, чи то алкоголь вивітрився з моєї голови, але показувати Львів несподіваним гостям — це моє улюблене заняття, тож я не журився. Ми поснідали в мене вдома, вона зацікавилася портретом Варвари, і я у двох словах розказав їй ту історію. Вона все це якось дивно сприймала. Мені було якось незручно з нею наодинці. На щастя, припхався Петручо, .нтим було зруйновано. Ми рушили в місто. Погода була кльова. Квітень розгортав перед нами свої прозорі краєвиди. Це зовнішній рівень. А на внутрішньому я відчував себе в ролі Хоми Брута в крейдяному колі, довкола якого кружляє в труні мертва сотниківна. Лапочка намагалася продовбатись в мою особистість, влізти туди, щоб оглянути її вміст. Петручо їй заважав. Місто мене захищало. Постійно, як на замовлення, траплялися якісь приятелі, які приєднувалися до нашої компанії, волочилися з нами, так ніби не давали Лапочці шансу залишитися зі мною наодинці. Вона намагалася приховати роздратування, я це відчував, але які в неї могли бути причини? Адже вона хотіла нібито потрапити до Львова, до цього архітектурного дива, я ж для неї — майже ніхто, а Львів — ось він, до ваших послуг! Але не Львів її цікавив, Львів заважав їй. Вона повинна була зрозуміти, що зі мною діється у Львові, вона повинна була влізти в мій світ і зруйнувати те в ньому, що виникло поза її волею. Вона була відьмою, післаною сюди саме з такою метою. А в цьому світі існував хтось, хто їм блокував канал стеження.

Ми сиділи на схилі над пожежним училищем, ми з Лапочкою і Петручо, і пили шампанське просто з пляшок. Лапочка похмурнішала на очах. Ти знаєш, казала вона мені, у світі діються різні дивні речі, — можна покласти долоню на годинник, і він зупиниться, можна те саме зробити і з чиїмось серцем, — і раптом — чому ти тікаєш у свою шкаралущу? Це говорила особа, яка мене ледве знала, яку я вчора зустрів у юрбі в іншому місті і не впізнав. Але як все це нагадувало іншу ситуацію!.. І тут, як на замовлення, виникла моя захисниця з подругою. Вони йшли повз нас і не помічали нас. Я не стримався. Я, дурень,

гукнув їм. Вони підійшли. Випадок? Я впевнений, що Лапочка налапала необхідні їй волокна і стягла всіх нас докупи. Ми сиділи на пагорбі, допивали шампанське, намагалися жартувати, але між нами закручувалися енерґетичні вихори, руйнуючи все і перемішуючи. Коли ми розійшлися, не існувало старих зв'язків. Я втратив свою охоронницю раз і назавжди. Лапочка перед тим, як сісти в поїзд, сказала: кинули ж ви мене, львів'яни, через бедро. Ми з Петручо перезирнулись — як це ми її кинули? Вона зайшла у ваґон. Ми послали їй наздогін повітряні цьоми і, зітхнувши, пішли в напрямку трамвайної зупинки. Петручо запитався в мене, де я її надибав, я взявся розповідати початок усієї цієї історії і, коли дійшов до нашого зіткнення в юрбі, до того, як Лапочка назвала мене на прізвище, повітря знову завібрувало цим вигуком. Лапочка бігла від свого ваґону до нас. Чи не забула вона чого? І знаєте, що вона мені сказала? Вона сказала — пробач, я так мусила зробити. І зникла.

— Все?

— Тобі мало?

— Дуже, дуже цікава історія. І головне — повчальна. Не вештайся по світу, якщо тобою керує нудьга. Не пропонуй свої послуги випадковим знайомим, бо вони не оцінять твоєї доброти.

— Бідолашна жінка! Все кинула, поїхала за тобою, а ти мордував її екскурсіями по місту. Нічого дивного, що вона випромінювала неґативну енерґію.

— Але її слова! Але наслідки її відвідин!

— Які ще наслідки?

— Я перестав зустрічатися з малою...

— Час від часу це трапляється і з іншими.

— Добре, не хотілося говорити, але це найбільш промовистий факт. Вона дала двадцять баксів Петручо як аванс за одну його роботу на склі, не хотіла її забирати з собою, але наполягала, щоб та робота зберігалася в мене до її наступного приїзду. Я сказав Петручо, що не згоден на такі умови. Тобто — він не виконав того, що обіцяв. І незабаром у нього почалися всілякі проблеми... Він знайшов мене майже через півроку і хотів мені притаргати ту роботу просто додому. Я відмовився, все йому пояснив.

— І де та робота тепер?

— Він сплавив її в якийсь офіс. Я думаю, що та фірма незабаром збанкрутує.

— Суцільна містика!

— Знаєте, я теж не так давно їздив у відрядження, познайомився в дорозі з однією особою, а вона виявилася гуманоїдом!

— Є зрячі і є сліпці, хай і розрізняють їхні очі найбільші літери. Якщо світ — не купа предметів та сотворінь, а щось єдине, то зв'язки між частинами світу не менш важливі, ніж самі частини. Ще не знати, що важливіше. Зірка давно вже згасла, а світло її мандрує глибинами всесвіту. Усі ми перетікаємо поволі у випромінювання. Нас вже не буде, а наше проміння вбиратиметься світом, як те світло від згаслої зорі. Скільки племен зникло, народів, цивілізацій, а мови їхні ще досі проникають в свідомість теперішніх людей і, можливо, навіть і керують нею.

— Навіщо нам це все знати?

— Це ж абеткове знання! Зо дві тисячі років тому кожен знав, що дозволено, а що — табу, хто свій і хто чужий, які добрі сили і які злі та як з ними давати собі раду, кочівник ти чи осідлий, і так далі і тому подібне. Слова були енерґетично місткими, їх було небагато, але вони були такою ж реальністю, як і все решта. Ось це і було абеткове універсальне знання, яким повинна володіти кожна людина і тепер. Але в наш час воно стало майже сакральним, ним володіють чи то якісь масони, чи тібетці, чи чаклуни, чи ще якась біда. Сучасна людина вважає, що ліпше їй вивчитися володіти комп'ютером.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Світ змінився.

— Гаразд, і комп'ютером не завадить володіти, але ж треба знати і те, що ти не є додаток до комп'ютера, треба знати, хто ти є насправді, звідки ти прийшов і куди йдеш.

— Хто мені це сповістить?

— Ти сам. Спробуй позбутись усіх цих нашарувань, усього цього модного мотлоху, усієї цієї поверхні, яка затискує тебе, хоче виліплювати тебе, хоче бути тобою. Найменше маю на увазі одяг... Позбудься усіх цих форм, за якими живе більшість. Але не варто затрачати час на боротьбу з ними. Це та ж спокуса. Треба відсторонитися від них, безболісно вилущитися з них, подивитися на все це збоку. Посміхнутися, відсторонившись. Якщо це вдалося комусь, то вдасться і тобі, вдасться й іншим. Є надія, що ви знайдете одне одного і підтримаєте. Від вас буде йти таке світло і така сила, що ви навернете своїм прикладом багатьох. Якщо ж — ні, то принаймні врятуєте себе, або хоча б спробуєте не спокуситись, не бути ошуканими.

— Я продовжую жити у визначеному не мною часопросторі, я мушу собі давати раду з суспільством, з його законами, неписаними і писаними, щоб воно мене не нищило, я граюся в його ігрища, я намагаюся збагнути правила цієї гри, і вони деколи викликають в мене нудоту, при цьому я знаю, що мої корені сягають якоїсь Трипільської культури, що довкола замішується енерґетична каша, яку невідомо хто варить і невідомо хто буде жерти, що люди — це не просто балакучі ссавці, а, можливо, канали або осередки чогось незрозумілого чи забутого, я довідуюсь про це від тебе, від себе, з книжок, з брошур, з передач, зі снів, я знаю, що усе це — речі складніші... Ну, і що далі? Що мені з усім цим робити?

— Пам'ятати про це і жити так, щоб не давати собі про це забути.

— Тобто — ніякої користі?

— Яка користь мавпі з людини? Яка користь людині з нової людини?

— Що таке нова людина?

— Нова людина — це особистість, з'єднана з абсолютом. Нова людина — це вихід через суб'єкт в об'єкт, це подолання їхньої роз'єднаності. Нова людина — це рівновага, всесвітня гармонія.

— І ти в це віриш?

— Якби я в це не вірив, моє життя було б тоскним і безвихідним, моє життя було б смертю. Ми тулимося одне до одного, ми налапуємо виходи зі себе навпомацки, ми споживаємо всілякі стилумятори, щоб подолати тягар свідомості, ми шукаємо об'єднання, як ті діти, ми вчимося любити не привласнюючи, ми робимо багато дурниць, бо спокушаємося широким шляхом, задурманюємо себе, влаштовуємо оргії, знову розсипаємося на піщинки, але ми вчимося виходити за межі самих себе, вчимося бути неегоїстами. Це все-таки шлях. У цьому напрямку треба рухатися.

— І на перешкоді стоїть питання — хто я? Збиває з пантелику перелік анкетних відповідей, так звана біографія. Так, я українець, так, я живу у Львові, я чоловічої статі, у мене така-то професія і мені стільки-то років... Але кожна з тих анкетних відповідей — тільки прикриття зяючої порожнечі. У чому полягає моя українськість? Навіть якщо я знатиму своє родове дерево і докладно відреставрую ланцюг шлюбних пар моїх предків у контексті історичного ходу, навіть якщо я засвою весь можливий масив знань, пов'язаних з Україною на всіх рівнях цього поняття, чи з'ясую я собі сам себе? Та на рівні чуттєвому я відчуваю свою доречність у цьому краєвиді, у сприйманні довколишнього колообігу, у цих словах, і звучаннях, і рухах, і серед цих жінок, і дітей — я відчуваю, що ми з одного тіста, і яка образа від всього цього бруду, від цієї мішанини, цього звалища, посоловілих очей, розлізлих тіл, від цієї скаліченої мови, яка деформує свідомість і дійсність теж, бо яка мова в людини,

такий і світ довкола неї, а поряд ці інтелектуальні діагностики з покрученими пазурами і шерстю на долонях! І вони теж українці! Вони теж вважають себе українцями. Я хочу відмежувати себе від них! Як?.. Я львів'янин, але що це означає — штамп у паспорті? Відчування міста, знання його історії, його таємниць, його мешканців, його нутрощів, блукання його лабіринтами і дослідження його міфології?.. Тут діються дивовижні речі. Сни переходять у дійсність і навпаки. Писанина збувається хоч і в якийсь несподіваний спосіб. Вигадані історії обростають плоттю. Місто — це книга, яку постійно читаєш і тлумачиш, і виявляється, що ти — один з її тисяч персонажів, якому не те що не судилося вирватися за її межі, а навіть збагнути її загальний зміст не судилося. Але персонаж збунтувався... Львів стежить за своїми мешканцями, і це ніби окрема країна. Плямиста, як мапа. Імпресіоністичний центр. Величний Юр. Стрімка Академічка. Застиглість і безрух заглибин бічних вуличок. Нервовість проспекту Свободи. Напружений спокій Кайзервальду. Тривога Погулянки. Закам'янілі тіні Личаківського кладовища. Летючість Високого Замку. А за Оперою — невидимий повітряний мур. Там — інше місто, похмуре, циганчуківське, насторожене, відсунуте вбік. Я там — чужий. І воно вороже. Я не знаю, хто там живе. Деколи мені здається, що там власне і мешкають родові львів'яни, які відчувають мою несправжність. Вимираюче, ображене плем'я. Хранителі якоїсь таємниці. Несвідомі жерці міста на лімфі зневаженої Полтви, розкидані довкола мертвотного м'ясокомбінату, просяклі смородами міського сміттєзвалища. Десь там у сховах Замарстинівської знаходяться склади розрізненої картотеки пана Базя...

— Це вендиспансер! Притулок Венери і діяльність пана Базя — ланки одного ланцюга! Я це відкрив! Ви тільки напружте на хвильку свою уяву — скільки неймовірних історій ховає у собі цей ззовні нічим не примітний Храм Наслідків Статевих Стосунків! І все чітко обліковується. Шкода, що не записується на магнітофон. Я б запровадив якийсь відповідний принцип систематизації клієнтів і клієнток — за жанром наплетених ними історій: байка, ліричний етюд, кримінальний фарс, сімейна драма, героїчний епос... І все це круто замішане на сексі. Було б класно, якби в картотеці зберігалися знімки авторів та персонажів. Впевнений, що автори одних історій невимушено фігурували б в інших як персонажі. Всеосяжний закон літератури, нічого не поробиш. А я б заснував таке венеричне літературознавство, може, для початку, критику. Х-ху! "В гостях у пана Базя" — назва відповідного часопису. Успіх ґарантовано!

— Вендиспансер — хіба тільки філія картотеки. Уся ця інформація не може бути зібрана в одному місці. Реєстр львівських душ. Це було б необачно. Частина її розпорошена по бібліографічних відділах бібліотек, можливо, в архівах, приватних, державних, поліційних, не виключено, що й у цвинтарних списках. Людину нібито поховали, а насправді вона шпацерує по Львову або вишиває в допотопному лімузині і влаштовує теракції. Всюди, де є облік мешканців Львова — в телефонних книгах, у виборчих списках, в реєстрах новонароджених і померлих — мені ввижаються відбитки картотеки пана Базя. Але це нічого не вирішує. Це тільки свідчення того, що картотека має багато рівнів, що схема її лабіринту сфальсифікована, якщо не втрачена остаточно. Мені в голову приходить навіть жахливий здогад, що справжні реєстранти не потрапили в жоден з тих рівнів. Це як ходи всередині піраміди, які заплутують, а не ведуть до мумії.

— Справжні — це хто?

— Наприклад, деякі діаспорні персонажі, які може, більше за нас з тобою залишилися львів'янами. Або вихідці з польськомовного довоєнного Львова. Станіслав Лем. Герберт. Або, наприклад, Віктюк!

— Віктюк — львів'янин! Він цього не приховує. І про це всім відомо.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Але спробуй знайти його в якомусь із офіційних львівських реєстрів. Невловимий він львів'янин.

— Деколи пан Віктюк навідується до Львова.

— І це далеко не випадкові відвідини. Тоді трапляються всілякі чудасії!

— Віктюк — це реєстрант! Це ниточка, завдяки якій ми розплутаємо весь клубочок!

— Кет казала, що таких, як Віктюк, раніше спалювали на кострищах!

— О, це видатний львівський чаклун!

— Ви говорите про режисера Віктюка?

— Він багатогранний і багатоликий. У сучасному інформаційному просторі його і справді знають найперше яко режисера. Так це тепер називається. А раніше це називалося пудрення мізків, витягування грошей, ошуканство і работоргівля!

— Ні фіґа собі!

— А ти бачив його вистави?

— Я бачив Його!

— А Вірляну ти бачив?

— Я пив з нею скоч!

— А Серьожу?

— І він режисер?

— Ще й який!

— І Куча — твій приятель?

— Він дає мені в оренду театр!

— А ти хто ще такий?

— Показати посвідчення?

— Стоп. Я знаю! Театр — це те саме, що колись називали маґією. Та про це майже всі забули.

— О, так! Маґія театру. Та це такий штамп, яких пошукати.

— Який найліпший спосіб заховати щось? Виставити на найвиднішому місці! Ми сприймаємо цей вираз як метафору, але це ніяка не метафора, це правда!

— Але ж далеко не кожний театр...

— Ми живемо в часи тотальної рагулізації суспільства. Не переживайте, це пройде. Все стане на свої місця. Голова буде нагорі — ноги внизу.

— Усі пригадають абетку. Відродження починається з абетки. Який найзагальніший принцип театру? — глядач повинен забути, хто він, звідки він, з якого часу він. Театр повинен вирвати його з його ж часопростору. За будь-яку ціну. Тебе виривають з лінеарного часу, який автоматизує тебе, використовує і врешті-решт допроваджує тебе до могили, у час театрального дійства, який ущільнюється і розріджується, перетікає сам у себе і захоплює у свою круговерть навколишню дійсність разом з глядачами... У театрі ти відновлюєшся, ти знову хочеш потрапити на виставу, яку знаєш до дрібниць, бо тебе не цікавить її зовнішній хід, тебе приваблює р и т у а л ь н і с т ь, м а ґ і ч н і с т ь. Вистава — це істота, довговічніша, ніж окрема людина. А театр — істота на порядок вища... Глядач заходить у театр...

— І може не вийти!

— Глядач може перетворитися в персонажа і перейти, таким чином, в інший стан буття. Хіба це не маґія?

— Це работоргівля, панове, і я вам це поясню від зворотного. Скажімо, у мене — хист работорговця. Мені подобаються здорові гарні людські тіла, які вміють рухатися, співати, танцювати, робити, що їм накажуть. Я знаю клієнтів, які хотіли б мати їх у своєму розпорядженні. І я ж знаю, як переконати людей, щоб вони стали товаром. Але ми всі — цивілізовані громадяни і живемо майже в Європі, де кріпацтво відмінене ще в минулому столітті. Хоча традиції

безслідно не викорінюються, чи не так? Що ж мені робити? Як мені реалізувати своє покликання работорговця? Я стаю режисером! При чому — таким, якому нібито до дупи ідеології, національна проблематика, бо ж усе це, панове, провінційність і наші з вами комплекси, до дупи будь-яке напруження думки і взагалі усі ці слова-слова-слова, найперше, українські слова. Адже слова не продаси, особливо, українські та ще й американцям. Мені потрібно продати тіла! Тіла повинні бути молодими, здоровими, звабливими, спокусливими! І я влаштовуватиму покази цих тіл, байдуже, що вони там говорять, і я їх продаватиму, як циган коней! Репертуар мого театру підпорядковано цій високій коштовній меті. Щось загальне, скандальне, впізнаване. Типу "Лоліти". Чи маркіза де Сада. Оце й усе. Назвіть моє прізвище!

— Маґістр сучасної пластичної режисури, Його Превелебність пан Роман Віктюк!

— Ні, ти не Віктюк. Ти Біллі-балакун. А Віктюк — наша гордість! Він — великий талант.

— Безумовно. Чічіков. Тільки, прошу я вас, не Наполеон. Мьортвиє души. І зовсім не одкровення в царині Духу, Краси, Мистецтва. Він — породження львівського кабареткового стилю. Сам зізнавався, що виховувався в колишньому борделі, де тепер будинок народної творчості. Оскільки ж нам поки що бракує борделів, ми тамуємо спрагу Віктюком.

— Мені здається, що насправді він добрий чаклун. Він знає, що малює. Він змушений це робити. Йому бракує снаги бунтувати.

— Звичайно ж, Хлєстаков! Ні, все-таки Чічіков. Той теж не пхався в герої, використовував людську глупоту і робив це в межах, дозволених чинним законодавством. Чічіков, який взявся ставити вистави, оскільки Гоголі на Русі перевелися. Він купує і продає. Все сходиться.

— Але як він це робить! Геніально! Дамо йому шанс. Хай виправиться. Чому б йому не поставити щось у Львові? Критика критикою, провінція провінцією, то втри нам всім носа! Невже Гоголем, Чічіковим, Віктюком стають десь аж в чорта в зубах? У Москві, Петербурзі, Нью-Йорку? Шекспір Англії не покидав і навіть повернувся в Ейвон. Чи це справді наше національне призначення — ставати кимось лише в чужій культурі?

— Хай поставить "Пана Базя"! Це ж його царина! Кабарет! Руханка! Авантура!

— Пан директор його заґітує! Він вже з ним чарку пив!

— Це переверне світ!

— Світ цього не помітить. І який сенс? Догодити львівській громаді? Яка ж різниця — возити кабарети по світах чи ставити їх в себе вдома? Ні, хай це буде леґендою — як Роман Віктюк ставив "Пана Базя" у Львові...

— От, якби знайшлася солідна тема, і світова, і наша, рідна одночасно!..

— Таких тем вистачає! Хоча б Мазепа! Хто про нього тільки не писав — і Байрон, і Меріме, і Словацький, і навіть колумбієць Леон де Ґрейв! Я вже не говорю про землячків. Але у фірми Мазепа — це те ж саме, що Дон Жуан чи Казанова, а для нас він — гетьман-державник і національний герой. Я на кожному перехресті кажу — синтезуйте ці дві іпостасі, і це буде геніальна вистава. Я б і Віктюку це сказав.

— Мазепа міг би бути клієнтом пана Базя!

— Тоді це знову перетвориться на фарс чи кабарет!

— А це вже не від нас залежить. Може й, у Львові поза кабаретом нічого і не сотвориш. Може, це місто збудоване на уламках якогось доісторичного кабарету.

— У цьому місті жили і творили великі національні уми — Шашкевич, Франко, Грушевський, Шептицький, Калинець!..

— Антонича забув.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Вони не були львів'янами.

— Як?! А хто ж тоді львів'яни?

— Мова про Віктюка, а не про них. Він же ж спокусився, як, зрештою, і Гоголь, — далекими світами. Він не зможе повернутися. У нас це повернення неправильно витлумачать, ще й потрактують як поразку чи як спокутування в часи відновлення державності. Як ці слова вже встигли затертись! Та й космополіти від нього відвернуться. Ні, роль блудного сина йому не пасує.

— Нічого, світ з усіма своїми поняттями надається до перевертання.

— Про Ісуса Христа ми вже говорили!

— Вже ліпше говорити про якихось домовичків. Яка година, до речі?

— Ще по одній. Будьмо!

— Двана... Ні, це він у мене стоїть... А про домовичків я можу розповісти таке... У дитинстві мене лякали Бобаком. Не роби більше так, бо прийде Бобак. Який він, Бобак? Ми жили в бабиній хаті в Янові. Хата мала якусь дивну несиметричну побудову, здавалася великою, з кімнати переходилося в кімнату по колу і потраплялося в ту саму кімнату з іншого боку — так ніби в інший світ. У кімнатах стояли великі дзеркала, які поглиблювали простір. Образи спостерігали зі стін. Напевно, Бобак переховувався в дзеркалах. І вже звідти мав якісь ходи в пивницю і на стрих. Я впевнений, що бачив його. Це була така овальна істота, геть уся обросла брунатною вовною, з круглою головою, безшия, з маленькими темними очицями. Нагадувала вивернутий дідів кожух. Бобак був добрим. Він жив разом з нами у нашій хаті, тільки так, ніби в трохи зміщеному просторі. Він охороняв дітей, боронив їх від злого погляду, доглядав, коли хворіли, бавився з ними, ховаючи і повертаючи іграшки. Бабця любила оповідати всілякі казки про упирів і вовкулак, про якихось чоловіків, які шукали скарби, про те, що діється на нічному цвинтарі, і читала з пам'яті дитячі польські віршики, що їх затямила ще з початкової школи. Казки були страшні, а вірші — добрі, напівзрозумілі слова в них так гарно допасовувалися одне до одного. І про Бобака вона теж розповідала. Коли щось перекидалося на стриху, вона говорила, що то Бобаньо. А на стрих можна було залізти по драбині. Її відставляли вбік, щоб вона нас не спокушала. І лише, коли дорослим треба було щось туди запхати, траплялася нагода залізти в той світ... Порохнява темрява, пронизувана в кількох місцях тонким сріблом променів, що стриміло зі щілин даху... До нього можна було доторкнутись... Нагромадження різноманітного чарівного мотлоху. Таємничі закутки. Стрих здавався безмежним. За два метри вглиб від отвору входу звисала шматяна стрічка. Це означало, що ти під люком. Відкинувши його, можна було вилізти на дах і оглядати розпросторений довколишній світ. Коли йшов дощ, дах гуркотів, і стрих перетворювався на затишний сховок. А про Бобака з часом якось і забувалося. Він зник, напевно, тоді, коли помер Юрчик, мій двоюрідний брат. Коли я говорю "ми", то маю на увазі його і себе. Ми були однолітками, росли разом, наші мами — рідні сестри, все у нас було спільним, поки мої батьки разом зі мною не перебралися до Львова. Та місто не зразу стало для мене реальністю. На вихідні ми їхали до Янова рейсовим автобусом, я знову опинявся у бабиній хаті (чому не дідовій? — бабцю я ніжно любив, а діда шанував і побоювався через величезні колючі вуса), і там був Юрчик... Баба навчила його якогось віршика про бузька, він проказував його, розмахуючи руками, як крилами, переступав з ноги на ногу, ніби йшов по воді, всі сміялися і плескали. Мені теж дуже сподобалось, як Юрчик показує бузька, але я відчув, може, вперше ревність. Юрчик завжди лишався коло баби і міг навчатися від неї всіляких гарних віршів, а я мусив їхати з батьками до Львова. І ось Юрчик захворів. У нього виявилася саркома. Зробили операцію. Лікарі сказали, що це продовжить йому життя на кілька місяців. Порадили рідні бути чулими до малого, щоб його останні дні були гарними... Ми любили

ходити до лісу. Нас супроводжував пес Джульбарс. Я з Юрчиком ганяв навипередки. Він швидко слабнув. Мій батько брав його на руки. Знаєте, дорослі часом говорять різні речі, не зважаючи на присутність дітей. І я знав, що Юрчик скоро помре. Що таке — помре? Я знав, що він закриє очі, перестане рухатися, тоді його покладуть у труну і закопають на цвинтарі серед інших покійників... Ми посперечалися через якусь іграшку. Я сказав йому, однаково вона буде моя, бо ти скоро помреш. А Юрчик не знав, що він помре. Він побіг до діда, який теж мав померти, бо був старий, і наскаржився на мене. Суворий і добрий наш дідусь втішив малого, сказав, що помирати не страшно, що вони помруть разом і разом підуть до Бога, і буде їм добре на тому світі. Коли Юрчик помер, всі плакали над його маленькою труною, а дідо дожив ще до мого університету, а бабця пережила діда на дванадцять років, але Бобак після смерті Юрчика так і зник з нашої хати. Не догледів малого. Зник, пішов світ за очі. Може, заліз в якусь лісову барлогу або дупло і чекає нагоди повернутися...

Юрчик лежить на сільському цвинтарі недалеко від дідової і бабиної могили. Цьоця Ірена, його мама, доглядає за могилами. І я, вивалюючись з плину свого життя, з'являюся час від часу над ними. Я обріс іншим тілом, мій мозок увібрав у себе вібрації здоровенного зовнішнього світу і щось нібито виладував назовні, я валандав туди-назад, знайомився, захоплювався, розчаровувався, здобував і втрачав друзів, намагався чогось навчитися, щоб збагнути в цьому світі, але відчуття, що скарб заховано там, біля моїх початків, що все найважливіше і найкоштовніше залишилося саме там — не зникає з роками. Колись потрібно буде повернутися туди назовсім. А поки що потік несе щосили далі... Деколи сняться дорогі мерці. Дід стоїть, спершись на паркан, розглядає темряву. Бабця сидить біля пічки, підгортає вугілля... Як часто вона мені снилася мертвою за життя, забутою усіма, в покинутій хаті напіврозкладений труп. І я знав, що цей сон означає продовження її днів на землі. Останній рік пролежала в ліжку. Здитиніла. Скаржилася на самотність. Безперестанку і без причини кликала Ірену. Коли мала гумор, називала себе старим дрантям, яке треба викинути на смітник. Одного разу не впізнала мене. Питалася, чи справді я син Петруськи. Потім приснилася мені помолоділою, виструненою, з м'язистими ногами, казала, що так добре себе почуває, що потанцювати може. Ніколи не бачив, як бабця танцює. Померла в цю ніч. Порожнеча поселилася в бабиній хаті. Порожнеча і занепад... А тоді, давно, після смерті Юрчика я опинився сам-один в кімнаті, де ми сперечалися за ту іграшку, і раптом відчув на собі погляд. На мене дивилося з-під скла зображення Ісуса з рукою, поцяткованою кров'ю, на сяючому серці. Я вперше в житті опустився на коліна і став молитися Богу. Про що я молився? Можливо, про Юрчика, я просив Бога, щоб Юрчику було добре на тому світі. І я був несвідомо вдячний Богу за те, що він дав мені відчути свою присутність. Хтось відкрив двері, і я почервонів до сліз...

— Ти виховувався в дикій, забобонній країні.

— Зате ти виховувалася у найвільнішій, найпередовішій країні, де людина все може, все вже знає і хоче навчити усьому цьому лайну решту відсталого людства. Навіть, якщо ради цієї благородної місії доведеться застосувати зброю. Моя бабця народила і виховала дев'ятеро дітей, двоє старших синів зникло під час війни, і вони воювали за національну ідею, всі інші стали на ноги, створили сім'ї, ніхто не здеградував, хоча ти вже переконалася, що на Україні медвяні ріки не течуть, моя бабця померла у власній хаті в тому ж містечку, де й народилася, вона жила працею своїх рук, нікому не робила зла, вона — найліпша з-поміж людей, яких мені доводилося бачити. Якби всі жили, як вона, світ не котився б у прірву, люди не гризлися за місце під сонцем, діти

digitized by ukrbiblioteka.org

б шанували своїх батьків, батьки раділи б зі своїх дітей і навчали б їх любові. Моя бабця не робила абортів!

— ... заспокойся, це затримка, ти не могла завагітніти.

— У мене ніколи не було затримок!

— Підемо до лікаря, він тебе обстежить, і ти переконаєшся.

— Я не піду до ваших лікарів. Вони мене вб'ють! Я мушу кудись телефонувати, я мушу знайти такі ліки, які мені допоможуть!

— Не переймайся. Я ж тебе люблю. Якщо ти народиш мені дитину, я тебе любитиму ще більше.

— Марку, ти божевільний. Я приїхала сюди збирати матеріал для докторату! Я мушу написати свою роботу! Мушу знайти собі добре місце праці! Я не хочу ніякої дитини!

— Ти зробиш аборт?

— О, я помру! Я накладу на себе руки!

— Навіщо ж було спати зі мною?

— Замовчи! Я тебе ненавиджу! Ти ідіот!

— Ціхо-ціхо. Все в порядку. Все — окей! Це тільки затримка. Ти потрапила в іншу країну. Зміна клімату, харчування. У тебе зв'явився новий бойфренд. Ти перенервувалася. Це затримка, запевняю тебе!

— ... Як ви це можете робити?

— Я дуже переживала. Звідти виходиш цілком інакшою. Все таке холодне, слизьке. Конвеєр... І це викидають з тебе... туди...

— Я сказала йому, що завагітніла. І він зник. Він перестав мені дзвонити. Став уникати мене. І я зважилась на це. Навіть матері нічого не сказала. Пішла туди. Мені не можна вводити снодійне. Я вирішила загинути. Не сказала про це лікарям. Втратила свідомість, потрапила у довгий темний тунель зі світлом у кінці, бачила своє тіло, як покинутий одяг, зверху і переляканих лікарів. Вони щось робили, щоб повернути мене. І я згадала про маму. Мамця не пережила б моєї смерті. Тому я повернулась.

— Але ти вбила свою дитину. Твоя ж мама тебе не вбила! А ти що наробила? Ти вбивця, розумієш це? Ти монстр у тілі жінки. Якщо ти вбила свою дитину, ти можеш вбити будь-кого!

— Вона сказала двісті. Я не сперечалась. Моїй мамі ця річ сподобається. Я віддала їй ці гроші, бо саме стільки мені коштував аборт. Це так, ніби я сплатила борг.

— Якби я мала дитину від іншого, ти б любив мене?

— Звичайно. І тебе, і дитину.

— Цікаво, яким би було наше життя?

— Я б доглядав за вами, виховував би дитину, я знаю багато казок, і вечорами я б їх вам розповідав, ми б влаштували чергування по різній хатній роботі, я б узяв на себе всі витрати, ми б ходили в сонячну погоду гуляти до парку, їздили б на море, в Карпати, ходили б у гості до друзів. Дитина б росла, а ми б тішилися. Все так просто! Нам було б добре втрьох.

— Ні. Життя зробилося б одноманітним, як львівський дощ, ти дорікав би мені, ми б сварилися, і врешті-решт ти кинув би нас.

— Вигадки, цього б не сталося. Я сильний, на мене можна покластись. Але що там говорити, поїзд поїхав.

— Все можна почати спочатку.

— Нічого не можна ще раз почати спочатку. Не треба. Ліпше до цього не повертатись.

— Я зробила аборт, тому що думала, що підзалетіла з іншим. Якби я народила, це була б брехня на все життя. Уяви собі, я народжую дитину від іншого і все життя брешу Маркові, що це його дитина, брешу дитині, всім! Що могло б вийти з тої брехні? Нещастя.

— Ти могла б сказати правду.

— Яку правду?.. Але що найфатальніше — я не маю тепер впевненості, від кого я завагітніла. Можливо, я помилилася, і вона була все-таки від Марка?

— Він знав, що ти зробила аборт?

— Так.

— І він знав, що ти вбиваєш саме його дитину?

— Не кажи так. Мені здається, що то я себе вбила.

— Навіщо? Навіщо все це так влаштовано?

— Не знаю.

— Рано чи пізно за все доведеться розплачуватися.

— Ти паскуда.

— Але не вбивця.

— Вона кинула мені в вічі звинувачення, ще б трохи, я б зірвався і нагадав би їй про аборт.

— Не можна цим дорікати. Те, що вона поховала в собі, набагато тяжче, ніж всі твої дорікання.

— Що робити?

— Не займатися перелюбством.

— Користуватися презервативами.

— Молитися.

— Забути про все.

— Неможливо забути.

— Алло! Привіт! Впізнав мене?

— Привіт. Як тебе не впізнати!

— Хочеш зустрітися зі мною?

— Ні.

— Свиня. Знаю, що хочеш.

— Хочу, але ліпше нам не зустрічатися.

— Чому?

— Ліпше нам не бачитися ніколи.

— Алло!

— Так, я слухаю.

— Як справи?

— Дуже погано чути. Прошу передзвонити.

— Алло! Слухаю, алло! Ну, говоріть, я слухаю!.. Нічого не чути.

— Алло!

— ...

— Не можу цього тепер робити.

— Не переймайся, це з часом перейде.

— Не знаю. Так ніби щось відмерло. Мені навіть дивно думати, що з людськими тілами можна щось таке виробляти. Це комедія. Це якась вульгарна механіка. Вперед-назад. Змащувальні матеріали. Циліндри. Камери спалювання.

— Поцілунок — теж вульгарно?

— Я, напевно, збожеволів. Але уяви собі ці слизові виділення, ці випари шлунку. Невідомо, що смоктали ці губи, яку дохлятину гризли ці щелепи. Поцілунок непомітно переходить в пожирання... Так воно і стається час від часу.

— У тебе щось перемкнулося в голові. Людське тіло — це ж прекрасно!

— Де ти бачив прекрасні людські тіла? Хіба по MTV. Або в PLAYBOYі. Це викопні екземпляри. Це окремий виплеканий сорт. Вони вже не тіла, а метафори. З них фотограф чи режисер витворює еротичний образ. А без образу тіло — це просто тіло, гола фізіологія.

— Тоді треба сприймати тіло як метафору.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Живе дихаюче тіло зі шкіри, м'яса і кісток — як метафору?

— Трохи парфумів, трохи тканин, гри світла, відповідних тембрів і пахощів, доброго вина і музики, повільний танець, магнетичні дотики, лоскотання вушка, свіжа білизна, дихання квітня за вікнами — і ти вилікуєшся, ти знову робитимеш це!

— Навіщо?

— А що ж ти тоді робитимеш?

— Я хочу любові. Я не хочу тільки сексу. Я хочу бути єдиним для когось. Хочу сенсовності...

— Чєво захатєл! Канфетку хочішь?

— Як стають повіями?

— О, є купа літератури на цю тему. А шлюхи — різні. Наприклад, дівчинці хочеться, щоб її зі школи забирала якась іномарка. Вона ходить по місту і пожирає іномарки своїми телячими очима. Рано чи пізно це помічають. Її запрошують покататися, везуть кудись на хазу і ґвалтують по черзі. А потім їй вже все по барабану. Мамця повинна дивитися за своєю донечкою і не відпускати саму з дому. Казочка про Червону Шапочку — це зашифрована розповідь про те, як стають повіями.

— Цікаво-цікаво.

— Я б ніколи не скористався послугами проститутки. Це все одно, що їсти їжу, підібрану на вулиці. Невідомо, ким вона приготована і ким покинута. Як може одружений чоловік користуватися послугами проститутки?

— У нього може бути негарна чи фригідна жінка, вона може мати певні застереження щодо тих чи інших способів злягання, а добра шлюха покаже тобі Едемський сад!

— Які ми всі свині!

— Ні, просто такі є. Коли ти бачиш сексапільну жінку, тобі хіба хочеться обговорювати з нею кантівський моральний імператив? Тобі хочеться потрапити з нею у люлю! А коли після акту ти довідаєшся, що вона, скажімо, професійна курва, ти, напевно ж, обстежишся, про всяк випадок, а не писатимеш їй ямбічні освідчення в коханні.

— А якщо вона виявиться доктором філософії?

— Тоді ти відчуваєш себе дурнем, га-га-га!

— Ким вона має бути, щоб я відчув себе добре?

— Абстрактною жінкою.

— Такого не буває.

— Рабинею, купленою на ринку рабів. Полонянкою. Наложницею. Іноземкою, яка говорить незрозумілою мовою. Випадковою знайомою. Прибулицею ззовні. Будь-яка її індивідуалізація з часом призводить до непорозумінь, конфліктів, комплексів.

— Виходить, що не варто надто длубатися в партнерові.

— Це те саме, що користуватися послугами проститутки.

— О, я самотній! О, я нещасний!

— Вибраний!

— Не плач, все буде добре.

— А що сталося з Варварою?

— Існує кілька різних версій. Жодна не підлягає остаточній перевірці. Але безумовним є те, що вона щезла.

— Я бачив, як вона дерлась на дах Опери з якимось фацетом.

— Її скинули звідти!

— Куди ж ділося тіло?

— Після вистави був фуршет. Бо це була остання вистава. Там всі крутилися довкола Варвари. Вона всіх зачарувала!

— Я вийшов з буфету пошукати кльозет. А потім щось мене потягло нагору. Ніколи не блукав опівнічним оперним. Біля замкнених дверей дрімав сторож. Отож вийти звідти можна було тільки у двері службового входу. Але й вони виявилися замкненими. Напевно, хтось із наших мав ключі. Невже вони будуть пиячити до ранку? Мені так хотілося ковтнути свіжого повітря. Раптом почулися якісь дивні звуки. У мені пробудився слідчий. Я уявив себе персонажем кримінального фільму. Звуки вивалювалися з ходу на балкон. Вигук здивування, жіночий сміх і слова: "Тільки не підходь! О Боже! Що з тобою сталося?" Далі — глухий, майже звірячий стогін і шепіт: "Це не ти! Це ти?" Мені здалося, що голос належав Варварі. Вона мала такий легенький акцент. Хоча важко було не помилитися. Голос був дуже знервований. Вона шепотіла: "Сиди тут і чекай на мене. Я за хвильку прилечу!" Я ледве встиг сховатися. Так, Варвара! Вона помчала вниз, розсипаючи довкола себе магнетичні іскринки. Мене аж підкидало подивитися, що ж там діється нагорі. Ноги самі понесли. І раптом я відчув, що знаходжуся в хвилях тяжкого смороду. Так ніби вкинули в Полтву бегемота і якимось робом затягли його після тої купелі в Оперу. Я не стримався і чхнув — АПЧХУЙ!!! Щось вглибині темряви хляпнуло, перевернулося, в мій бік полетів предмет, який виявився обгадженим мештом, таким, як ото в лісі можна знайти шкарабаном, і чалапаючі кроки полізли кудись угору. Що за дурня, подумав я? Якийсь бомж обкакався? Але яке до нього відношення може мати наша красунечка? І я забрався вниз прополоскати горло.

— Панове! Ось вам істина в останній інстанції. Послухайте і затямте собі це добре. Є абсолютна жіночість і абсолютна чоловічість. Увесь Усесвіт зітканий з цих двох субстанцій. І є дзеркальні двійники абсолютної жіночості і абсолютної чоловічості. І є незчислені, зримі і незримі їхні втілення у зовнішньому світі. І є відхилення. І є безліч цих світів, цих втілень і цих варив. І всі вони відображаються у внутрішньому світі. І є таємничий лабіринт переходів між ними. Усе це виростає, як рослина, як пелюстка, як тичинка, структурується, як клітина, як яйце, як галактика, пульсує, як сонце, як музика в Опері. Абсолютна жіночість і абсолютна чоловічість! Наш світ — енерґетична зона між цими полюсами. Вони проникають у нас, як кров у судини, як вода у систему водопостачання, як повітря у легені. Вони визначають ритм життя. Вони моделюють нові і нові, хоча старі, як світ, ритуальні танці. Ці два великі постановники. Вони виліплюють Ґрандіозну Статеву Оперу. Віват! Хай живе Ґранд Опера Пана Базя! До дна! Всі мають випити до дна.

— Колись, ще за матінки Австрії, а потім за Польщі під панянським кльозетом в Опері була така дрібонька решітка, яка затримувала усілякі цінні речі, що час від часу разом з екскрементами потрапляли до унітазів — різні браслетики, ланцюжки, кольє, перстеники, годинники, гаманці і таке інше. Існувала ціла служба, яка добувала коштовності і за певну винагороду повертала їх галапасьним власницям. І була контр-служба, але в батярському вже світі. Вона через систему каналізації проникала під ті запобіжні решітки і пильнувала за дарунками долі. Уявляєте собі це кількаярусне дійство — нагорі з посудин, повних спокус, ллється золотий дощ, внизу чатує у випарах пропливаючих екскрементів кримінальний елемент, який купив собі це прибуткове місце в якогось хрещеного татуся і раптом, дзеленькочучи і переливаючись, із того дощу вислизає дороге очікуване щастя — кольє чи ланцюжок. Батяр спритно захоплює здобич налаштованою для таких випадків вудкою і щезає в підземних лабіринтах міста, щоб уже завтра заливати перший-ліпший брістоль найдорожчим шампаном. І жодного криміналу! Поки театральна служба всуне свого носа в унітаз, кольє вже закладене і перезакладене!

— Фантастично!

— Виходить, в Оперу можна проникнути через каналізацію?

digitized by ukrbiblioteka.org

— І навіть робити на цьому бізнес.

— Тоді цей волоцюга направду міг вилізти з Полтви.

— Як він туди потрапив?

— Оповідали, що колись одна баба, загриміла в каналізацію десь біля Ельжбети, — йшла з базару з торбами, задивилася на якусь біду і не бачила, куди йти, — то її впіймали акурат біля Оперного театру.

— Ти як потрапив до Опери?

— Не повірите, пане слідчий. Каналізацією.

— Квитка не зміг купити?

— Не в тім справа. Я, бігме, не пам'ятаю, як опинився в каналізації. Я взагалі мало що пам'ятаю. Це аварія. Я втратив свідомість. А до тями прийшов від жахливого смороду. Не міг зрозуміти, де я і що зі мною. Побачив якесь паруюче світіння згори. А трохи далі натрапив на люк. Так все і сталося.

— Майстер байки оповідати? Як це — не пам'ятаєш? Наркоман ти чи хто?

— Пане слідчий, я не брешу.

— А ця дівчина, з якою ти ліз на дах?

— Не було ніякої дівчини і нікуди я не ліз.

— А це що таке?

— ...

— Чи всі мають налиті...

— Товариство! Мило! Мені потрібне мило і якусь пристойну шмату. Чия це ряса?

— Отого хориста, вона йому вже не знадобиться.

— Що сталося?

— Потім розповім. Це дуже-дуже смішно. Хоча як для кого!

— Побігла... Панове, я пропоную випити за Того, без кого б не відбулося сьогоднішнього свята, та хіба тільки сьогодні ми тішилися від цього, без перебільшення, високого мистецтва, від вашої, панове, майстерності, та все ж!.. Панове я пропоную випити за найскромнішу серед нас людину, бо своє ім'я він просив не розсекречувати до часу — за нашого дорогого Спонсора!

— Слава Спонсору!

— Многая і благая літа!

— Мно-о-га-я-ліі-та-лі-та, мнооо-га-я-лі-та-а-а...

— Що тут є ще смачненького. Ласкаво прошу отуво канапульку! Мням!

— Пане Пердулько. Ви нині були чарівні!

— Щьчьо ви!

— Я не міг відірвати від вашої дупці очей!..

— Ну і монстри тут позбиралися!

— Мене не полишає похоронне відчуття, коли якась така ґранда завершується.

— Труп — це смішно, а не страшно. Труп — це предмет, який за інерцією все ще хоче здаватися людиною. Хіба не смішно?

— Ти в нас відомий творець дефініцій.

— Театр — більше ніж забава. Це так само, як в казках залишилися мімікровані старі універсальні знання, так і в театрі, в його основі діє древня ритуальна схема спілкування з потойбічним світом. Та сама модель, ті самі питання. Керування і волевиявлення. Фатум. Напередвизначеність. Бунт маріонетки. Абсурдність бунту. Початок, розгортання дії, кінець. І фуршет. Пожирання трупів. Спроектуй це на порядок вище — зрозумієш мій настрій.

— Виходить не так вже й зле. Коли ми відіграємо свої земні ролі, то зберемося на фуршет на небесах.

— А якщо хтось захоче вилізти зі своєї ролі ще під час тривання вистави?

— Ну як, як він вилізе? Забуде? Є суфлери — підкажуть. Захоче виголосити монолог власного виготовлення? Але ж і це сприймуть як версію ролі. Публіка все схаває. Які ще є варіанти?

— Можна вийти геть із залу!

— Куди? Весь світ — продовження залу. Нема куди вийти.

— Тоді можна сісти посеред залу і медитувати.

— Можна про все це мати свою факін-думку!

— От ти так хочеш бунтувати! А які в тебе на це причини? Щоб зробити все не так, як замислив Великий Режисер і Творець? Щоб виявити свою оцю дурну амбітність, яка є наслідком лише того, що в тебе нема коренів, як у рослин, які б тебе тримали на одному місці, та інстинктів, як у тварин, бо замість них у мозку поселилося щось таке невиявлене і воно тебе підмовляє на царський престол у світобудові? Хіба ти сотворив цей світ? Творення вже відбулося. Все, що робить людина — це мавпування справжнього творення. Але я скажу тобі кілька слів, від яких твоє "я" не постраждає і бунту не потрібно буде чинити. Адже те, що ти зрозумів — самотужки, так би мовити, допетрав до розуміння того, що тобі призначено виконувати певну роль у світобудові, написану не тобою — це ж, старий, ознака твоєї феноменальної сутності! Так не бунтуй проти цього, зрозумівши це, а йди далі — зіграй цю ролю якнайкраще, доростти у ній до Того, хто писав її для тебе, і злийся з Ним у Його Величному Незбагненному Задумі. Хіба це не альтернатива до твого абсурдного бунту, який веде в нікуди? Хіба це не Шлях?

Львів, березень 1993 — липень 1994

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександра ЧЕРНЕНКО

ТАНЕЦЬ СВІТЛА

I

... злітає синя чайка на долівку — вниз
де простір загніздився стінами кімнати
краплиною стрясає з крил свій океан —
в ній порожнина кришиться на іскри риз
на ризах сяйво пише час і розмір хати
що барвами сідають на очей екран

на них малює голос непорушні хвилі
що затихають на устах словами вмить
і ритмами пливуть на власному майдані
там де вогненний дотик — рідний звуку силі
співає тишею — мовчанням гомонить
сплітає на дзеркалах безграничні грані —

в короні бачить око свій трояндний цвіт
де чайкою танцює нерухоме світло
з джерел біжить на колі пелюстковий світ
життя у райдугах що іскрою розквітло

II

як осінь вже іде на тлінний свій поріг
збирає світло золото живе з вистави
в нім безупинно грає смерть життя куплет
бо місяць їх до сонця променів приліг —
у безмір сиплються вогненної заграви
що зводить радістю весняний їх бенкет

і саван летом дихає своїх зірок
що всі вони різьблять живі прозрінь мандалі
а на землі вдягаються зими більмом
де снігу полум'я звиває холодок
з водою свій вогонь єднає у кришталі
ховає в тишу літа сонячний псалом:

"життя не зв'яже мотузком темнóта
зеніт бо вічний без початку без кінця!
коли відчиниш до свого зерна ворота
засяє чаром край новий твого двірця" —

в короні бачить око свій трояндний цвіт
де чайкою танцює нерухоме світло
з джерел біжить на колі пелюстковий світ
життя у райдугах що іскрою розквітло...

Вайкікі-вілідж, 1993

Михайло **БРИНИХ**

УРИВОК ХВОРОГО НА ВІКНІ*

Руки продовжуються в парасолях поза дощем.

Роздвоєний грім вважає очима твої холодні груди і має рацію.

Коли сніг зів'яне, сонце опаде з-під криги обіймами згорнутих брудом вулиць.

Закриваючи дорогу насінині електричного пилу, є сенс запитувати, котра година у каменя, що відсутністю сонця збирає час, і серце сповзає в зуби червоною сльозою, надто червоною, аби жити.

Я люблю, коли ошмаття неба ліпить мене як бажає, і, озираючись, гіркий трикутник ховається калюжею, нагадуючи самотню жінку в тому ж дощі.

Вирване килимом світло нагадає про лиця.

Мокрі, розсипані частини людськости під вогнем білих дахів.

Прикро зачиняти двері.

Більше запитань — більше розірваних штанів, і мозок у сміттєвому кошику росте надбанням.

Крик і серце над головами під ліхтарем.

Потрібно лише нагинатись, аби не вдарити лоба а а а.

Забиваючи цвяхом гітару, пам'ятати про музу під крилатим конем (впала, напевно).

Коли є сум і мураха мертво падає на стіл догори черевом, що його книги прочитуються болем на дні серцево-кишкового тракту (вибачте, я навмисно), тримаю руки над столом, висотуючи з нього раптове тепло.

Іноді видертий з полум'я дим гріє краще, і широко набухають артерії, особливо на шиї і на ножах, якими давно не користуюсь.

Так чорніють стіни проти червоного сонця.

Дивно, мрець, повертаючи обличчя, світлішає зсередини квіткових снів біля закинутого ближче до хреста, вирваного з-під нирок оклику... дірка вуст уривків землі як

Вечір шпилів шаленів воронами на гребенях по-панківськи огидних будинків.

Вечір був нанизаний на ці посипані життям кістяки здичавіло-мертвої цивілізації.

Кубічний бруд проростав крізь темне подзьобане тіло, і планети над ним вбирали кров'ю вологі очі, аби не затоптати жертівник.

Так мило теліпались дзвоном кулі.

Нагадався духовний злет нації, чи може зліт, одним словом, відсутність

просто і люб'язно закутатись чужими руками, бо твоїми вже хтось закутаний.

---

* Подаю до Вашої уваги Його записи. Можливо, це щоденник, але жодних дат не вказано. Частина тексту не прочитується (або з певних інших причин не може бути відтворена).

З повагою. — Ф. К.

digitized by ukrbiblioteka.org

Я народився, і мені було приємно, хоча пульс затихав на електричних колесах кімнати опадаючих будинків.

Осіння цегла накриває пальці міста здичавілою ковдрою розчленованого тепла.

Пальці дубіють і падають на вогонь біля недопалків мандруючих ледарів із намальованим лицем на картині музею неосягненої святости.

Лице однакове навіть для гостинно відчинених дірок в трубах під людьми.

Його носять на поясі, але всі.

Надягати можна тільки розбиту муху, й то, коли сніг злітається на поля між зігнутими в декілька підков обріями.

Вам не здається, що сьогодні особливо провисає повітря на ліжку?

Ваші лиця часто болять мені під ногами, їх нічого не тримає, їм незвично висіти на поясах, вони обвалюються пам'яттю голови.

Обов'язково під ноги.

Добре, що всі вони однакові, і господар знаходить чуже, дякуючи своєю кров'ю.

А сліди підошов на щоках вносять світло багнетів різноманіття у ґумову послідовність.

Синім кольором цвіте усмішка.

Минулий біль є радісною палицею в колесі буднів, що підкреслено омивають відсутність облич дерев'яною надією.

Добре бути маркою.

Мати на морді штепсель і світитися популярністю під ґратами поштового визнання.

Обслинені обличчя витирають людей все тією ж сяючою усмішкою.

З мого пояса щось важко гепнуло під сніг, і нестримний сміх розірвав горлянку.

Краплини на склі втрачають під дощем червону фарбу.

Смерть не підлягає розголосу, інакше люди заплюють її тонкоребрі брови.

Вона любить усіх, і слина висихає кров'ю на пожовклих віях.

Смерть опадає сміхом навколо вашого нігілізму, народжуючи збочений страх в останній формі підрубаної наївности.

Сирени затуляють людьми вуха передтеч музики.

Скресає хліб на руках ближче до Господа.

Дерев'яність повторює найкращі помилки розлитого молока на гнилому.

Ступає і накривається дощем у білих лапах самотнє дитя.

Гріх є знищеною гармонією на межі, за якою страх впадає у відчай.

Як на білому.

Немає розуміння, є лише переживання краху.

Дивно, але скелі виростають на склі навіть поза сном.

Пусто.

Тіло наповнює собою щось, але за межею духу.

У цій межі росте спрага запереченого життя.

Хто буде вдячним за розставлені знаки питання на місці споконвічних крапок?

Однаково варто пригадати напрямок визволення, — головне, щоб місце, через яке переступаєш, не виявилось потім храмом.

Я ніколи не розумів виразу "догоряє день".

Я ніколи не бачив, як горить світло.
А день?
Листя в червоному сонці видається чорним.
Це справжній символ мертвого світла, закінченого сонця.
Розплавлене вікно набуває якости стіни, люди сіріють.
Знаєте, у Тракля: "Який скорботний цей вечір..."

Не думав, що він прийде.
Але зараз він є, хоч мовчить, я знаю.
Вчора ми говорили про ненависть, хоча вечір був значно приємнішим.
Він любить казати "... відсутність любови".
Дисгармонія росте купою сміття навколо стола і чорної собаки в кутку, — дивно, я ніколи не любив собак.
Він знає, що я люблю міцну каву вночі, але чому так довго мовчить?
Вже свічки запалились від холоду кожної блискавки, схоже на дощ.
картини, рідше натягнуті повітрям струни, що розрізають незриме, і я дивлюся в той розріз, наче на екран.
Розріз є кольоровим, є кольоровим (закреслено).
Розріз порожнечі завжди кольоровий.

Сонце стирчало цигаркою за виплюнутими хмарами, трава пом'ято стогнала недавньою любов'ю.
Яким дотепним видався день!
Коти шуміли хвостами, обертаючи людей тупотом нездійсненного вибуху, люди сміялись.
Дуже.
Тільки назустріч траплялися диваки.
Один мав очі глибоко в черепі, під мозком, майже на потилиці, лише в правильний бік.
Повіки піднімались рідко, демонструючи відсутність погляду у найвищій невинності, насправді ж він кожну душу мав за бутерброд, хоча кожна душа мала його за сліпого дурня.
пригадав, що хмари не можна плювати, не можна.
Він казав, що я помиляюсь, що хмари є... є... є
Не можна плювати, вони не для того.
А ще він дивно себе поводить.
Одного разу, ще не прийшовши, завалився в крісло, де збирався сидіти.
Кажу: "Ти ще не прийшов, геть звідси!"
У нас бувають дивні розмови.

Неграм переходити вулицю тільки на чорне світло.

Вікно межи вікнами ребер.
Ребра крізь вікна шкіри.
Шкіра натягнута на дерев'яних спорудах.
Так починається барабан.
Навіщо нам барабан?
Нам непотрібні барабани.
Нам потрібні хліб, м'ясо, вода і видовища про хліб, м'ясо і воду.
А!
Забув про любов...

Гупає і гупає вільне вікно.
Ним б'ють об стіну двоє здорованів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Скло ніжно-сніжно прикрашає голови зацікавлено задертих носів (і спідниць... х-х-х-хе).

Шкідник, знаєте, нікчема, поет і придурок.

Це я про того, хто вилив вікно прямо на здорованів, яких навчили в армії.

Честь і помста керують опадами у їхніх головах, хтось навпомацки плаче.

Дивись, як зночена бейба падає вустами між переплетені кошиком руки, як розбиває підлогу рівномірний годинник її ніг.

Дивись, як закипає провітрене помешкання, як плавиться непотрібна віконна дірка, і простір набуває прозорости тільки її обшарпаним, але ще палаючим подихом.

Природа збуджується землетрусами.

Один межі штучним камінням знімаю з рук, що пролазять крізь стіни, все ті ж однакові обличчя.

Стіни захищаються димом і ллються важким оком сліпої собаки.

Червоні руки міцно тримають свої обличчя, але мріють позбутись цих нікчемних ознак людяности, аби ніхто не докоряв совістю.

пусто, як постріл в ребро.

Тільки муха і телефон впираються буднем у натяки вічности, прогризаючи величезні яблука у нетанучих хмарах пустелі чола на подушці.

Закінчення моря в окулярах лікаря є лиш неспроможною поезією.

Так топчеться хліб на останках життя.

Піднявся дощ за парканами світла.

Сузір'я замоленого ока зникає у пригорщах домашнього полум'я на капцях спочинку і порожньої самоти.

Колись слова розвіював камінь.

Сьогодні є звичка спати.

Розум налився свининою і їжа набула суті (?)

Вимогливий чоловік зачиняє вікна своєї уяви до початку

присутнє руйнування дзвонить вітром на руках і коф.

Я перепрошую, трісла сорочка на бедрах недопаленої дівчини.

Тремтінням проходить голуб по плечах людини без військової форми, і ліпить місце брів зрубаний хайєр.

Нині я повернусь і моє серце почнеться.

Марнота холоне пальцями.

Проламаними очима тріщить розрите небо.

Переконуєшся, що людей нема, людей нема, і остання ознака добра є червоним іклом звіра.

Може, каміння на її хмарах є багном моєї душі?

Місце для релігії під унітазом совісти.

Може, ти звільниш декілька гектарів душевної рівноваги під будівництво престолів звіра?

Звір обминає високе, і лапа на білих дошках віри утворює цвях, обгорнутий кров'ю, наче землею.

Постріл і притулок.

Часто на хвої закопаних в плід дерев світлом чорного росте книга.

Втрата є очевидною, коли просинаєшся.

Хочеш покликати, а килим вростає твоїми ж ногами в підлогу, і стеля сусідів криється лісом, але вони не вміють бачити матерію самотности.

Тоді виходиш на кухню і все холодне.

Кіт у мілкому і мокрому чоботі є скривдженою тінню твого тепла.

Але що це все є та є, адже нічого нема, крім прозорих будинків і людей, які знають, що слід закутувати свою прозорість у гріх і ретельно зібраний послід звіра.

То що, є люди?

Маски на стінах самозречено трусяться ствердженням.

Радісно і щасливо хлюпає ванна в оголосалілих пошуках тіла.

Кров і тіло на ваших зубах згортаються мертвим хлібом в палаючому тумані зреченого спирту.

Чи не правда, гидко?

Адже це ваша віра, віра кинутого на пательню мозку.

Як далеко до того, що поряд, як близько до мостів через цирк власної гідности.

Бідно як лев на зіпсованій фіранці сміється.

Вдаючись до моралі, гортати свічки.

А взагалі є реченння і є слово, тільки паперовий кораблик для залізного озера тоне, і виповнюється людина ранами обіцянок, не знаючи, що слово покладене під воду і рана глибшає.

Те, що почалось, не матиме закінчення ніколи, бо дощ ліпить спраглу землю, тільки спраглу землю, навіть у круглій океанічній пустці, де вода — лиш засіб, але зміст.

Відчинити голову дзеркалом на звороті ночі і застогнати.

Міст цілує воду, чи вірно розуміє любов той, що за мостом?

Пісня розбиває напій під світлом, пізня осіння хода ховає зразок дитячого сміху.

Книги, в чиїх долонях не спочивав Господь.

Серце Ісуса як

(Далі йде ряд закреслених речень, окремих слів, деякі сторінки знищені чорнилом і водою, іноді — слізьми).

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр МОТИЛЬ

СТРУКТУРНІ ОБМЕЖЕННЯ Й ВИХІДНІ УМОВИ: ПОСТІМПЕРСЬКІ ДЕРЖАВИ І НАЦІЇ В РОСІЇ ТА УКРАЇНІ

Langsam, langsam, aber sicher

(Німецька приказка)

Наприкінці 1991 року, коли Радянський Союз несподівано розпався й Михайло Горбачов був змушений піти у відставку, Україна та Росія здавалися на диво схожими. Серед багатьох інших ознак, таке враження формувала та обставина, що обидві країни мали спадщину сімдесяти років тоталітаризму. Проте через чотири роки вони виглядають полярно протилежними. Одні вважають Росію динамічною, а Україну — інертною. На думку інших, Україна є стабільною, а Росія — ні[1]. Кожне з таких протиставлень видається слушним щодо цих двох країн, які мали так багато спільних історичних і системних рис.

Ці відмінності можна пояснити двома чинниками, кожен із яких має структурний характер. Перший — це неоднакове становище двох республік у радянській імперії. Радянська Росія буля ядром цієї імперії, а радянська Україна — периферією. Пострадянська Росія успадкувала державу та націю, незалежна Україна виникла, не маючи ні того, ні іншого. Другий чинник — це структура пострадянських еліт. Росія успадкувала справжню еліту, а Україна — ні; до того ж еліти незалежної Росії прийшли до влади шляхом боротьби, а не, як в Україні, кооптації. Внаслідок цього дві еліти — якщо українські управлінці взагалі заслуговують на таку назву — мали різні завдання й інтереси. Структурно різні постімперські країни зі структурно різними елітами за однакових посттоталітарних умов породили глибоко різні держави та нації.

Імперія і тоталітаризм

Імперії — це особливий вид багатонаціональних диктаторських держав, у яких культурно відмінне ядро править культурно відмінними периферіями[2]. Тоталітаризм — це тип держави, де державні інститути проникають у суспільство глибоко та всеосяжно[3]. Історія знала багато імперій, існували й тоталітарні держави. Союз Радянських Соціалістичних Республік відзначився тим, що був єдиною в світі тоталітарною імперією.

Російське ядро, що складалося з державних і компартійних інститутів із центром у Москві, правило неросійськими периферіями, визначаючи не лише зовнішню та військову, а й бюджетну політику республік і процес формування їхніх еліт. Однак структура всієї радянської держави — і в ядрі, й на периферіях — була тоталітарною. Державні органи якщо й не контролювали ефективно, то принаймні наглядали за всіма аспектами недержавної діяльности в соціальній, економічній і культурній сферах.

Наслідки існування тоталітарної імперії були багатовимірними. Тоталітаризм зумовлював наявність надзвичайно централізованого державного апарату й відсутність громадянського суспільства, ринкової економіки та автономної

культури. Своєю чергою, імперія ставила в привілейоване становище ядро: на відміну від периферії, воно контролювало державу, керувало економікою, а культура його населення мала перевагу над периферійними культурами.

На час розпаду СРСР Росія та неросійські республіки, що зовні здавалися подібними, були насправді цілком різними. Як жертви тоталітаризму, всі вони не мали автономних інституцій громадянського суспільства, ринкової економіки та незалежної культури. Але Росія успадкувала основну частину радянської держави — зокрема, центральні міністерства, армію і таємну поліцію — та спадщину культурного панування радянського ядра. Аби описати цей контраст виразно й повно — і не втратити точности опису, — скажемо, що Україна та більшість інших неросійських республік вийшли з колапсу СРСР без справжніх держав і притаманних їм досвідчених еліт, без громадянських суспільств, ринків, справжніх культур і, отже, без справжніх націй. Натомість Росія успадкувала державу й еліти, які нею керували, і мала почуття культурної вищости й історичної долі, що лежали в основі її національного та імперського буття[4].

Відтак державо- й націотворення — як і демократизація, ринкові реформи та розвиток громадянського суспільства — неминуче набрали в Росії та Україні різних форм. Росія мала перетворювати те, що вже існувало, чи будувати на його фундаменті; Україна мусила створювати. Оскільки вихідні умови в цих двох країнах були настільки несхожими, ніяка теорія не могла б довести, що процеси й результати в них мають бути подібні. Так само жоден політичний керівник не міг твердити, що обидві країни мають здійснювати реформи в той самий спосіб[5].

Суперництво еліт

На відміну від неросійських республік, Росія не тільки зберегла левову частку імперської еліти, а й, унаслідок розпаду імперії, здобула еліту особливого виду. Хоча певну роль у розпаді СРСР відіграла й боротьба "низів", його невідворотність зумовили, з одного боку, патології тоталітарної держави, а з другого — намагання еліт якось цим патологіям зарадити. Коротко кажучи, тоталітаризм є нежиттєздатною формою держави, приреченою на занепад десь упродовж століття. Тоталітарні еліти намагаються зупинити цей занепад, часом послаблюючи контроль і обмежуючи нагляд держави за суспільством, економікою та культурою. Оскільки "підопічні" використовують це, аби подбати про свої інтереси, колишні реформатори відновлюють тоталітарні структури, не досягаючи, однак, статус-кво. Відтак тоталітарні держави стрімко скочуються донизу, дедалі більше втрачаючи спроможність виконувати своє призначення[6]. Тому пізні тоталітарні держави, на кшталт брежнєвського СРСР чи денсяопінівського Китаю, набагато менш міцні й ефективні, ніж ранні.

От на цій низькій позначці радянської історії Ґорбачов почав "перебудову". Проте, на відміну від інших радянських реформаторів-невдах, він зробив фатальну помилку. Він проводив перетворення водночас із боротьбою проти партійної номенклатури. Через це "перебудова" стала двовимірною програмою вдосконалення тоталітаризму й утвердження особистої влади. Але позаяк становище Ґорбачова, як і кожного новообраного партійного керівника, було нестійке, "перебудову" годі було облишити, навіть якщо вона означала кінець тоталітарної системи[7]. Тому партійне керівництво дедалі більше розладнувалося, й до 1989 року радянський тоталітаризм по суті зазнав краху. А без нього й імперія, що будувалася на тоталітарних підвалинах, не могла довго існувати. Того самого року східноєвропейські країни стали вільними, а наступного — всі республіки проголосили суверенітет. За рік по тому Радянський Союз офіційно розпався.

Боротьба еліт, що її зініціював Ґорбачов, почалася за посттоталітарних умов, коли обмеження були мінімальними, а суперництво за владу, статус і

digitized by ukrbiblioteka.org

ресурси — максимальними. Не дивно, що колишні опоненти Ґорбачова об'єдналися з ним в останній спробі врятувати приречену імперію. Їхнім спільним ворогом був президент Росії Борис Єльцин, який, бачачи близький кінець імперії, обстоював незалежність Росії — як засіб і національного виживання, і, що набагато важливіше, особистого політичного утвердження. У серпні 1991 року спільники Ґорбачова виступили проти нього, але зазнали поразки від Єльцина.

Після розпаду СРСР переможні російські еліти, яким додавав сил антитоталітарний демократичний дух, розгромили своїх супротивників. На противагу, більшість інших республік (за винятком балтійських) одержали незалежність у процесі розпаду. Звісно, боротьба між елітами там також мала місце, виникли й (різної потужности) народні фронти[8]. Але позаяк вплинути на долю республік вони могли лише в протистоянні з ядром, у більшості республік по суті утворилися коаліції націоналістів і комуністів, що ввійшли в незалежність з анахронічними програмами, спрямованими проти імперського центру. І хоча спочатку програму дій визначали націоналісти, перетворені на націоналістів комуністи зберегли панівне становище в державі й суспільстві, а отже, мали можливість визначати програму на дальшу перспективу.

Структурні обмеження

Різні спадщини витворили неоднакові вихідні умови та неоднакові структурні обмеження, що звужували обсяг можливого й визначали параметри ймовірного. Візьмімо Україну. Ця новопостала держава не мала нації, держави, еліти, громадянського суспільства, ринкової економіки, демократії, влади закону. Кожне з цих явищ передбачає групу людей чи організацій, об'єднану відповідно до певних переконань, приписів, правил і норм. Люди були, часом були й організації — бракувало того, що пов'язує їх і робить чимось більшим, аніж просто скупчення випадково поєднаних людських істот. Бракувало систем поглядів, які лежать в основі націй і, можливо, еліт та інституцій, а також урегульованих і сталих зразків поведінки, що, в різноманітних комбінаціях, визначають інші спільноти[9].

Звісно, після краху тоталітарної імперії збереглися залишки переконань та інституцій радянської доби, але вони були або несумісними з новими завданнями, або непридатними до їх виконання. Радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, два ідеологічні догмати брежнєвської ідеології, виявилися гнучкішими, ніж гадали більшість політичних діячів, і явно суперечили націотворчим проектам[10]. До того ж колишня номенклатура далі справляла величезний вплив на обласне та районне політичне життя, перешкоджаючи ефективному державному будівництву. З другого боку, більшість громадських організацій радянських часів, як, наприклад, комсомол, жіночі товариства та профспілки, або припинили своє існування, або стали набагато слабшими, й утворений на їхньому місці інституційний вакуум треба було заповнити новими структурами.

Перед українськими післянезалежницькими політиками постало важке завдання: за умов соціального безладу, політичної невизначености та економічної розрухи створити одночасно всі складники того, що пострадянська громадськість часто називає "нормальним" суспільством. Як я вже писав, таке завдання важко назвати інакше, ніж революційним. І хоча талановиті революціонери можуть здійснити швидкі, всеохопні й докорінні зміни, це не до снаги квазіелітам більшости колишніх радянських республік — їм бракує владних, нормативних і матеріальних ресурсів[11].

Для України це завдання було особливо важким. Як і більшість інших республік, вона стала незалежною внаслідок краху Радянського Союзу. В результаті колишні комуністи стали ревними націоналістами, зберігши водночас

свій вплив у владних структурах, економіці та суспільстві. Хоча дехто з них вочевидь хотів рішучих змін, більшість воліла, щоб усе лишалося по-старому. Але якби навіть усі українські політичні лідери були прихильниками революційних змін, їхня вкоріненість у соціально-політичній верстві, зацікавленій у збереженні стасут-кво, заважала б їм проводити такий курс[12]. Задля контрасту згадаймо Східну Німеччину, де стару комуністичну еліту було повністю усунуто й нові еліти могли — більшою чи меншою мірою — діяти так, як уважали за потрібне.

Ці міркування приводять до висновку, що зміни в Україні неодмінно мали бути поступовими й повільними. До того ж їх треба було здійснювати в певній послідовності, оскільки досягнення деяких із бажаних цілей було передумовою досягнення інших. Скажімо, важко уявити справжню демократію без влади закону, так само як влада закону неможлива без держави. Важливо, одначе, що не всі цілі є передумовами інших, — інакше Україна, як і більшість інших пострадянських республік, опинилася б у зачарованому колі, вихід із якого можливий тільки за умови масованого втручання зовнішніх сил (як це мало місце в Східній Німеччині). Для формування еліт, держав і націй не потрібно, щоб уже існували ринок, громадянське суспільство чи влада закону. Так само еліти, держави та нації не є передумовами одні для одних, хоча й важко уявити дієву державу чи динамічну націю без якоїсь еліти[13].

Структурна спадщина краху імперії та тоталітаризму справляла на післянезалежницький розвиток України подвійний вплив. Українські керівники не могли успішно здійснювати швидких, усеохопних і фундаментальних змін, як і змін, для яких не було належних передумов. Такі були межі можливого. Натомість вони могли взятися до розбудови держави й нації та формування еліти. Це визначало обсяг імовірного. Як я покажу далі, керівники України саме так і вчинили.

Становище Росії виразно відрізнялося. Там був особливий вид держави, добре навчена еліта, імперська нація, але не було громадянського суспільства, ринкової економіки, демократії та влади закону. Все це мало для Росії суперечливі наслідки. З одного боку, наявність держави й еліти відкривала шлях до громадянського суспільства, ринкової економіки, демократії та влади закону. Ба більше, оскільки російська післянезалежницька еліта, єльциністи, прийшла до влади через боротьбу з комуністичною номенклатурою, такий шлях був імовірним[14]. Інакше кажучи, існування держави робило революцію згори можливою, а досвід і антикомуністична налаштованість російських еліт — імовірною. З другого боку, той тип держави, що його мала Росія, — постімперська, посттоталітарна держава з паразитичною центральною бюрократією та надзвичайно могутніми таємною поліцією й армією — по суті прирікав спроби еліти досягти революційних цілей на невдачу.

Врешті, революція неминуче призводить до зосередження величезних ресурсів у руках революційної еліти. У цьому сенсі, революції є антидемократичними майже за означенням. До того ж, аби створити демократію, громадянське суспільство та ринок, не досить вивільнити скуту енергію — потрібні відповідні інституції. А інституції завжди означають обмеження свобод, притаманних будь-якому "природному станові". Тому побудова демократії, громадянського суспільства та ринку революційними засобами є, можливо, внутрішньо суперечливим проектом[15]. Цей проект може також виявитися нездійсненним, якщо й коли причетна до цього заміру держава майже повністю складається з роздутої центральної бюрократії та апарату насильства з антидемократичними й антиринковими інтересами. Конечна для революції централізація ресурсів і влади лише зміцнює ті сили в державі, які схильні опиратися й перешкоджати досягненню поставленої революціонерами мети. Ймовірний результат — виродження розпочатої революції та встановлення

digitized by ukrbiblioteka.org

авторитарного, мілітаризованого режиму. Як я покажу нижче, саме цим шляхом, по суті, й іде Росія.

Різні структурні спадщини зумовили також різницю в підходах до націотворення. Україна могла лише — власне, мусила — творити націю з етнічного матеріалу, що дістався їй у спадок від радянських часів; натомість Росія успадкувала більш-менш окреслену, хоч і дещо спантеличену націю[16]. Невизначена етнічна природа більшости мешканців України — деякі з них уважали себе українцями, інші росіянами, а чимала частина (якщо не більшість) радянськими людьми — по суті внеможливлювала послідовну політику націоналізації[17]. А великоросійські, імперські почування більшости населення Росії були могутньою силою, що штовхала еліти цієї країни до егоцентричного, імперського — коли не відверто шовіністичного — національного самоокреслення.

Не випадково, що вибір націотворчої стратегії скріплював вибір напрямку інших змін, зокрема й стратегії державотворення. В Україні поступові, повільні, зважені й послідовні зміни сприяли утвердженню широкого, інклюзивного підходу до націотворення (а він, своєю чергою, сприяв саме такому характерові змін). Державу, націю та еліту можна було будувати у взаємозв'язку й у тимчасовій ізоляції від вимог інших трансформаційних імперативів. Натомість революційним змінам, яких воліли російські еліти, більше відповідало націотворення імперське. Шовінізм давав опертя централізації, якої потребувала революція, а революційна централізація, енергія й ентузіазм сприяли звеличенню нації[18].

Структурна, інституційна й ідейна спадщина розпаду СРСР спрямувала Україну та Росію цілковито різними шляхами розвитку. Україну вона змусила бути поміркованою в своїй стратегії змін, а Росію спонукала до радикальности. Як буде показано нижче, українські помірковані реформи могли, бодай у принципі, здійснитися, тим часом як російський гін до революції був по суті приречений на самознищення.

Держава в Україні

З огляду на ці міркування слід було сподіватися, що Україна зосередиться спершу на будівництві держави та формуванні еліти, відкладаючи на потім економічну реформу, і що вона досягне в цій справі відносного успіху, збільшивши відтак імовірність успіху в реформуванні економіки. Натомість від Росії логічно було чекати великого стрибка, який увиразнить централізаторські риси держави, але не приведе до бажаної мети. Застережним прикладом для Росії міг би бути маоїстський Китай.

Українські еліти, здається, були цілком свідомі логічної конечности пріоритету державного будівництва над економічною реформою. На користь цього висновку говорять і публічні заяви, і приватні зізнання[19]. Але їхню відданість державотворенню зумовлювало й кілька інших чинників. Перший і найважливіший — це сюрреальний характер держави, яку Україна мала відразу по здобутті незалежности. Оскільки державний апарат був зорганізований вертикально, щоб реаґувати на директиви з Москви, й не мав горизонтальних зв'язків, які забезпечували б цілісність державного організму, українська бюрократія (як і бюрократії інших неросійських республік) була настільки ж далека від справжньої еліти, як українська держава — від ідеального Веберового зразка. Крім того, давався взнаки брак багатьох фізичних і технологічних засобів, які зазвичай пов'язані з нормальним функціонуванням держави. Нарешті, число адміністраторів явно не відповідало потребам незалежної держави такого розміру й складности проблем, що перед нею стояли. Приміром, на час здобуття незалежности в міністерстві закордонних справ України працювало яких двісті осіб[20]. Інші міністерства також були недоукомплектовані, а деякі, наприклад, міністерство оборони, треба було створювати практично з нуля.

Усвідомлення потреби розбудови державних інститутів посилювали тертя у відносинах із Росією, що почалися вже за кілька днів після ухвалення декларації незалежности України. Аби вести переговори, треба було мати з кого формувати делеґації; на випадок конфлікту потрібне було військо та генерали, які ним командували б; окреслення інтересів і кордонів вимагало аналітиків і прикордонників[21]. Нарешті, державні інститути потрібні були Україні — з міркувань і престижу, й ефективности — з огляду на її несподіваний вихід на світову арену. Треба було комплектувати кадрами посольства, формувати представництва й делеґації, вести переговори. До того ж Вашинґтон, фетишизуючи проблему успадкованої Україною ядерної зброї, мимоволі спонукав Київ фетишизувати державу та її обладунки — зброю, військо, міжнародні угоди[22].

Хоча до 1995 року досягнуто істотного проґресу в державному будівництві та формуванні еліти, внаслідок збереження панівних позицій колишньої номенклатури в недієздатній державній економіці в Україні витворився тип держави, що не надається до простого означення перехідної. Попри те, що виросли нові еліти й представники демократичної опозиції посіли владні крісла, левова частка державної влади залишалася в руках так званої "партії влади", колишніх компартійних апаратників, які далі панували на реґіональному та місцевому рівнях. Загалом підтримуючи державотворення, вони — з ідеологічних та егоїстичних причин — опиралися економічній реформі. Маючи контроль над державною економікою, вони мали змогу привласнювати державні багатства, набувати величезних статків, а відтак ще більше прискорювати економічний занепад. Витворився чудернацький феномен саморуйнівного й продажного апарату. Оскільки держава сама вкорочувала собі віку, неважко було передбачити, що такий організм не може бути життєздатним на довгу (а може, й на коротку) перспективу. Справді, зі статистичного аналізу випливає, що й українська державність, і економічна реформа приречені.

Однак динамічний погляд на українську державу приводить до іншого висновку, що ґрунтується на поточних подіях. Така "неототалітарна" (вживаючи терміна Володимира Полохала[23]) держава здавалася — й до великої міри була — імунною щодо тиску з боку зовнішніх сил на кшталт політичних партій та суспільних рухів, кидаючи у відчай демократів, які вважали її неспроможною зреформувати Україну чи саму себе. Але державу, яка стороннім здавалася монолітною, насправді роздирали внутрішні незгоди. Характерна для радянської тоталітарної держави боротьба між елітами не зникла й після здобуття незалежности. Реґіональні, кланові (згруповані довкола певних особистостей), ґенераційні та функціональні еліти постійно змагалися між собою за владу, ресурси та політичний вплив[24]. Партія влади в жодному разі не була монолітною, позаяк державний контроль над економікою, що дедалі занепадала, збереження панівних позицій номенклатури та державотворчі імперативи наполегливо спонукали еліти збільшувати свої багатства, опиратися спробам упорядкування й централізації і вести невпинну боротьбу. Якби система була стабільною, змагання еліт могло б скидатися на те, що було за радянських часів, коли досягнення політичних цілей відступало на другий план перед боротьбою за владу. Та оскільки економіка вочевидь занепадала, а імперативи державного будівництва були ясними для всіх, політика мала фігурувати на передньому краї боротьби еліт. Як показало 1994 року обрання Леоніда Кучми президентом, так і сталося.

Особливо нестійкою неототалітарну державу робив дедалі ширший розрив між можливостями й намірами центральної еліти та можливостями й намірами реґіональних еліт. Президент Кравчук намагався розв'язати цю проблему, запровадивши інститут представників президента в областях. Схожу централізаторську політику проводить і його наступник. Кравчук не здобув великих успіхів в утвердженні своєї влади в реґіонах, навряд чи подолає структурні проблеми української держави й Кучма. Результатом, по суті, стало щось на

digitized by ukrbiblioteka.org

кшталт фактичної федерації. Області й райони дістали змогу більш-менш вільно робити те, що хочуть, і ця обставина сприяла ще більшій економічній дисфункціоналізації неототалітарної держави. Проте ця фактична федерація також підготувала ґрунт для майбутньої економічної реформи, знищивши централізований політичний контроль над економічним життям і усунувши таким чином одну з головних перешкод для початку ринкових реформ.

Парадоксальні наслідки мала й нерозв'язаність суперечностей між президентом і парламентом — проблема, характерна для всіх пострадянських республік. З одного боку, в Україні, як і всюди, ця проблема, поряд з іншими, унеможливлювала істотні реформаторські кроки. Наголошуючи цю обставину, автори більшости статей про Україну не зважають водночас, що ця перешкода не була ані фатальною, ані навіть небажаною[25]. Фатальною не була, бо згадана вимога послідовности все одно застерігала від передчасного запровадження ринку; була навіть бажаною, бо сприяла зміцненню вкрай слабких пострадянських виконавчих і законодавчих інституцій і витворенню консенсусу між елітами — важливого складника їхньої культури.

Оскільки розбудова інституцій пов'язана з установленням тривких і впорядкованих правил і процедур, нерозв'язаність суперечностей справді може сприяти інституалізації, коли правила гри не окреслені й неясні. Зрештою, неможливість порозумітися змушує грати за певними правилами, головним із яких є визнання сторонами існування (хоч, може, й не повної леґітимности) одна одної. Звісно, така "гра" між владними структурами, чимось схожа на бейсбол із безліччю додаткових подач, — явище невідрадне, але воно свідчить про те, що гра триває, правила вивчаються й сторони усвідомлюють неможливість обійтися одна без одної: без суперника немає гри. У цьому сенсі "патова" ситуація сприяла порозумінню й консолідації українських еліт. Тому не дивно, що й після кількох років економічної розрухи вони здебільшого залишилися в центрі політичного спектра. Радикалізм був рідкістю — почасти тому, що суспільного консенсусу щодо радикальних реформ ще не було досягнуто, але головно через те, що інерція політичного процесу витворила серед еліт esprit de corps, можливо, підсвідомо й мимоволі вироблену толерантність і поміркованість, що сприяють формуванню справжньої української еліти. Парламентські й президентські вибори 1994 року та плавний перехід влади від Кравчука до Кучми засвідчили, що в українській державі постали реальні інституції.

До середини 1994 року Україна дозріла до нового етапу реформ — переходу до ринку. Здатність Президента Кучми прийняти радикальну програму не повинна дивувати з огляду на зумовлені політичними реаліями зміни в партії влади. Позаяк перший президент виступав у кращому разі за обмежені реформи, а в економіці панував хаос, Кравчукові опоненти, хоч би хто вони були, мали підтримувати або перехід до ринку, або централізацію. Те, що перша ідея здобула набагато більшу підтримку, ніж друга, свідчить, можливо, про усвідомлення українськими елітами й широкою громадськістю безперспективности економічної рецентралізації — з огляду, зокрема, на те, що в Росії відмовилися від державного контролю над економікою[26].

Держава в Росії

Тим часом як в Україні баланс видається більш-менш позитивним щодо державотворення та реформ, у Росії такої обережно непесимістичної оцінки зробити не можна. Початі три роки тому обнадійливі політичні, економічні й соціальні зміни опинилися на мілині диктатури, деінституалізації та політичної поляризації. Корені негараздів Росії лежать у неврівноважній, із надміру розвиненою горішньою частиною, структурі держави, що її Росія успадкувала від Радянського Союзу, та в революційному запалі єльциністських еліт. Поєднання виявилося фатальним. На відміну від України, яка не мала справжньої

держави й справжньої еліти, Росія перебрала міністерства і комітети, що керували радянською політикою й економікою, та еліти, що керували ними. Це могло б стати неоціненною перевагою, якби Росія мала нормальну державу, а не успадковану від тоталітарної імперії. Нормальна держава з нормальними елітами могла би, бодай у принципі, бути спроможною проводити ринкові, демократичні та інші реформи згідно з логікою послідовности. Але інституції, що посідали панівне становище в російській державі, врешті виявилися неподоланними перешкодами на шляху реформ. Власне, Єльцинові реформи по суті зміцнили ці перешкоди, поглибивши тим самим наявні патології державного організму.

Розгляньмо структуру російської держави. Як прямий нащадок держави радянської, вона характеризувалася надзвичайно високим рівнем централізації та бюрократизації. Київ мусив будувати центральний державний апарат і встановлювати контроль над управлінцями в реґіонах — Москва здобула надміру централізований апарат, контроль якого над реґіональними адміністраціями було зруйновано внаслідок "перебудови". Російській державі дошкуляли дві специфічні патології. По-перше, апарат центральних міністерств був надто чисельний і невідповідний для пострадянських завдань. По-друге, серед успадкованих від радянських часів державних органів виділялися дві інституції — таємна поліція й армія[27]. Обидві пережили приниження і поразку, зазнали реорганізації та скорочення бюджету, проте вони більш-менш зберігали свої позиції, їхній провідний персонал далі виконував важливі функції, і в них залишилося, принаймні серед еліти, почуття єдности та взаємозв'язку. Іншими словами, дві найнедемократичніші радянські інституції збереглися й у пострадянський період і, з огляду на порівняну слабкість і дезорганізованість інших структур, здобули важливу роль у Єльциновій державі.

Вживаючи образу, запозиченого в Антоніо Ґрамші, скажемо, що центральний державний апарат скидався на оточену складною системою захисту фортецю посеред посттоталітарного довкілля інституційного безладу й міжелітної боротьби, дуже схожого на ландшафт України та інших республік. У цьому сенсі російська держава була набагато більш неототалітарною, ніж українська. І там, і там реґіональна номенклатура зберегла контроль над економікою та більшістю політичних структур, однак у Росії сильний центральний апарат контролював і спрямовував те, що без цього було б, як в Україні, безформною масою управлінців і бюрократів.

Проте так само, як в Україні, неототалітаризм спричиняв боротьбу еліт на реґіональній, функціональній, особистісній і політичній основі. І, як в Україні, нагальна потреба зупинити економічний занепад і розпад держави зумовлювала важливу роль політики в цій боротьбі. Але квазірадянська, гіперцентралізована природа російської держави та впливові позиції силових структур спричинили зіткнення держави з реформістськими елітами. Українська квазідержава, не маючи власної ідентичности та структури, стала "ареною" міжелітної боротьби — натомість російська держава була одним із учасників змагання між консерваторами й реформістами.

З огляду на свою структуру, російська держава не могла не бути перешкодою для революційних намірів єльциністських сил, що вийшли переможцями з вуличних боїв серпня 1991-го. Радикальні політичні й економічні реформи, що їх запропонували Єльцин і його прибічники, загрожували зруйнувати централізовану державу взагалі й силові структури зокрема. Демократія та ринок не лише були несумісні з інтересами державних органів — вони мали усунути їх від влади й, по суті, демонтувати. Спротив, конфлікт і поляризація були неминучими.

Цю проблему добре ілюструє доля економічних реформ. У Росії енерґійно велася масова приватизація, квітло приватне підприємництво. Державні органи й окремі апаратники реаґували ще рішучіше, ніж в Україні: перебирали

digitized by ukrbiblioteka.org

контроль над власністю, не криючися, ставали до спілки зі злочинними елементами, що обуржуазнювались, — а відтак перетворювали державу на велетенську кримінальну структуру[28]. Українська держава також була скорумпована, її чиновники не менше любили красти, буяла мафія. Проте була й кількісна, і якісна різниця. Скорумповану неототалітарну державу в її українському варіанті сковував брак "державности": що більше вона корумпувалася, то менше скидалася на державу. Натомість посттоталітарна російська держава могла ввійти в симбіотичний зв'язок зі злочинним світом, витворивши державну версію ґанґстерського капіталізму. Такий витвір був набагато стійкіший і набагато менш схильний до внутрішніх політичних змін, хоча його підточувала безперервна боротьба між державними та ґанґстерськими елітами.

Конфлікт між центральною владою та реформістськими елітами відбувався в двох формах, кожна у яких посилювала неототалітарні риси російської держави. Першою була затяжна боротьба 1993 року між Президентом і парламентом, що закінчилася насильницькою ліквідацією Верховної Ради як інституції та наданням Президентові практично необмежених повноважень, закріплених у пристосованій до Єльцинових потреб Конституції. Конфлікту не виникло б, якби інституційні інтереси, що їх представляв парламент, не були настільки великі, а революційні прагнення Єльцинової еліти — настільки сильні. Непереборна сила натрапила на непорушний предмет. Стався вибух, який, однак, не розв'язав основної проблеми. Поява всемогутнього Президента, хай ним і став Єльцин, лише збільшила згадану нерівноважність успадкованої від радянських часів держави, посиливши авторитарні тенденції та відчутно посприявши деінституалізації[29]. Порушивши нестійку рівновагу між парламентом і Президентом, Єльцин зробив прямо протилежне до того, чого досягла "патова" ситуація в Україні: скасував правила гри, що тільки-но почали встановлюватися, підштовхнув еліти до нетерпимости й суперництва, посприяв їхній поляризації, внаслідок чого досягти консенсусу стало можливим лише в межах єдиного наявного дискурсу — ексклюзивної російської національної ідеї.

Другий конфлікт, що посилив централізаційні риси російської державности, був пов'язаний із її етнофедеративною структурою. Як і Радянський Союз, Росія мала своєрідну будову, з автономними адміністративними утвореннями буцімто суверенних етнічних груп. Хаос, що панував після розпаду СРСР, штовхав ці утворення, як і радянські союзні республіки, подалі від охопленого розрухою та розкладом центру[30]. Всі вони проголосили суверенітет, а деякі — навіть незалежність. Хоча всі нові незалежні держави вийшли з СРСР багатонаціональними й реґіонально різнорідними, дуже небагато з них надали адміністративну владу націям, організованим на окреслених територіях. Тим, які не надали, дошкуляли, як-от Україні, міжреґіональні й міжетнічні "тертя", але тільки перед тими, що зробили це, постала перспектива реальної дезінтеґрації за зразком СРСР і двох інших федерацій — Чехо-Словаччини та Юґославії[31].

Україна могла жити за умов фактичної федералізації, що означала в цьому разі лише децентралізацію, адже реґіональні утворення, до яких переходили залишкові повноваження, не були етнічно забарвлені. А Росія не могла, оскільки дальший відцентровий рух етнофедеральних утворень загрожував для патологічно централізованої держави вибухом. Усвідомлюючи цю небезпеку, Президент Єльцин доклав великих зусиль, аби повернути ворохобні республіки в лоно Федеративного договору. Після більш чи менш тривалих вагань усі погодилися — за винятком Чечні. Етнофедеративна структура Росії запевняє, що примара сепаратизму чеченського зразка ніколи не зникне, а централізований характер держави — що її еліти сприйматимуть ці сепаратизми не як проблему, а як *загрозу*. Незалежно від того, які конкретні причини спонукали Москву в грудні 1994 року ввести в Чечню війська, структурна суперечність між сильним центром, який ще більше зміцнів із появою президента-напів-

принесла й деяку користь: вона гальмувала тенденції до радикалізації в урядових колах, схильних наслідувати російську модель революційного розвитку.

Що далі?

Структурні обмеження, що їх Росія та Україна успадкували від радянської імперії, великою мірою визначили траєкторії державо- та націотворення в цих країнах. Імперська тоталітарна спадщина штовхала Росію до імперської нації та великодержавности, а Україну — до аморфного "народу" й такої ж неозначеної держави. Ризикуючи впасти в детермінізм, одважуся сказати, що жодна з двох країн не змогла істотно відхилитися від накресленої траєкторії. Політики всіх напрямків майже однаково реаґували на структурні обмеження й визначальні умови, в полоні яких вони та їхні колеґи опинилися.

Чи збережуться ці непереборні на позір сили надалі? За незмінности всіх інших умов, важко передбачити для Росії та України якесь альтернативне майбутнє. Перша, либонь, приречена йти шляхом розбудови імперської держави й імперської нації. Друга — шляхом нерішучого й непевного державо- та націотворення. Обидва шляхи мають свої переваги й вади. Росія може проводити динамічну й енерґійнішу політику реформ, але за її унікальних посттоталітарних і постімперських обставин такі радикальні кроки, можливо, приречені на невдачу. Перевага України в тому, що послідовні реформи й розбудова інституцій можуть увінчатися витворенням стабільної держави й життєздатної нації, — але тим часом економічні труднощі й етнічні поділи можуть розладнати всю справу.

Проте назагал становище України видається сприятливішим. Повільний, але неухильний рух уперед може поступово перетворити її на нормальну країну. Натомість у Росії різкі коливання й розбиті надії здатні подовжити "час смути", й тоді негараздам не буде кінця. Бінарні опозиції можуть бути добрим методом аналізу, але вони явно незастосовні для управління країною.

Переклав з англійської Володимир Кулик

---

[1] Див.: *Rumer E. B.* Will Ukraine Return to Russia? // Foreign Policy. 1994 (Fall). No. 96. P. 129 — 144.

[2] Про імперію див.: *Motyl A. J.* From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective. // Nationalism and Empire / Ed. by R. Rudolph and D. Good. New York, 1992. P. 15 — 43; *Eisenstadt S. N.* The Political Systems of Empires. New York, 1963; *Doyle M. W.* Empires. Ithaca, 1986.

[3] Про тоталітаризм див.: *Sartori G.* Totalitarianism, Model Mania, and Learning from Error. // Journal of Theoretical Politics. 1993. Vol. 5. No. 1. P. 5 — 22; *Motyl A. J.* The End of Sovietology: From Soviet Studies to Post-Soviet Studies. // The Post-Soviet Nations. Perspectives on the Demise of the USSR / Ed. by A. J. Motyl. New York, 1992. P. 309 — 311.

[4] *Motyl A. J.* Dilemmas of Independence. Ukraine after Totalitarianism. New York, 1993. P. 51 — 75.

[5] Класичний приклад таких радикальних порад див.: *Sachs J.* Poland's Jump to the Market Economy. Cambridge, 1994.

[6] Про динаміку розпаду тоталітарної системи див.: *Motyl A. J.* Sovietology, Rationality, Nationality. Coming to Grips with Nationalism in the USSR. New York, 1990. P. 59 — 71. Блискучий передбачливий аналіз цієї проблеми див.: *Deutsch K.* Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems. // Comparative Politics: A Reader /Ed. by H. Eckstein and D. Apter. New York, 1963. P. 497 — 507.

[7] Про Ґорбачова див.: *Armstrong J. A.* Gorbachev: Limits of the Fox in the Soviet Politics. // The Soviet and Post-Soviet Review. 1992. Vol. 19. Nos. 1 — 3. P. 189 — 197; *Matlock J. F.* Autopsy of an Empire: Re-Viewing the Soviet Collapse (неопублікований рукопис 1994 р.).

[8] Важливість "низових" рухів наголошується в: *Suny R. G.* The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. Stanford, 1993.

[9] *Motyl A. J.* Dilemmas of Independence. P. 60 — 65, 162 — 167.

digitized by ukrbiblioteka.org

[10] Про радянську ідеологію я писав у: *Motyl A. J.* Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR. Ithaca, 1987. P. 71 — 87.

[11] *Motyl A. J.* Reform, Transition, or Revolution? The Limits to Change in the Postcommunist States. // Contetion. 1994 (Fall). Vol. 4 No. 1. P. 141 — 160.

[12] Про характеристики української націонал-комуністичної еліти йдеться в : *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: Perestroika to Independence. New York, 1994. P. 162 — 179.

[13] *Motyl A. J.* Dilemmas of Independece. P. 67 — 70. Див. також: *Murrel P.* Conservative Political Philisophy and the Strategy of Economic Transition. // East European Politics and Societies. 1992 (Winter). Vol. 6. No. 1. P. 3 — 16.

[14] *Motyl A. J.* Core vs. Periphery: States and Nations in Postimperial Eastern Europe (неопубліковані рукопис, 1995 р.).

[15] Протилежний погляд див.: *Arendt H.* On Revolution. Hannondworth, 1964. Жан-Жак Руссо розумів, що демократія означає примушування людей бути вільними.

[16] Про росіян див.: *Szporluk R.* The National Question. // After the Soviet Union /Ed. by *T. Colton* and *R. Legvold.* New York, 1992. P. 94 — 100.

[17] *Грицак Я., Маланчук О., Черниш Н.* Схід і Захід України: інтеграція чи дезінтеграція. // УНІАН — Політика. 1994 (6 — 12 вересня). № 36 (67). С. 7 — 9.

[18] Детальніше див.: *Motyl A. J.* Core vs. Periphery.

[19] Приватні розмови з Леонідом Кравчуком, Анатолієм Голубченком та іншими українськими політиками.

[20] Розмови з працівниками міністерства закордонних справ у січні 1992 р.

[21] Див.: *Diehl O.* Kiew und Moskau. Bonn, 1994.

[22] Див.: *Гарнетт Ш.* Ядерная политика Украины: истоки, образ действий, перспективы. Москва, 1994.

[23] *Полохало В.* Від України комуністично-тоталітарної до України неототалітарної? // Політична думка. 1994. № 2. С. 19.

[24] Див.: *Выдрин Д.* Украинская политическая элита. // Киевские ведомости. 1994. 3 сентября. С. 4.

[25] Особливо панічний погляд див.: Ukraine: The birth and possible death of a country. // The Economist. 1994. May 7. Див. також: The New Ukraine: Radical Economic Change Replaces Political Expediency. New York, 1995.

[26] Результати соціологічних опитувань див. у: A Political Portrait of Ukraine. The Results of Four Polls Conducted during the 1994 Election Campaign in Ukraine. Kiev, 1994. P. 10, 13.

[27] *Albaz E.* Geheimimperium KGB. Munchen, 1992. P. 239 — 270; *Azrael J.* The KGB in Kremlin Politics. Santa Monica, 1989; *Meyer S. M.* The Military. // After the Soviet Union / Ed. by T. Colton, R. Legvold. New York, 1992. P. 113 — 146; *Rumer E. B.* The Ideological Crisis in the Russian Military. Santa Monica, 1994; *Nevers R.*, de. Russia's Strategic Renovation. London, 1994.

[28] Див.: *Handelman S.* Comrade Criminal. London, 1994.

[29] Детальніше про це див.: *Reddaway P.* Russia on the Brink? // The New York Review of Books. 1993. January 28. P. 30 — 35; Ejusd. Desperation Time for Yeltsin's Clique. // The New York Times. 1995. January 13. P. 131.

[30] Я аналізував цю проблему в: *Motyl A. J.* Sovietology, Rationality, Nationality. P. 174 — 186.

[31] Аналіз динаміки цих процесів див.: *Ballentine K.* Does Federalism Breed Ethnic Separatism? (неопублікований рукопис, 1995 р.).

[32] Детальний розгляд чеченського конфлікту див.: Russia's War against Chechnya: Five Essays. // Analysis of Current Events. 1995 (February). Vol. 6. No. 6. Аналіз національного питання в Росії див.: Межнациональные отношения в России и СНГ. Москва, 1994. Див. також: *Dunlop J.* Gathering the Russian Lands: Background to Chechnya Crisis. // Working Papers in International Studies. 1 — 95 — 2.

[33] *Memmi A.* The Colonizer and the Colonized. Boston, 1967. Подібне розрізнення робить Франц Фанон у "Проклятих землях".

[34] Про російське панування я писав у "Sovietology, Rationality, Nationality" (с. 161 — 173) та в "Will the Non-Russians Rebel?" (с. 36 — 52).

[35] Див.: *Motyl A. J.* Core vs. Periphery.

[36] Див.: *Dunlop J.* Russia: confronting a loss of empire. // Nations and Politics in the Soviet Successor States / Ed. by *I. Bremmer, R. Taras.* Cambridge, 1993. P. 43 — 72; *Melvin N.* Forging the New Russian Nation. London, 1994.

[37] *Arel D.* Ukraine imder Kuchma: Back to "Eurasia"? // RFE/RL Research Report. 1994 (August 19). Vol. 3. No. 32.

[38] *Motyl A. J.* Dilemmas of Independence. P. 76 — 96; *Funtado C. F.* Nationalism and Foreign Policy in Ukraine. // Political Science Quarterly. 1994. Vol. 109. No. 1.

[39] Протилежний погляд див.: *Arel D.* Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State (неопублікований рукопис, 1995 р.).

[40] Див.: *Solchanyk R.* Russia, Ukraine, and the Imperial Legacy. // Post-Soviet Affairs. 1993. Vol. 9. No. 4. P. 337 — 365.

Максим СТРІХА

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: РЕҐІОНАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ

Сучасна Україна характеризується вельми виразними, подекуди навіть драматичними реґіональними відмінностями. Наявність таких відмінностей зумовлена різною історичною долею реґіонів держави, тривалим і болісним шляхом формування сучасної етнічної території[1]. Нагадаємо, що автономна козацька держава Гетьманщина, яка існувала на землях теперішнього українського Лівобережжя (Чернігівщина, Полтавщина, лівобережна частина Київщини й Черкащини та декілька районів Сумщини), була поступово інкорпорована Російською імперією протягом 1654 — 1783 років, а наявна тут верства національної аристократії й православного духівництва — майже цілковито зросійщена в XIX столітті. Ще радикальніше ці процеси відбулися на Слобожанщині (сучасні Харківщина й більша частина Сумщини). Натомість українське Правобережжя (захід Київщини та Черкащини), Поділля (сучасні Вінничина, Хмельниччина й захід Кіровоградщини) й Волинь (Житомирщина, Рівненщина й власне Волинська область) увійшли до складу Росії лише внаслідок поділів Польщі 1772 — 1795 років. Українську шляхту на цих землях було на той час уже цілком сполячено, і польська культура й мова безумовно домінували тут серед вищих верств аж до 1863 року, коли після поразки другого польського повстання їх рішучими адміністративними заходами замінено на культуру й мову російську. Активне заселення південноукраїнських земель (у термінології петербурзького уряду — Новоросії; сучасні Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька та частина Кіровоградської области) розпочалося зі зменшенням ісламської мілітарної загрози щойно в другій половині XVIII століття. Поряд із масою українських селян на цих землях з'явилися заохочувані урядом переселенці — серби, греки, болгари, німці, а з початком індустріалізації — також міґранти з центральних російських губерній (останнє характерне насамперед для Донбасу — сучасних Донеччини та Луганщини). На всіх перелічених вище територіях протягом трьох століть проводилася послідовна урядова політика русифікації, здійснювана через адміністрацію, школу, церкву. Низький рівень національної самосвідомости населення, нечисленність і розпорошеність національної інтеліґенції, яка почала формуватися щойно від половини XIX століття, призвели, зрештою, до поразки визвольних змагань 1917 — 1920 року й придушення незалежної Української Народної Республіки.

За радянських часів ці землі зазнали всіх страхіть голодомору 1932 — 33 років, коли було знищено 8 мільйонів українських селян, масових розстрілів національних митців, науковців, освітян у 1934 — 41 роках, воєнних дій та німецької окупації під час другої світової війни. Продовження політики русифікації (хоч українську мову й не було прямо дискриміновано, як за царських часів, однак її було майже цілком витіснено з виробництва, вищої освіти, абсолютно заборонено у війську тощо) разом із посиленням міґраційних процесів призвели протягом 50 — 70 років до практично повної русифікації великих індустріальних міст Сходу й Півдня України. Українська мова в цих реґіонах збереглася лише в сільській місцевості на суто побутовому

digitized by ukrbiblioteka.org

рівні. Натомість у центральній Україні успіхи русифікації не були аж такими значними. Хоча більшість населення великих міст тут так само за звичкою послуговується досі російською мовою, однак зміна мови не призвела до зміни самоусвідомлення етнічних українців. Скажімо, в Києві, де на вулицях і в установах сьогодні ще набагато частіше можна почути російську, близько 90 відсотків батьків обирають для своїх дітей школи з українською мовою викладання (це навіть вище, аніж відсоток власне етнічних українців у столиці). При цьому українська мова, хоч і не в зовсім літературному варіанті, безумовно домінує тут у менших містах і в сільській місцевості.

Різко відмінною є ситуація в трьох західноукраїнських областях — Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській, де проживає 10,3 відсотки з майже 52-мільйонного населення держави (всі цифри, окрім спеціально зазначених випадків, подаються за станом на 1 січня 1991 року[2]). Ці землі після поділів Польщі відійшли до Австрійської монархії, і тут, хоча й з істотними ускладненнями, українці брали участь у політичному житті, розвивали власне шкільництво, періодичну пресу, мали власну національну греко-католицьку церкву — всього цього були позбавлені їхні брати з підросійської України. Внаслідок цього Галичина стала своєрідним П'ємонтом національного Відродження. Відмінність між Галичиною та Наддніпрянщиною посилилася ще й тим, що ці землі разом із Волинню в 1920 — 1939 рр. перебували під набагато м'якшим від радянського окупаційним режимом міжвоєнної Польщі. Саме на цих землях під час другої світової війни сформувалася Українська повстанська армія, що провадила війну на два фронти — проти нацистів і проти більшовиків. Хоча Галичина після включення до Радянського Союзу зазнала тяжких репресій, однак національний потенціал реґіону виявився настільки значним, що саме тут протягом перших вільних виборів 1990 року було обрано потужне демократичне лобі, яке істотно сприяло проголошенню державної незалежности України 24 серпня 1991 року та її переможному підтвердженню на загальнонаціональному референдумі 1 грудня. Слід, однак, відзначити, що ментальності цього реґіону притаманне певне галицьке месіанство, зверхність щодо поросійщених українців зі сходу, і це так само не сприяє ширшій загальнонаціональній консолідації.

Дещо інакша ситуація склалася в територіально близькому до Галичини Закарпатті (населення — 1 млн. 266 тис.). Цей компактний реґіон був відірваний від загальноукраїнських процесів протягом майже восьми століть, перебуваючи у складі Угорського королівства, і до складу України ввійшов допіру 1945 року. Хоча населення Закарпаття є переважно українським (за винятком прикордонних з Угорщиною місцевостей, де мешкає 160-тисячна угорська меншина), особливості його історичного розвитку витворили своєрідний менталітет, який дав підстави окремим місцевим діячам проголосити існування окремої "русинської" нації. Втім, ці сепаратистські рухи не є потужними.

Куди складнішою є ситуація в Автономній Республіці Крим — єдиному реґіонові України, де етнічні росіяни складають помітну більшість (близько двох третин із понад 2,6 млн. мешканців). Тому в Криму існує потужний підтримуваний із Москви рух за повернення до складу Росії, якій півострів належав до 1954 року. Слід зауважити, що більшість місцевих росіян не є уродженцями Криму, а прибули до нього згідно з програмою переселення на місце депортованих 1944 року кримських татар, або ж належать до численної та вкрай антиукраїнської групи колишніх радянських військовиків-пенсіонерів, що за вислугою років отримували помешкання на курортному півдні. Водночас відбувається активний процес повернення на півострів кримських татар, які до 1783 року мали тут свою незалежну державу. Якщо 1989 року в Криму мешкало менше як 50 тисяч татар, то сьогодні — 250 тисяч, що складає близько половини їхньої чисельности в межах колишнього Радянського Союзу.

Повернення татар пов'язане з надзвичайно болючими соціальними проблемами (брак житла, безробіття тощо), які вирішуються сьогодні лише обмеженими коштами українського уряду. Натомість лідери кримських татар у переважній більшості вельми лояльні щодо Києва, в якому вони вбачають єдиний захист проти гострої ворожости місцевих російських націоналістів.

Підсумовуючи вищенаведене, можна відзначити, що Україна складається сьогодні з низки історичних реґіонів, межі яких далеко не завжди збігаються з межами адміністративних областей, і тому лінґво-культурні відмінності в межах однієї області часто можуть бути суттєвішими, аніж поміж декількома сусідніми областями. Однак із певною часткою наближення задля зручности аналізу культурних особливостей сучасну Україну можна умовно поділити на п'ять головних реґіонів:

1. Захід (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька та Закарпатська області, разом 18,9 відсотка населення України). У цілому реґіон характеризується високим рівнем національної самосвідомости, порівняно мононаціональним складом населення, безумовним переважанням української мови. В індустріальному плані реґіон є переважно сільськогосподарським, попри наявність декількох промислових центрів (Львів, Івано-Франківськ).

2. Центр (Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Київська області та місто Київ — разом 27,2 відсотки населення України). Рівень національної самосвідомости тут дещо нижчий, аніж у західному реґіоні, однак українська орієнтація безумовно переважає. Українська мова — рідна для абсолютної більшости населення (хоча в містах у діловому вжитку широко використовується й російська). За структурою виробництва цей реґіон також переважно сільськогосподарський — за винятком, звісно ж, Києва, де зосереджено чималу частку промислового потенціалу держави.

3. Південь та Схід (Дніпропетровська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Одеська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька області — 33,3 відсотка населення України). Попри переважання української мови в селах та невеликій кількості районних центрів і помітне переважання українців у національному складі реґіону, рівень їхньої самосвідомости є назагал невисоким. У великих індустріальних містах (у реґіоні зосереджено велику частину оборонної промисловости, машинобудування, чорної та кольорової металурґії тощо) російська мова домінує майже неподільно, а менталітет мешканців близький до психології "homo sovieticus'a".

4. Донбас (Донецька й Луганська області — разом 15,8 населення держави). Цей найбільш густонаселений та найбільш індустріальний (вугледобувна промисловість, машинобудування) реґіон України є водночас зосередженням найгостріших соціальних проблем (безробіття, масова люмпенізація тощо). Донбас зазнав майже тотальної русифікації, і, хоча формально етнічні українці й тут чисельно переважають над росіянами, українська мова зникла з активного вжитку навіть у селах, а ставлення населення до проблем національного відродження визначаються в абсолютній більшості випадків так званою "ковбасною психолоґією". (Більше як 80 відсотків населення реґіону підтримало незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 року, бо сподівалося, що економічне становище буде кращим, аніж у Росії. Разом із катастрофічним погіршенням рівня життя симпатії до української незалежности різко впали, і сьогодні майже половина мешканців Донбасу, згідно з соціолоґічними опитуваннями, є прихильниками реінтеґрації з Росією).

5. Крим (Автономна Республіка Крим та місто Севастополь — разом 4,9 відсотки населення України). Силою зазначених вище причин більшість населення півострова, дві третини якого складають етнічні росіяни, ставляться до української культури в кращому разі індиферентно, в ґіршому — відверто

digitized by ukrbiblioteka.org

вороже. У Криму, з огляду на велику кількість пенсіонерів колишнього радянського флоту, найсильнішими в Україні є позиції комуністів та ностальгія за втраченим "комуністичним раєм". Ситуація великою мірою ускладнюється практичною неприсутністю українських засобів масової інформації в інформаційному просторі Криму та відвертою пропагандою через російські та місцеві ЗМІ сепаратистських і ксенофобських настроїв.

Однак, попри строкатість історичних доль різних регіонів, Україна формально лишається достатньо мононаціональною за світовими критеріями державою. За переписом 1989 року українці складають 72,7% всього населення й переважають скрізь, окрім Криму (тут їх 26,5%). При тому ж переписі 87,7% українців назвали своєю рідною мовою українську (хоча в багатьох випадках це означало родинну традицію, а не реальну мовну ситуацію — докладніше про це згодом). Другою за чисельністю етнічною групою є росіяни (22,1%), що зосереджені переважно в містах, особливо сходу й півдня України, а також у смузі українсько-російського пограниччя. Як уже згадувалося, росіяни складають більшість населення Криму. Для 98,3% росіян рідною мовою є російська.

Іншими значними етнічними групами є євреї (0,9% 1989 року, нині це число зменшилося майже наполовину через інтенсивну еміграцію до США та Ізраїлю; в Україні мешкають переважно у великих містах, протягом останніх років відродили розгалужену мережу шкільництва, культурних товариств, преси); білоруси (0,9%, мешкають у смузі українсько-білоруського пограниччя, не виявляють значної активности як етнічна спільнота); молдавани й румуни (0,9%, мешкають в Буковині й на Одещині, культурницькі товариства зорієнтовані на тісну взаємодію з Румунією, мають депутата у Верховній Раді України); болгари (0,5%, зосереджені на Одещині, 69,5% назвали рідною мовою болгарську); поляки (0,4%, реальне число є, очевидно, вищим, оскільки чимала частина поляків змушена була записуватися українцями, щоб уникнути депортацій 40-х років; сьогодні зосереджені переважно на Житомирщині й Поділлі, у містах Львові та Києві, створили розгалужену мережу культурницьких та освітніх товариств, тісно взаємодіють із полонійними інституціями в Польщі та Ватиканом). Угорці, що складають 0,3%, проживають компактною групою в Закарпатті, практично не піддалися асиміляції (понад 95% назвали рідною мовою угорську), мають низку муніципальних культурних інституцій і представництво у Верховній Раді.

Права національних меншин в Україні, у тому числі культурні, застережено національним законодавством про національні меншини, що його міжнародні експерти визнали як одне з найдемократичніших у світі. За представниками меншин визнано право вільного розвитку їхніх мов (викладання в державних школах здійснюється, окрім української, також російською — по всій Україні, в школах із російською мовою викладання навчається майже 50% всіх учнів, що зумовлено мовною ситуацією, яка склалася за роки чужоземного панування; а також польською, румунською, угорською, болгарською, кримсько-татарською та мовою іврит). Справами національних меншин опікується спеціально створене Міністерство у справах національностей, міграції та культів, яке, зокрема, виділяє кошти на облаштування прибулих в Україну представників депортованих народів, книговидання національними мовами тощо.

Таким чином, головною проблемою для багатьох регіонів держави є не стільки забезпечення прав меншин, скільки задоволення потреб нечисленних україномовних українців у містах Сходу й Півдня, які позбавлені шкіл, місцевої преси та телебачення рідною мовою.

Слід зауважити, однак, що соціологічні дослідження останніх років, проведені Міжнародним інститутом соціології спільно з кафедрою соціології Національного університету "Києво-Могилянська Академія"[3], показали: соціально-етнічний склад населення України набагато складніший від того, про який

говорять результати перепису 1989 року. У цілому населення України приблизно на 94% складається сьогодні з трьох великих лінґво-етнічних груп: україномовних українців (близько 40%), російськомовних українців (33 — 34%) та російськомовних росіян (21%). При цьому відбувся різкий зумовлений розглянутими вище історичними причинами розподіл указаних груп між північним заходом та південним сходом України.

Найнаочніше цей розподіл виявився в результатах президентських виборів 10 липня 1994 року. За Леоніда Кравчука, який виступав під гаслом безумовного збереження національної незалежности як самоцінности та пріоритетного розвитку української культури, проголосували 12 областей Заходу й Центру України та місто Київ (разом 40,2% всього населення держави). У цьому реґіоні україномовні громадяни складають 78% населення. Ще в двох областях, що посідають проміжне становище між північним заходом та південним сходом (Полтавська та Кіровоградська, разом 5,8% населення), голоси між Леонідом Кравчуком та його опонентом Леонідом Кучмою, який обстоював посилення інтеґраційних процесів із Росією та надання офіційного статусу російській мові, розподілилися приблизно порівну (за невеликої переваги останнього).

Натомість Л. Кучма беззастережно переміг у решті 10 областях, Криму та Севастополі, де україномовне населення складає лише 16% (решта розподіляється між російськомовними українцями — 48%, росіянами — 30%, та іншими етнічними меншинами — 6%). Це й дозволило йому здобути загальну перемогу (52% голосів проти 45% за Л. Кравчука).

Цей розподіл знайшов відбиття і в конфесійній ситуації в Україні. На Галичину, Волинь та Київщину припадає майже 90% із близько 2500 храмів незалежної Української Православної Церкви Київського Патріархату, що проводить богослужіння українською мовою, виразно обстоює українську державність та відродження національної культури, а на виборах схилялася до підтримки кандидатури Л. Кравчука. Національне відродження обстоює також Українська Католицька Церква (східного обряду), близько 3000 храмів якої зосереджено переважно в Галичині. Натомість Українська Православна Церква (частина Московського Патріархату з обмеженою внутрішньою автономією), що проводить богослужіння російською мовою й обстоює "духовну" (а в багатьох випадках — і відверто державну) єдність із Росією, беззастережно домінує на півдні, сході та в багатьох центральних областях (близько 5000 храмів). Знаменно, що на виборах УПЦ-МП відверто закликала голосувати за Л. Кучму. Зауважимо, що й більшість громад римо-католицької церкви розташовано переважно в місцях компактного проживання поляків (хоча керівництво архидієцезії неодноразово декларувало загальноукраїнський характер церкви, а служби в багатьох костелах ведуться почергово польською, українською та російською мовами).

Строкату етноконфесійну карту України довершують численні протестантські церкви, російські старообрядці, невелика "Українська автокефальна православна церква", утворена відколом від УПЦ-КП 1993 року, іудейські громади різних напрямків (саме Україна була колискою хасидизму). Протягом останніх років великого поширення набули також різноманітні східні вірування та нетрадиційні секти на кшталт сумновідомого "Білого братства", що проводять свою аґітацію лише російською мовою і мають успіх серед люмпенізованих мешканців міст без виразної національної орієнтації.

Цікавим феноменом останніх років в Україні є те, що населення, яке протягом радянського періоду вважалося переважно атеїстичним (за напівофіційною статистикою початку 80-х років віруючими вважалися не більш як 15% громадян), сьогодні демонструє не менш активну релігійність (за різними опитуваннями, нині атеїстами себе називають щонайбільше 10% респондентів). Безумовно, число людей, які проводять активне релігійне життя, виконують усі обрядові приписи тієї чи іншої конфесії, є назагал значно меншим,

digitized by ukrbiblioteka.org

але впливом церковних ієрархів на політичні та культурні орієнтації значних верств громадян аж ніяк не можна нехтувати.

Перелічені вище чинники, за тієї обставини, що кошти, які виділяются на культуру місцевими органами влади, в межах усієї держави в декілька разів перевищують фінансування з бюджету Мінкультури України, майже цілком виключають здійснення єдиної державної культурної політики. Навіть загальнодержавні заходи в різних реґіонах проводяться по-різному. Так, нещодавнє масштабне відзначення завершення другої світової війни в Європі в західній Львівській області на офіційному рівні відбулося під гаслами рівності ветеранів Червоної й Української повстанської армій, а в східній Луганській, контрольованій комуністами — під червоними прапорами та з вимогами відродити Союз РСР.

Описані лінґво-культурні реґіональні відмінності найбезпосереднішим чином відбиваються й на функціонуванні державних закладів культури — і на рівні суто зовнішньому (театри Донбасу та Криму, що формально зберегли свій україномовний статус, у кращому разі мають у робочому репертуарі дві-три україномовні вистави), та й на глибшому (неважко побачити відмінність поточного репертуару театру ім. Заньковецької у Львові та ім. Артема в Донецьку: перший має виразний національно-просвітницький, а другий — комерційно-розважальний ухил). Сказане вище узгоджується й з виявленими в ході соціологічних досліджень орієнтаційними відмінностями між мешканцями Сходу та Заходу: якщо для галичанина відродження національної духовности замикає трійку пріоритетів, то для донеччанина воно не потрапило навіть до десятки.

Світовий досвід показує: для молодих національних держав проведення єдиної державної культурної політики є потужним засобом консолідації суспільства, утвердження національної самосвідомости. Для України вказана мета є тим більш важливою, бо, згідно з уже згадуваними соціологічними даними В. Хмелька та його співробітників, лише українцями сьогодні себе усвідомлюють 57% дорослого населення держави, лише росіянами — 11% (при вдвоє вищій кількості етнічних росіян!). Водночас решта 25 — 26% виявляють подвійну орієнтацію: їхні симпатії можуть змінюватися залежно від зміни економічної та політичної ситуації. Зрозуміло, що політична стабільність України буде набагато вищою, якщо українцями (принаймні в політичному плані) в ній себе усвідомлюватимуть майже 90% громадян (так станеться, якщо орієнтація біетнічних громадян "хитнеться" в український бік), аніж коли хитка українська 57% більшість матиме проти себе згуртовану 37% російську меншість, й Україна з бодай формально мононаціональної перетвориться на реально двонаціональну державу, з чіткою межею між двома етнічними громадами. У цьому разі збереження України як цілісної держави видається вельми проблематичним, і вказані обставини мають чітко усвідомлювати ті, хто сьогодні розроблятиме концепції культурної, й ширше — всієї гуманітарної політики.

Водночас для майбутнього України небезпечно й заплющувати очі на те, що нехтування реальними реґіональними особливостями, уніфікаторський підхід матиме наслідком роз'єднання народу України не лише за лінією українці-росіяни, а й поміж самими етнічними українцями, що в різних реґіонах держави мають виразно різні лінґво-культурні орієнтації. Тому майбутня гуманітарна політика України повинна мати метою насамперед консолідацію єдиної політичної нації, що передбачатиме внутрішню полікультурність, але водночас стане ґарантом збереження самостійности держави, і, як наслідок — піднесення української культури.

---

[1] Див. наприклад: *Субтельний О.* Україна. Історія. К., 1991.

[2] Географічна енциклопедія України. К., 1993, т. 3.

[3] *Хмелько В.* Проблеми збереження суверенної державності України. // Демократичний вибір. Інформаційний бюлетень ПДВУ, 1994. № 27.

Іван ДЗЮБА

"З ОРЛИНОЮ ПЕЧАЛЛЮ НА ЧОЛІ..."

... Це слова з вірша Владіміра Жаботинського "Пам'яти Герцля". Їх цілком можна віднести до самого Жаботинського — власне, його шаноблива причетність до натхненника сіонізму межує із самоототожненням. Визначаючи міру Герцлевого діяння та його значення для історичної долі євреїв, Жаботинський порівнює його з Мойсеєм.

І тут мені пригадується, що єврейський публіцист Рафаїл Нудельман висловив парадоксальну думку про те, що єврейська секулярна історія XX століття розігрується в трьох головних "сценічних масках": "органічних націоналістів" (Вейцман, Бен-Гуріон, Беґін), "відступників" (Мандельштам, Пастернак, Багрицький) та "полум'яних неофітів" (Герцль, Нордау, Жаботинський)[1]. Продовжуючи свій парадокс, Р. Нудельман виводить рід "полум'яних неофітів" від біблійного Мойсея — "талановитого єврея, який виріс у чужій культурі, на її верхах, не знаючи обмежень і дискримінації, що випали на долю його "простіших" співплемінників, не знаючи, по суті — навіть не пам'ятаючи, що він — єврей"[2]. Та коли він увіходить у конфронтацію зі своїм оточенням і режимом, починається процес віддистанційовування, пробудження національного почуття і гідности, трансформація глибокого творчого індивідуалізму в національну ідею, і зрештою "Мойсеї обирають народ як знаряддя особистого визволення", "винаходять великий народ", до якого "примазуються"[3].

Будемо мати на увазі, звичайно, певну умовність і навіть ґротесковість такого парадоксального погляду, але в ньому зауважено деякі характерні риси неофітського подвижництва. І постать Владіміра Жаботинського майже узгоджується з "парадигмою Мойсея" (враховуючи, певна річ, несумірність біблійних і сучасних історичних масштабів), з тією, однак, поправкою, що Жаботинський розпізнав свій народ і звернувся до нього не з мотивів особистого самоствердження й месіанства, а з уболівання та з почуття справедливости (що, певна річ, властиве було й аутентичному Мойсеєві). Хоча, мабуть, відіграло свою роль і молодече бунтарство ідеаліста, яке свого часу відзначив у ньому товариш його юности Корній Чуковський.

Талановитий юнак був прихильно прийнятий у російській літературі, перед ним відкривалася кар'єра російського літератора, поета, але несподівано для тих, хто його знав і цінував, а може, і для себе самого, він мусив раз і назавжди зійти з цього втoрованого багатьма його одноплемінцями шляху (щось подібне було і в біографії не одного з українських діячів культури). Подібно до того, як асимільований у російській культурі Лев Пінскер під впливом погромів 1881 року прийшов до ідеї створення окремої єврейської держави; подібно до того, як асимільований у німецькій культурі Теодор Герцль під враженням вибуху офіціозного французького антисемітизму (процес Дрейфуса) розвинув ідею сіонізму, — Жаботинський під впливом кишинівського погрому 1903 року зазнав духовної та світоглядної метаморфози, що круто змінила його життя.

Відтепер його доля пов'язана з долею єврейської ідеї та єврейства. Але характерно, що становлення його поглядів на єврейську проблему відбувалося паралельно і у зв'язку з його розумінням української проблеми. Взагалі деякі найголовніші аспекти життя, політичної діяльности, іделогічної творчости Вла-

digitized by ukrbiblioteka.org

діміра Жаботинського безпосередньо пов'язані з Україною. На жаль, більшість дослідників та біографів Жаботинського не звертають належної уваги на цю обставину й обминають її. На цьому тлі особливого значення набувають зусилля Ізраїля Клейнера — давнього і наполегливого дослідника і пропаґандиста, популяризатора Жаботинського. Не знаю, наскільки відомий він серед єврейської громади, але серед української діаспори в США (і не тільки) він постать досить популярна і шанована: як журналіст, радіожурналіст, публіцист багато зробив у справі інформування про українське політичне і культурне життя, а спеціально — у справі українсько-єврейського порозуміння.

Зокрема, він виступив з доповіддю "Як можна досягти єврейсько-української співпраці?" на українсько-єврейській конференції, що відбулася у вересні 1982 року у Вашинґтоні, у будинку Конґресу. Тут І. Клейнер виклав своє розуміння проблем і перспектив єврейсько-українських відносин, що склалося вочевидь під впливом, власне, на основі концепції Жаботинського (на яку промовець і посилався і яка витримала — можемо сьогодні сказати — випробування часом). Насамперед наголошується, що ефективність (і сама можливість співпраці) залежить від згоди щодо її необхідности. Залишаємо осторонь твердження І. Клейнера про те, що єврейська сторона відстає від української в розумінні цієї необхідности (на той час), його закиди на адресу євреїв Ізраїлю й діаспори в їхньому незнанні проблем України, українського руху і в їхній довірливості до антиукраїнських стереотипів, — нам не випадає про це говорити. Основна думка промовця обґрунтована посиланням на Жаботинського: ставлення українців до євреїв (а отже, і майбутнє євреїв в Україні) залежатиме від того, чи підтримають євреї національні вимоги українців, а чи будуть серед тих, хто їм протистоятиме. Що співпраця можлива — це засвідчує історія: "Правда полягає в тому, що історія українсько-єврейських взаємин складається не тільки з погромів: у ній були періоди співпраці українських та єврейських національних сил, був період, коли верхівка українського національного руху та українська преса в царській Росії разом з єврейською пресою боролися проти чорносотенства, ворожого як єврейству, так і національно свідомому українству; був період, коли українська преса домагалась виправдання київського єврея Бейліса, провокаційно звинуваченого російськими чорносотенцями в ритуальному вживанні християнської крови; був період, коли всі головні єврейські політичні партії на Україні плідно співпрацювали в державних органах Української Народної Республіки — незалежної української держави, яка існувала від 1917 до 1920 року"[4]. (Принагідно відзначу, що думку про переважання періодів українсько-єврейської співпраці і мирного співжиття над періодами ворожнечі постійно — і, певно, незалежно від І. Клейнера — висловлює і обґрунтовує відомий український історик Ярослав Дашкевич).

На думку І. Клейнера, щоб євреї зрозуміли значення для них української справи, треба донести до їхньої свідомости три моменти: перший — залежність майбутнього євреїв в Україні від їхніх стосунків з українським національним рухом; другий — стратегічне значення України для басейну Середземного моря і Близького Сходу: незалежна Україна стане бар'єром для експансії СРСР у цьому напрямку; третій — гуманістичний: "Сорокамільйонна українська нація, нація стародавньої культури, зазнає примусової денаціоналізації і русифікації, зазнає нищення свого національно-культурного життя. Трагедія цього народу, хоч би як ставитися до історії наших єврейських стосунків з ним, не може залишити байдужими людей, для яких щось важать принципи культурного гуманізму"[5]. Перший і третій із наголошених моментів є модифікацією відомих принципів Жаботинського.

Ізраїлеві Клейнеру належить вирішальна участь у виданні українською мовою (у Бібліотеці "Прологу" і "Сучасности") "Вибраних статей з національ-

ного питання" В. Жаботинського; він здійснив переклад, написав вступну статтю, примітки та коментар до видання, яке зробило свою велику справу.

Саме причетність Ізраїля Клейнера, вихідця з України, до своєрідного "українсько-єврейського" світу, знання ним проблематики і української, і єврейської історії, особистісне переживання долі обох народів і, сказати б, етична лояльність дозволили йому внутрішньо наблизитися до Владіміра Жаботинського (чи, може, навпаки: вживання в образ і спадщину Жаботинського зумовило солідарну відкритість автора до обох народів?) — і звернути увагу на деякі сторони світогляду Жаботинського, що залишилися малопоміченими для інших дослідників, або часом ґрунтовно розкрити те, чого інші торкалися мимохіть, — те, що І. Клейнер називає "українськими сторінками великого сіоністського лідера".

Якщо для більшости інших дослідників Жаботинського "українські сторінки" його життя і творчости зводилися до абзацу або й репліки, були чимось прохідним (а подеколи й незручним, а тому й обминеним), то І. Клейнер на великому фактичному матеріалі доводить, що саме в Україні, в український період біографії (на основі вражень від побуту українського єврейства, характеру суспільства, національних і релігійних відносин, боротьби українського народу за своє національне буття, суспільних колізій, єврейських релігійних, духовних, інтелектуальних рухів) сформувалися не лише визначальні риси особистости Жаботинського, його психологічне й емоційне настановлення до проблем єврейства, а й деякі основні засади його світогляду.

Владімір Жаботинський схильний був розглядати Україну як центральний (після Ерец-Ісраелю) пункт єврейської політики. В усякому разі, Жаботинський, як висловлюється І. Клейнер, завдяки своєму політичному чуттю вже замолоду розумів, що "українське питання є тією ключовою проблемою, яка найбільшою мірою визначить майбутнє Російської імперії, а отже, і долю євреїв на цьому терені".

Причому висновки, до яких Жаботинський приходив на "українському" матеріалі, часто ставали елементом його розуміння національних відносин взагалі, його внеском у теорію національного питання.

Це, наприклад, стосується справи асиміляції євреїв у Російській імперії ("таємниці" гаданої "добровільности" цієї асиміляції!), русифікації, їхньої (єврейських інтеліґентів) відданости російській культурі. Владімір Жаботинський не бачить тут нічого ірраціонального. За всієї поваги до російської культури він не містифікує її впливу на євреїв, а пояснює її гіпнотичну дію тим, що євреї в Росії позбалені можливости знати і переживати високі сторінки своєї історії та культури; тим, що "єврейство... ми пізнаємо від раннього дитинства не в найвищих його виявах, а в буденщині та обивательщині", "ми живемо серед цього ґетто і бачимо на кожному кроці його потворну мізерність, створену сторіччями гноблення, і воно таке непривабливе, негарне",[6] — тоді як російську культуру євреї сприймають у її найдобірніших зразках, очищеною від випадкового і другорядного, у безмежних манливих обріях і розгонистости світового жесту, — отож, зрозуміло, все живе, талановите, перспективотворче з єврейства йшло в російську культуру. До того ж елементарні житейські умови, будь-якої діяльности в Російській імперії вимагали знання російської мови і користування нею, переходу на неї. Можливість емансипації (або, як висловлюється І. Клейнер, "ілюзія емансипації") виникала лише за умови приєднання до російської культури як панівної.

Неважко побачити, що все це — типові (тільки, може, найяскравіше стосовно єврейства виражені) моменти становища всякої пригніченої нації, типові важелі механізму асиміляції пригнобленої нації — нацією панівною; отже, вони стають предметом теоретичного узагальнення. Саме тут є і досить широка площина спільности між долею євреїв і українців у Російській імперії,

digitized by ukrbiblioteka.org

— і не випадково Владімір Жаботинський так палко і затято полемізував з метром російського лібералізму, ідеологом "общерусскости" Петром Струве щодо "непотрібности" окремої української культури, щодо універсалізуючо-ощасливлювальної ролі російської культури, заперечуючи його самовпевнену тезу про всесильний гіпноз цієї культури, до якої добровільно ідуть у полон усі нації та племена імперії, — і показуючи, що дорогу до повсюдного панування прокладали їй циркуляр жандарма і чобіт урядника...

Роздуми про причини і механізм асиміляції євреїв у Російській імперії приводять Жаботинського до гірких висновків про мимовільну (а інколи й свідому) участь самих євреїв, надто єврейської інтеліґенції, в русифікації інших пригноблених народів. Більше того, Жаботинський постійно підкреслював, що найбільшою трагедією в історії євреїв було те, що панівна верства накидала їм "ненавиджену ролю знаряддя, засобу задля чужої користи", що "в кожному окремому випадку та сторона, яка через свою впливовість або багатство мала сильніші засоби тиску, примушувала місцевих євреїв йти з нею разом для уярмлення іншої народности"[7].

Тут, як і в багатьох інших принципових питаннях, виявилися громадянська мужність і інтелектуальна чесність Жаботинського. Ніхто до нього і мало хто після нього міг з такою прямотою сказати про русифікаторський гріх єврейської інтеліґенції перед власним народом і перед іншими пригнобленими народами Російської імперії. Звичайно, право так сказати мав тільки безкомпромісний борець за свободу свого народу. Тільки в його устах очисною правдою може зазвучати те, що в устах чужака або стороннього виглядало б недоброзичливою претензією або й наклепом.

Патетичний виступ проти русифікаторської ролі єврейської інтеліґенції (звісно, тієї її частини, що орієнтувалася на асиміляцію) у Російській імперії — один із важливих складників тієї широкої національної самокритики, яку здійснив на арені єврейської думки Владімір Жаботинський. Водночас під постійним прицілом свого нещадного сарказму тримав він і інші форми специфічно єврейської (як він вважав) запопадливости перед панівними націями та станами (Жаботинський, мабуть, помилявся щодо єврейської монополії на це добро; в усякому разі, українці тут цілком могли б позмагатися з євреями, що засвідчили їхні неоціненні заслуги в підпиханні русифікації неслов'янських народів у колишньому СРСР). Подивімося, скільки і болюче-гірких, і знущальних слів викликає в нього узагальнений образ "Мошка" — асимілятора, який за словами І. Клейнера, для Жаботинського "символізує не лише пригнічене становище єврейства в діаспорі, а й цілковито хибну лінію поведінки єврейства". Постать "Мошка" Жаботинський запозичив із Шевченкових "Гайдамаків", але надав їй розширювального значення, вбачаючи той же прислужницько-асиміляторський комплекс і в деяких респектабельних творців єврейської політики.

Водночас треба підкреслити, що критика Владіміром Жаботинським єврейства не просто докорінно відрізнялася від багатьох інших критик — як з боку антисемітів, так і з боку деяких видатних євреїв, відступників і невідступників, — а й прямо, свідомо, концептуально протистояла їм, про що ще буде мова далі. Вона була спрямована не на заперечення єврейства, а на його утвердження в очищеній від спотворень, істинній якості.

Це була та справжня національна самокритика, що є ознакою життєздатности народу і передумовою національного відродження чи революції, — досить згадати великих національних поетів: Міцкевича, Гюґо, Петефі, Христо Ботєва, Хосе Марті, Беранже, Шевченка, Лесю Українку, Франка... Владімір Жаботинський вписується у цей світовий ряд великих патріотів і великих оскаржників своїх народів, тих, хто виганяв з їхніх душ "біса рабства", — а всі вони, так чи інакше, перегукувалися з традицією судного слова біблійних

пророків, а подекуди і прямо з нею ототожнювалися. І якщо у Жаботинського таких асоціацій немає, то, може, через самозрозумілість родоводу.

З темою національної самокритики безпосередньо пов'язана і ще одна велика і постійна тема: антисемітизму, з'ясування його природи, причин і мотивації. Оскільки різні форми і "градуси" антисемітизму є неодмінним складником атмосфери, в якій живе єврейська діаспора в світі протягом мало не всієї своєї історії, то єврейська політична і етична думка не могла не звертатися до цієї проблеми, зокрема і шукаючи пояснення стійкости та повсюдности цього явища.

Ідея богообраности і, у зв'язку з цим, особливих стосунків з іншими народами не все могла пояснити у дедалі складніших формах співжиття євреїв з неєвреями і не могла задовольнити тих, хто шукав адекватнішого розуміння долі свого народу, більш згідного з науковим аналізом суспільних явищ. Не всі з них зупинялися на поясненні антисемітизму тільки релігійними, психологічними чи "біологічними" мотивами, які на пересічному рівні зрештою зводилися до звинувачення інших народів у гріхах проти народу богообраного. Це свого роду дзеркальне відбиття такої ж давньої і стійкої версії юдофобів про гріхи єврейського народу перед християнами і всім світом. Недиференційований підхід до "гнобителів єврейства" інтелектуально і морально вартий такого самого недиференційованого підходу до євреїв як "гнобителів людства".

Європейська політична думка знає і приклади, коли пошуки вирішення проблеми єврейства і супутнього йому антисемітизму приводили до фундаментального заперечення самого єврейства з боку єврейських таки або єврейського походження мислителів. Скажімо, К. Маркс у творі "До єврейського питання" (1844) і його друг М. Гесс у праці "Про капітал" (1845; написана раніше і, як довели дослідники, вплинула на Маркса, що знайомився з нею в рукописі) безоглядно ототожнювали єврейство з капіталізмом і визволення людства від капіталізму розглядали і як визволення євреїв від свого єврейства. (Пізніше М. Гесс відійшов від цих поглядів і став палким адептом соціалістичного сіонізму). В тій же Німеччині єврей Отто Вейнінґер здійснив філософську критику єврейства, доводячи неповноцінність єврея.

Незалежно від того, входило це чи не входило в задуми самих авторів, але такі вчені праці давали не тільки соціальну і моральну санкцію для "теоретичного" антисемітизму, а й арґументи для звичайної брутальної юдофобії. Тієї, яка інтерпретує себе як реакцію на шкідливу діяльність євреїв та їхні нестерпні вади.

Натомість оборонці й симпатики єврейства, оскаржники антисемітизму часто не брали до уваги всього діапазону його мотивації і звужували проблему до задавнених стереотипів і передсудів, пережитків нецивілізованого стану людства, до расової і національної нетерпимости. Звичайно, саме тут — найстрашніше і невичерпне джерело антисемітизму. Та його емоційна енерґія, той соціально-психологічний "резерв", який зробив можливим жахіття гітлерівського нацизму. Про цю передумову голокосту говорив Ілля Еренбург: "...Безліч вікових передсудів, леґенди, схожі на погані анекдоти, забобони, виведені у філософську систему, заздрощі, тупість, необхідність знайти козла-відбувайла — все це сплелося в одну низку..."[8]

І все-таки саме лиш "культурницьке" чи морально-психологічне, та й ідеологічне пояснення антисемітизму не задовольняло найвідповідальніших із єврейських мислителів. Вони задумувалися над макабричною "пластичністю" антисемітизму, невичерпністю його форм і мотивів; з'явився сумнів у тому, що проґрес, демократія і культура самі собою "знімуть" цю проблему. Видатний просвітник Моше Лейб Лілієнблюм, який шукав раціональних підходів до згармонізування єврейського буття в неєврейському оточенні, зрештою прийшов до песимістичних висновків: "...Цивілізація і проґрес не тільки неспро-

digitized by ukrbiblioteka.org

можні знищити такі явища, як антисемітизм, але навіть навпаки: вони сприяють їм обхідним шляхом (...) Саме ця справжня цивілізація, тобто прагнення до самостійного національного життя, є ґрунтом, на якому зростає антисемітизм, як бур'яни ростуть на чудовому полі, як немає троянди без колючок і як немає доброго без злого. Антисемітизм — це тінь нової і благої цивілізації, і ця остання його не знищить, як світло не знищує тіней які воно породжує"[9].

Владімір Жаботинський категорично і навіть з викликом, демонстративно протиставився традиційній єврейській реакції на антисемітизм. По-перше, він рішуче переглянув для себе самі "периметри" цього явища. Сприйняття будь-якої критичної думки про єврея чи єврейство як антисемітизму засвідчує в кращому разі неусвідомлений комплекс меншевартости, а в гіршому — інтелектуальну нечесність. Повноцінне національне почуття й інтелектуальна адекватність повинні захистити від такої хворобливої уразливости. Такі висновки можна зробити з численних висловлювань Жаботинського на цю тему. Намагаючись уточнити критерії для означення антисемітизму, він пропонує ввести ще один термін: асемітизм — як коректне відгородження від єврейства, бажання перебувати поза сферою його впливу. Одна з його статей 1909 року так і зветься: "Асемітизм". У ній він так мотивує свою незгоду з надто розширливим, на його думку, вживанням поняття "антисемітизм": "Через те, що у нас вважається дуже distingue мовчати про євреїв, вийшов найбезглуздіший наслідок: можна потрапити в антисеміти за саме слово "єврей" чи за найневинніший відгук про єврейські особливості (...) Тільки євреїв перетворили на якесь заборонене табу, на яке навіть найлагіднішої критики не можна навести, і від цього звичаю втрачають найбільше самі євреї..."[10]

Треба сказати, що така постановка питання не випадкова. Адже улюбленим коником антисемітів завжди була "єврейська нетерпимість". Відомий борець із світовою єврейською змовою російський білоеміґрант князь М. Ґорчаков, який 1927 року перевидав у Парижі "Сионские протоколы" незабутнього С. Нілуса, свою передмову до епохальної фальшивки починав зі стражденної скарги: "...Горе тому, хто зважиться критично торкнутися єврейства. Цей "обраний народ" привласнив собі право недоторканости і цілковитої безвідповідальности, він убезпечив себе своєрідним "табу" і, під страхом кари, заборонив усьому цивілізованому людству підходити до своєї священної особи — інакше, як з провинним славослів'ям. Незбагненно як, але цивілізоване людство по-рабському скорилося цій нечуваній забороні свободи міркувань про єврейство"[11]. На поміч собі князь М. Ґорчаков закликає американського мільярдера Генрі Форда, який у книзі "Світове єврейство" писав: "Кожен, хто (...) спробує зайнятися єврейським питанням, мусить бути готовим вислухати докір в антисемітизмі або дістати ганебне прізвисько "погромника" (...). Всякий письменник, видавець або людина, що виявляє інтерес до єврейського питання, вважається жидоненависником"[12].

Владімір Жаботинський вважав за надзвичайно важливе — і з інтелектуального, і з психологічного, і з етичного погляду — вибити козирну карту "єврейської нетерпимости" з рук противників, рішуче визначити суспільно-моральні орієнтири у цій дражливій сфері міжнаціональних рахунків. У цьому сенс його настановлення на "безцензурне" обговорення єврейської проблематики, на врівноважене ставлення до критики з будь-якого боку. Та це лише перший крок у бік пропонованої Жаботинським зміни "єврейської поведінки". З неменшою пристрастю він стверджує право євреїв бути такими, як є, нічого не приховуючи і ні під кого не маскуючись, ні перед ким не вибачаючись і не виправдовуючись (згадується поетове: "Щоб буть, ні в кого права не питаюсь"), — тобто, почуватися так, як почуваються інші суверенні народи: "Нам нема за що вибачатися. Ми народ, як усі народи: не маємо жодної претензії бути кращими. Як одну з перших умов рівноправности вимагаємо визнати за нами

право мати своїх мерзотників, точно так, як мають їх і інші народи. Так, є у нас і провокатори, і торговці живим товаром, і ті, що ухиляються від військового обов'язку, є, і навіть дивно, що їх так мало за нинішніх умов. В інших народів теж багато цього добра, а до того ж є ще і казнокради, і погромники, і кати, — а проте нічого, сусіди живуть і не соромляться. Подобаємося ми чи не подобаємося, це нам, зрештою, цілком байдуже. Ритуального вбивства у нас нема і ніколи не було; але якщо вони хочуть неодмінно вірити, що "є така секта" — будь ласка, хай вірять, скільки влізе. Яке нам діло, чого ради нам соромитися? Хіба соромляться наші сусіди за те, що християни в Кишиневі вбивали цвяхи в очі єврейським немовлятам? Анітрохи: ходять піднявши голову, дивляться всім прямо в обличчя, і цілком праві, адже особа народу царственна, не підлягає відповідальності і не зобов'язана виправдовуватися". І далі: "З якого ж лиха лізти на лаву підсудних нам, які давним-давно чули всі ці наклепи, коли теперішніх культурних народів ще не було на світі, і знаємо ціну їй, собі, їм? Нікому ми не зобов'язані звітувати, ні перед ким не тримаємо екзамена і ніхто не доріс покликати нас до відповідальности. Раніше за них ми прийшли і пізніше підемо. Ми такі, як є, для себе добрі, інакшими не будемо і бути не хочемо"[13].

Шокуюча одвертість змісту і макабричність, чи слушніше, крижана відчайдушність тону, завжди властиві Жаботинському, коли він говорить про кульмінаційні сцени трагедії народу серед народів. Та коли відкинути емоційні "нарощення", в суті побачимо тверезий, досить реалістичний підхід до справи міжнаціонального замирення, надто у випадках задавнених історичних порахунків: жоден народ не повинен чогось вимагати від другого (тим більше того, що й для нього самого недосяжне); народи мусять співіснувати такі, як є.

Не менш отверезливий, "дегіпнотизуючий" характер мала і друга принципова теза Жаботинського стосовно антисемітизму — та, що стосувалася з'ясування його причин. Він закликав євреїв звільнитися від ілюзій, ніби все полягає тільки в національних забобонах, у ворожості інших народів до них. Він доводив, що найглибше, початкове джерело антисемітизму — саме явище вигнанства, перебування на чужій, а не своїй землі, яке й породжує "антисемітизм обставин". І хоч цю тезу він подавав не як власну, а як підсумок роздумів своїх попередників, саме йому належить найточніше і найкатегоричніше її оформлення: "...Буде найбільшою наївністю покладати всю відповідальність за вічну катастрофу нашого народу лише на окремих людей, або на натовп, або на уряди. Справа є незмірно складнішою. Я дуже боюся, що сказане мною дуже не сподобається моїм іновірцям (так у тексті; за логікою мало б бути одновірцям. А може, йдеться про опонентів.— *І. Дз.*), та нічого не вдієш, вельми жалкую. Правда є правда. Три покоління єврейських публіцистів, ідеологи сіонізму, серед них — справжні титани думки, присвячували свої дослідження аналізові становища євреїв і прийшли до висновку, що причина наших бід — у самому галуті, що корінь зла в тому, що повсюди ми — меншість. Це не людський, не особистий антисемітизм, це антисемітизм обставин, властивий усякій спільноті в природі"[14].

Це сказано 1937 року, коли Жаботинський, наче передчуваючи близький уже голокост, невтомно переконував євреїв Німеччини, Польщі та інших європейських країн "евакуюватися" до Ізраїлю. Але ще в розпал погромів 1905 року в царській Росії він писав: "...Сама об'єктивна сила речей, ім'я якій чужина, обернулася тепер проти нашого народу, і ми тепер безсилі й безпорадні"[15].

До всього цього додавалося і те, що Жаботинський вважав хибною "єврейською політикою": служити в багатьох випадках панівній нації, викликаючи ворожість нації пригнобленої; віддавати свою творчу енергію не власному політичному і культурному розвитку, а політичному і культурному розвитку

digitized by ukrbiblioteka.org

панівної нації — скрізь, де опинилися євреї, — і одержувати за це не вдячність, а зневагу, або й активну протидію. Все це і приводило в рух інстинкти расизму і національної ворожнечі, оті багатовікові поклади недовіри, забобонів, тупости, заздрощів, канібалізму, які і створюють особливий аромат, власне, чад антисемітизму, його диявольський "ореол", але не вичерпують його сутности (і "нейтралізація" їх не привела б до вичерпання антисемітизму, а хіба тільки до "окультурення" його форм). Антисемітизм — свого роду символ духовної тупиковости людства.

Який же вихід вбачав Жаботинський? Іти пробоєм крізь завали історії. Творити повноцінну єврейську державу на землі предків і зробити її привабливою для всіх євреїв світу як місце їхньої самореалізації та самореалізації всього народу, а водночас і такою, з якою б рахувалися інші народи.

Ідею створення єврейської держави висували в XIX столітті — як і пізніше — різні люди, вкладаючи в неї далеко не однаковий зміст. Одна з найранніших належить російському декабристу Пестелю, спонукальним мотивом якого (і це не єдиний випадок) було бажання позбутися євреїв. За словами єврейського історика Юлія Гессена, "Пестель, маючи на увазі лиш одне — зробити єврея нешкідливим для сусіда-християнина, не подумав про долю самого єврея", "шукаючи розв'язання єврейського питання, не пішов шляхом рівноправности", а пропонував сприяти євреям "у заснуванні особливої окремої держави в якій-небудь частині Малої Азії"[16]. Пізніше в Росії і особливо в Європі виникало багато інших проектів і прожектів, називалися як можливі землі поселення євреїв різні країни й краї Азії та Африки, аж поки сіоністська ідея не визріла у Лева Пінскера, Теодора Герцля, Макса Нордау. А проте здебільше йшлося про створення міжнародними зусиллями держави для євреїв. Принципова відмінність сіоністської ідеї Жаботинського полягає в тому, що він хоч і провадив з британськими чинниками переговори з палестинського питання, однак не покладав надій на сумнівне міжнародне благодійництво і замість "держави для євреїв" висував завдання створення держави **самими** євреями, власне: відтворення її на предківській землі, своїми силами. Це принципово різні речі. Тут неминучою ставала безкомпромісна боротьба (замість угодовства поміркованих сіоністів), у тому числі й збройна. Жаботинський закликав готуватися до збройної боротьби і багато діяв у цьому напрямку, за що опоненти обзивали його "мілітаристом".

На перший погляд може здатися, що сіонізм виник як реакція на антисемітизм. Так розуміли справу і деякі ідеологи сіонізму. Однак у Жаботинського зовсім інший підхід. Він неодноразово підкреслював, що антисемітизм міг бути лише додатковим поштовхом для створення концепції сіонізму. Поява ж її стала неминучою після того, як виявилося, що просвітництво і емансипація не вирішили проблеми єврейства і що асиміляція, прийнятна для одиниць, не може бути прийнятною для народу в цілому. "Роль антисемітизму, — писав Жаботинський, — ... це роль блощиці, від укусу якої сплячий може прокинутися, та коли він, прокинувшись, береться за творчу справу, то не заради нечистої комахи, а заради того інстинкту життя і праці, який у ньому від роду закладений"[17]. Або іншим разом — ґрунтовніше: "Антисемітизм не міг породити сіонізм. Антисемітизм міг породити тільки прагнення втекти від переслідування шляхом найменшого опору — тобто, перемінивши віру. І все-таки для того, щоб за проповіддю переміни віри стало чути заклик до самоусвідомлення і національного воскресіння, було необхідне щось інше, крім антисемітизму, — якийсь внутрішній чинник, якесь позитивне веління зсередини. Це — інстинкт самозбереження нації, він дав нам силу рушити вперед скорпіонячою стежкою нашого часу"[18].

Можливо, певне применшення загрозливости антисемітизму було полемічно спрямоване проти панікерства і поступливости перед ним; головне ж,

однак, у тому, що Жаботинському завжди йшлося насамперед про мобілізацію національних сил, про кристалізацію національного духу, плекання національної гідности, здатности обстоювати себе, про готовність до всіх форм позитивного самоствердження народу — на всіх етапах шляху до самореалізації в державі.

Особливого значення набували тут самостійна єврейська політика в країнах розсіяння та консолідація інтелектуальних сил навколо створення єврейської національної культури універсального значення.

Бурхливо і саркастично заперечуючи доцільність витрачання єврейських сил на політичне і культурне життя панівних націй, закликаючи зосереджуватися на власних інтересах, він чи не першим із єврейських політиків прийшов до ідеї об'єднання зусиль пригнічених націй. І для нас особливо цікаво і важливо, що тут йому прислужився його український досвід. Саме на матеріалі українського суспільно-політичного життя, побачивши спільність інтересів і цілей українського національно-визвольного руху та сіоністського руху в Російській імперії ("демократизація державного життя, визнання рівноправности народів, широка культурно-національна автономія"), ставши на ґрунт рішучої підтримки українських національних вимог та спільної боротьби проти чорносотенців (які нищили українство з ненабагато меншою злобністю, ніж єврейство) і побачивши "спільне поле боротьби проти чорносотенної діяльности", — Жаботинський вийшов за межі унікальности єврейської проблематики, відчув можливість і потребу включити її у широкий контекст світової боротьби поневолених та упосліджених народів за вільний розвиток і свободу.

В цей перший, "український", період біографії Жаботинського формується його уявлення про наш народ, сповнене розуміння й співпереживання, — і воно залишиться в нього постійним. Більше того, українська компонента відчутно присутня в його публіцистичних і теоретичних працях цього часу, надто в тих, де йдеться про культуру і мову, про демократичний характер національного руху, а ширше кажучи — в його "націології" взагалі.

Особливе місце у ранній творчості Жаботинського посідає образ Тараса Шевченка. В його наполегливому звертанні до Шевченка є якась, сказати б, інтимна затятість — можливо, вона пояснюється тим, що Жаботинський відчував глибоку спорідненість із Шевченком у тій органічній одвертості й мужності, з якою Шевченко говорив про "делікатні" національні питання і заявляв права свого народу. Здається навіть, що Жаботинський міг знаходити моральну підтримку в цій одвертості й прямоті, а головне — у незмірній силі любові до свого народу, своєї землі, своєї країни. У всякому разі, обидва споріднені в тому, що найвищою цінністю, поза якою немає життя, для обох була Вітчизна, і задля неї, в несамовитій любові до неї вони не зупинялися навіть перед богоборством. І коли читаєш у "Пам'яти Герцля" В. Жаботинського:

Так в оны дни отец наш Израил
свой стан привел к родимому порогу,
и преградил сам Бог ему дорогу
и бился с ним, но Иаков победил.
Грозою нас, как листья, разметало,
но мы твои потомки, богобор, —
мы победим во что бы то ни стало.
Пусть Божий меч на страже перевала,
но мы пройдем ему наперекор, —

то згадується Шевченкове:

Я так її, я так люблю
Свою Україну убогу,

digitized by ukrbiblioteka.org

Що проклену самого Бога,
За неї душу погублю...

Так само, коли читаєш у Жаботинського імперативне: "...служити єврейській справі чим удасться, головою і руками й зубами, правдою і неправдою, честю і мстою, будь-що-будь"[19], — згадується Леся Українка:

Хай гине все, хай гине честь, сумління,
Аби упала ця тюремная стіна...

Звісно, гріх було б розуміти все це буквально, — йдеться про емоційно-вулканний протест проти світової несправедливости і сліпоти людства до цієї несправедливости, протест, що вибухає з розпачу, — насправді ж у громадянській сфері і Шевченко, і Леся Українка, і Жаботинський були лицарськи бездоганними і всім своїм авторитетом, своїм образом і іменем забезпечували моральну високість і чистоту, гуманістичний "ценз" національно-визвольного руху. (Взагалі ж мимовільних перегуків Жаботинського з мотивами української літератури й публіцистики кінця XIX — початку XX століття — безліч, і пояснюються вони, звичайно ж, схожістю становища і проблем національно-визвольного руху. Скажімо, та роз'ятрена печаль і гнівливе презирство, з яким Жаботинський щоразу звертається до теми єврейської асиміляції як відступництва, приголомшений "легкістю" і "самозрозумілістю" масової зради, як він вважав: "Ця легкість, незвичайна, безприкладна, ще нечувана в єврейській історії — це і є головна особливість теперішньої епідемії, що надає останній геть своєрідний характер цілковитого паралічу вищих етичних центрів"[20], — має повну аналогію в моральній муці української культурної свідомости, у відповідній темі української літератури, а надто в неперебутньому розпачливо-болісному запитанні Івана Франка: "І чом у нас відступників так много, І чом для них відступство не страшне?").

Можна порівнювати деякі позиції В. Жаботинського і М. Драгоманова — зокрема коли йдеться про асиміляцію й емансипацію, або, скажімо, про участь українців чи євреїв у народництві та інших загальноросійських політичних рухах, про необхідність вироблення власної політики. Та набагато більше схожого у Владіміра Жаботинського як ідеолога єврейського націоналізму, сіонізму, з ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим. Це і принцип активізму, і принцип опертя на власні сили, і ставка на молодь, і культивування національної волі, і певні елементи месіанізму, і "авантюризм гри й боротьби", "романтика стрибка й гонитви"[21] і постулат царствености нації, і багато іншого. А крім того, є виразно схоже в їхньому публіцистичному стилі — темпераментному, навальному, блискучому, нещадному до опонентів. Проте, хоч обидва вважали націоналізм рушієм прогресу і культуротворчою силою, а також єдиною платформою для чесної співпраці між народами, — Жаботинський більший наголос робив на універсальності націоналізму, на його співвіднесенні з фундаментальними загальнолюдськими цінностями (тому І. Клейнер мав підстави визначити його ідеологію як "інтернаціоналізм у рамках націоналізму"). Жаботинський швидко зрозумів погибельну небезпеку фашизму (яким спершу був зацікавився) і відмежувався від нього, а потім рішуче йому протиставився — звичайно, тут відіграла роль і його приналежність до нації, намірів проти якої німецький фашизм, націонал-соціалізм, не приховував. А взагалі Жаботинський показав здатність до творчої еволюції та постійного вироблення, модифікації свого світогляду під впливом як зміни історичних обставин, так і невпинної критики, часом слушної і дошкульної, з боку опонентів, — тоді як Донцов демонстрував принципову закам'янілість своєї ідеології. Досить небезпечно вганявся він зі своїм націоналізмом в

імморалізм, тоді як Жаботинський, особливо у зрілий період, свій націоналізм від цього оберігав.

Можливо, зіставлення ідей Жаботинського з ідеями українських мислителів XIX — XX століть стане колись предметом спеціальних досліджень, і це буде ще один аспект теми, яку започаткував І. Клейнер.

Тим часом є всі підстави говорити про немалі послуги, які зробив Жаботинський для української справи, з'ясовуючи й обстоюючи справу єврейську. І одна з найбільших — його об'єктивні судження про українську історію та українсько-єврейські взаємини, його протистояння ірраціоналізації цих взаємин та міфові про абсолют українського антисемітизму, віра в порозуміння й злагоду.

Все це залишається актуальним і сьогодні. Адже й сьогодні дехто намагається зобразити Україну як нібито головне вогнище антисемітизму і навіть його батьківщину. Отож доводиться нагадувати відомі історичні факти. Переслідування євреїв у країнах Європи має двотисячолітню історію. В ранньому середньовіччі воно набуло найжорстокіших форм. Протягом XIII — XV століть євреїв вигнано з Іспанії, Португалії, Франції, Англії, північної Італії та багатьох земель Німеччини. Собори західної християнської церкви, які відбулися в Римі 1179 і 1215 років, запровадили ґетто для євреїв і зобов'язали їх носити розпізнавальний знак. Зачинатель Протестанської Реформації Мартін Лютер у своєму памфлеті 1543 року "Євреї та їхня лжа" запропонував сім способів боротьби з євреями, починаючи з підпалювання синагог і кінчаючи вигнанням з країни всіх заціліли євреїв, "як скажених собак".

Таким чином переважна частина євреїв опинилася у Східній Європі — найбільше в Польщі й Україні, західна частина якої перебувала тоді під владою Польщі. Росія тільки 1794 року, після поділу Польщі, дозволила євреям селитися на своїй території, але вже 1804 року був введений закон про межу поселення ("черту оседлости") для осіб юдейського віровизнання. Це була — знов-таки — територія Польщі, Литви, Білорусії та України (переважно Правобережної), які всі тепер входили до складу Російської імперії. Тут у 1911 році жило близько п'яти мільйонів євреїв (4. 899. 327), з них понад 40 відсотків — в Україні. Звідси зрозуміло, чому не лише проблематика єврейського буття, а й ексцеси, пов'язані з "єврейським питанням", локалізувалися в окремі періоди XVII — XX століть великою мірою на території України.

Але це не означає, що антисемітизму в решті Європи не стало, що він "передислокувався" із заходу на схід. Зовсім не так. Післянаполеонівська Європа переживала нову хвилю антисемітизму, що став свого роду "відповіддю" на єврейську емансипацію. Звичайно, конституційний лад більшости держав Західної Європи та рівень цивілізованости обмежували можливості масового погромництва, зате антисемітизм набирав інших форм. Зокрема, форми доктринального, "теоретичного" антисемітизму, що об'єктивно готував ґрунт для різних пізніших проектів "остаточного вирішення". Ми вже згадували про праці М. Гесса і К. Маркса, в яких "гуманістична" критика єврейства ризиковано межувала з антисемітизмом. 1879 року, за два роки до печально відомого Кишинівського погрому, з'являється антисемітична праця Вільгельма Марра "Перемога єврейства над німецьким духом". Можна згадати тут і Х. Чемберлена та інших респектабельних авторів. Бібліографія антисемітських праць наприкінці XIX та на початку XX ст. неухильно зростала. Звичайно, російські чорносотенці перевищили тут усіх, надавши юдофобії канібальської безоглядности. І має рацію І. Клейнер, коли пише, що "..."наука" російських чорносотенців укорінилася на німецькому ґрунті за часів нацизму" і що "юдофобські писання нацистів є радше блідим наслідуванням писань російських чорносотенців". Про вирішальний вплив російського чорносотенства на німецький націонал-соціалізм писав ряд авторів; цьому питанню присвячена капітальна праця Волтера Лакера "Росія і Німеччина. Наставники Гітлера". Однак заради справед-

digitized by ukrbiblioteka.org

ливости треба сказати, що і Захід мав тут власні досягнення. Адже ще в 1883 році Моше Лейб Лілієнблюм писав: "...Антисемітський рух охопив майже всю Європу. Охопив з такою силою, що струснув світ петиціями, погромами, підпалами, конгресами, парламентськими промовами і т. д."[22]

Праця Теодора Фріча "Промова головного равина" та роман Германа Гедше "Біарріц" (1868 — 1870), книга Моріса Жолі "Діалоги в пеклі між Макіавеллі і Монтеск'є" (1865) були, на думку Уолтера Лакера[23], предтечею "Протоколів сіонських мудреців".

Пізніше на Заході знайшлося чимало популяризаторів макабричних "Сіонських протоколів" С. Нілуса (1905; 1911). А славетний Генрі Форд був не від того, щоб позмагатися з цим титаном юдофобії у своїй інвективі "Міжнародне єврейство".

Можна згадати й про те, що справі Бейліса в Києві передували Тісаесларський процес (1882) в Угорщині (звинувачення в ритуальному вбивстві угорської дівчини Естер Шоймоші — лише завдяки втручанню письменника і політичного діяча Кароя Етвеша вдалося відновити справедливість) та справа Дрейфуса (1894) у Франції. Порівняймо процес Бейліса і процес Дрейфуса. Процес у Києві був інспірований імперською російською владою, але суд присяжних — переважно українських селян і міщан — виправдав Бейліса. Тоді як у демократичній Франції Дрейфуса, попри відсутність доказів і хвилю протестів, засудили до пожиттєвої каторги, тільки через два роки помилували (не виправдали!) і тільки через дванадцять років (1906) остаточно реабілітували.

При аналізі українсько-єврейських взаємин у минулому треба виходити з того фундаментального факту, що Україна не мала своєї державности, а отже, по-перше, її власний розвиток був спотворений, а по-друге, не за все, що діялося на її території, вона відповідає, бо український народ не був господарем своєї землі і своєї долі, він жив, словами Шевченка, "на нашій, не своїй землі". Йому доводилося боротися за соціальне і національне визволення з жорстокими і підступними поневолювачами, і це ускладнювало його стосунки з тими національними групами, які жили на його території. І часто євреям доводилося розплачуватися за ті кривди, що їх чинили українцям польські та російські поміщики і адміністрація.

Це добре розумів і про це писав відомий єврейський дослідник Юлій Гессен у книжці "История евреев в Росии" (С. - Петербург, 1914).

Однак не всі єврейські автори враховували цю складність історичних обставин, і тоді причина трагічних подій XVII століття вбачалася тільки в природному нібито ("біологічному") антисемітизмі українського народу — всього народу. Притому ж основним джерелом відомостей про часи Хмельниччини для таких авторів стала книга свідка — рабина Гановера "Безодня відчаю" (друга половина XVII ст.), тенденційні перебільшення якої спростовують деякі уважні дослідники (як-от проф. Вейнріб у доповіді "Хмельницький у світлі Натана Гановера", прочитаній на славістичній конференції квітня 1973 р. в Нью-Йорку, та в книзі "Євреї Польщі").

Видатний єврейський історик Семен Дубнов говорив про "гайдамаччину як типовий національний рух України" та про "погромну місію українського народу". Він намалював жахливу картину антиєврейських погромів у XVII столітті. Але це тільки частина правди. Друга частина, якої не бачать деякі єврейські історики, — це ті страхітливі спустошення і знущання, яких у ту саму та в ще ранішу добу зазнавав український народ від турецьких і татарських набігів та від польських екзекуцій. Масові вбивства і катування були тоді звичайною річчю на цій багатостраждальній землі, і не український народ був їх інспіратором, а ті, хто приходив на українську землю як завойовники. Польський історик Людвік Кубаля (1838 — 1918) писав: "Брацлавщина (частина Поділля, приблизно нинішня Вінницька область України. — *І. Дз.*) стала

пустелею. Згідно з донесенням польського гетьмана Потоцького, 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а сто тисяч людей загнано в Крим. У березні знову не менше 60 міст спалено, а двісті тисяч загнано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі, а також не рахуючи тих, що загинули в битвах, від холоду, голоду і вогню"[24].

Зрозуміла річ, що вкрай жорстокі обставини тієї доби не могли не відбитися і на характері українсько-єврейських відносин. (До речі, не менші страхіття чинилися тоді ж і в Західній Європі, в Німеччині — в часи тридцятилітньої війни 1618 — 1648 р.р.).

Єврейські автори схильні вважати тенденційними свідчення українських козацьких хронік про єврейське лихварство (можливо, тут потрібен такий само зважений підхід, як і до свідчень рабина Гановера). Вони знаходять ворожість до євреїв у національному епосі, історичних піснях, народному вертепі тощо і пов'язують з нею національний образ України та процес кристалізації української національної свідомости.

Треба визнати, що деякі підстави для таких оцінок є. Але, по-перше, в українському епосі й фольклорі взагалі є й інші мотиви, які засвідчують тривале доброзичливе співжиття з євреями. По-друге, нація і національна свідомість не є чимось раз назавжди даним. Доба середньовіччя давно минула, об'єктивні історичні обставини кардинально змінилися, і притягувати до них старі стереотипи було б для всіх нас вкрай нерозумно.

Вже в XIX столітті не можна говорити про скільки-небудь поширені антиєврейські настрої українських селян. Погроми кінця XIX — початку XX ст. чинили не українські селяни, а денаціоналізоване міське люмпенство і кримінальні елементи, інспіровані та керовані монархічно-імперським "Союзом русского народа". Їм протистояла свідома робота української інтеліґенції, яка викривала антисемітські брехні чорносотенців і закликала український народ до солідарности з єврейським. Молоді, ще не зміцнілі українські громадсько-політичні організації, рухи, партії в більшості своїй прагнули до співпраці з єврейськими, і йшлося про досягнення значної міри взаємодії.

Політична співпраця, попри всі труднощі, стала реальністю після проголошення Української Народної Республіки, яка надала євреям національно-культурну автономію. Але фатальним чином цей природний історичний процес урвала російсько-більшовицька навала на Україну та викликана нею громадянська війна, що стала чи не найкривавішою з усіх громадянських воєн у світовій історії. Україну шматували більшовицькі, білогвардійські, білопольські наїзники, всі вони чинили жорстокі єврейські погроми, які потім приписано тільки українцям. Незаперечною і непрощенною є, звичайно, і вина українських погромників із числа анархічних банд і частини реґулярного війська. Але не за все, що діялося на українській землі, відкритій усім напастям, міг відповідати український народ.

* * *

Від часу, коли жив і діяв Жаботинський, минула ціла історична доба, що змінила обличчя планети і розхитала багато які ідеології та світогляди. Тож природно постає питання: що у спадщині Жаботинського витримало випробування часом і новим досвідом людства, а що — ні.

У світі ідей Жаботинського можна розрізняти основні переконання і принципи, які становлять сутність його світогляду і його інтелектуальної та моральної особистости, і ті, сказати б, продукти його думки, що були породжені осмисленням мінливих історичних ситуацій та відповідних проблем і завдань єврейства, — як і різного роду тактичні політичні ходи.

digitized by ukrbiblioteka.org

До перших належать принцип самоцінности, "царствености" нації як божого витвору і рушія світового життя ("Спочатку Бог створив націю"; "одне з найбільших чудес Творця — нація"; "...Збереження індивідуального характеру нації є необхідна умова прогресу" і т. д.); принцип націоналізму, який поєднує безкомпромісне утвердження нації ("Націоналісти — це ті, хто прагне зберегти свою національну сутність на віки віків і за всяку ціну") з повагою до всіх націй та вірою в їхню рівноцінність і спільний розвиток у майбутньому ("Для мене всі народи рівні і великі однаковою мірою"; "Немає і не може бути серед рас "вищих" і "нижчих"; людство спроможеться на "небувалий розквіт національної самобутности в мирному і доброзичливому світі, обмін національними досягненнями")[25]; віра у високу духовну місію єврейського народу; національна гордість і гідність; культ активности і волі; координація особистих і національних цінностей з уселюдськими (але не просте ототожнення).

Це — незмінний стрижень світогляду й особистости Владіміра Жаботинського (хоч і він кристалізувався в часі). В іншому ж було набагато більше простору і для змін, еволюцій, і для неузгодженостей окремих настановлень, для суперечностей у власному ладі думок.

Життя випробовувало, життя навчало, а часом і змушувало йти на компроміси (подеколи і з опонентами, з тиском громадської думки, з "масовою свідомістю" доводилося рахуватися) або пересвідчуватися у своїх помилках чи просто вносити тактичні корективи у раніше прокламовані погляди.

Так, у 30-і роки Жаботинський поважніше розбудовує загальнодемократичну компоненту своєї концепції (у чомусь схожу еволюцію переживав пізніше, після Другої світової війни, український націоналізм у діаспорі), наполегливіше пов'язує її з гуманістичними цінностями. Принцип Нації доповнюється принципом Індивідума ("Людська особистість — це найвище з понять, які є в нашій мові, індивідум — найвища цінність, він — справжній вінець творіння, що стоїть на найвищій сходинці природної ієрархії. Саме індивідум був, згідно з Біблією, створений "за образом і подобою Божою"). Тут Жаботинському доводилося виправдовуватися перед тими, хто нагадував йому його раніше твердження: "Спочатку Бог створив націю", — і Жаботинський мусив удатися до деякої діалектики: "...Тут немає ніякої суперечності... Формулювання про першість **національного** я висунув у полеміці з тими, хто стверджував, ніби основою всього є людство. Я ж вірю несхитно, що в ієрархії творіння нація стоїть вище за людство. Але так само я вірю, що індивідум, у свою чергу, має перевагу над **нацією**. І хай навіть він підпорядкує все своє життя служінню народові, — з мого погляду, це аж ніяк не скасовує його більш високого статусу. Адже чинить він так з власного вільного вибору. З власного вибору, а не з обов'язку"[26].

Під враженням переслідувань євреїв у нацистській Німеччині Жаботинський змінює акценти у тлумаченні антисемітизму і, не відмовляючись від формули "антисемітизм обставин", підкреслює тепер значення "антисемітизму людей" (епізодично таке переакцентування зринало в нього і раніше): "Антисемітизм людей — це активна позиція, постійно відчувана потреба шкодити ненависній расі, принижувати її, втоптувати в болото (...) Є щось патологічне у вулканічному клекотанні цієї ненависти"[27].

Взагалі роль антисемітизму і юдофобії в ситуаціях світової історії та в долі єврейського народу виявилася більшою і трагічнішою, ніж думалося Жаботинському на початку століття (і, може, щастя його, що він не бачив апофеозу гітлерівського геноциду, померши у серпні 1940 року в Нью-Йорку). Водночас під цим оглядом передбачливими були наполегливі заклики Жаботинського до євреїв евакуюватися з Європи до Ізраїлю. Хоча перспективу стосунків з арабами він конструював, здається, трохи волюнтаристськи, реально вони

складалися важче і заплутаніше, ніж Жаботинський сподівався. Історія в'яже вузли на багато порядків складніші, ніж відомий персонаж античної міфології, і ніякий меч не врубає їх до осереддя. І спрощені силові (попри всю гуманістичну риторику щодо арабів) рецепти В. Жаботинського навряд чи обіцяли остаточне вирішення проблеми. Певно, він сам відчував, що запропоновані ним методи колонізації небездоганні коли не з політичного, то з етичного погляду, і мусив обстоювати їх з усією своєю напористістю, але й трохи в казуїстичний спосіб: "Земля належить не тим, у кого її занадто багато, а тим, у кого її немає. Відібрати ділянку у народу-латифундиста для того, щоб дати домівку народові-блукальцю, є акт справедливости. Коли народ-латифундист цього не хоче — що цілком природно, — то його треба примусити. Правда, яку запроваджується в життя силою, не перестає бути святою правдою"[28]. (Здається, сьогодні є надія, що не справдиться песимізм Жаботинського сімдесятирічної давности: "Про добровільне примирення між палестинськими арабами і нами не може бути жодної мови, ні тепер, ні в межах видимого майбутнього"[29]).

У світлі пізнішого досвіду людства не в усьому можна поділяти ентузіазм Жаботинського щодо націоналізму як панацеї для майбутнього світу. Реально націоналізм, розв'язуючи одні проблеми, створював нові. Він змінює картину світу, але поки що не зробив її благодатнішою для людини, нації, людства. Можна, звичайно, сказати, що ті націоналізми, які є чинними в світі, це не націоналізм "за Жаботинським". Але це могло б стосуватися всіх творців націоналістичних систем, і не тільки націоналістичних: як відомо, великі ідеї мають властивість адаптуватися до життєвої мізерії і перетворюватися на свою протилежність. (Оминаємо тут ту немаловажну обставину, що в поняття "націоналізм" різні політичні суб'єкти вкладають неоднакові, часом протилежні змісти).

Можна говорити і про інше: сучасний світ не є "чистим" продуктом націоналізмів, оскільки в ньому діє низка інших тенденцій, чинників і противаг. То чи не це дає певну надію на майбутнє: наявність різних напруг духу, противажних один одному факторів, з яких людська історія "витопить" якийсь гуманістичний сплав?

А тим часом можна сказати, що все-таки Жаботинський не помилився щодо значення ідеології націоналізму (в його розумінні) і національно-визвольної боротьби народів, яка багато в чому визначила характер XX століття і змінила обличчя планети. І його думки про націю, про національну культуру, про мову, про духовні цінності кожного народу; його виступи проти асиміляції і за право боронити національну і людську індивідуальність, — все це і багато що інше, ще дискутоване в перших десятиліттях XX століття, — сьогодні цілком вписується в інтелектуальний багаж людства кінця XX століття.

Я, природно, не можу судити про масштаби і глибину впливу Жаботинського на всю сучасну єврейську думку. Але самі єврейські автори, принаймні чимало з них, ставлять його під цим оглядом на одне з чільних місць.

Особливо сильні імпульси — і це ми знаємо — давав він дисидентській думці (і не тільки єврейській) в СРСР. Його вплив відчувається і нині в публіцистиці ізраїльських інтелектуалів — вихідців із колишнього СРСР.

Мені згадується традиція Жаботинського, коли я, скажімо, читаю деякі матеріали єрусалимського часопису "Діялоги. Диалоги" — наприклад, хоча б статтю Елієзера Грінгруза "Рівні критерії", в якій він протестує проти покладання деякими його співвітчизниками колективної відповідальности на весь український народ за злочини, вчинені деякими його представниками, і нагадує про численних українських оборонців прав єврейського народу; або його ж статтю "Читаючи Дубнова", де він заперечує версію маститого ученого про українські національно-визвольні рухи як суцільну гайдамаччину, закликає до об'єктивного аналізу всієї складности українсько-єврейських відносин та вра-

digitized by ukrbiblioteka.org

хування впливу на них політики польських і російських володарів України, — і цілком у дусі Жаботинського нагадує про те, що "небажання зрозуміти, чим живе народ, який сидить, між іншим, на своїй землі (...) приводило і може привести до небажаних наслідків"[30].

(Мені здається, що часопис "Діялоги. Диалоги" взагалі дотримується традиції Жаботинського у висвітленні українсько-єврейських взаємин, і це великою мірою забезпечується позицією його засновника і редактора, колишнього політв'язня в СРСР Якова Сусленського.)

Вплив поглядів Жаботинського вбачається мені в Александра Воронеля, коли він обговорює різницю між "російським містичним ставленням" до євреїв і "польсько-українським" практичним (вважаючи, що "такий поділ — на містичне і практичне ставлення до євреїв — більш плідний для розуміння історичних подій, ніж поділ на антисемітське і філосемітське", і стверджуючи, що "на відміну від російського ставлення, яке виходить з містичних джерел і не засноване на реальному досвіді спілкування з єврейським народом, польсько-українське ставлення цілком перейняте ідеєю практичної користі (або шкоди), безвідносно до ідеології (...) і тепер деякі українці закликають євреїв до об'єднання не тому, що вони, нарешті, усвідомили, які ми гарні, а тому, що вони усвідомлюють нас як потенціального спільника у своїй боротьбі і тверезо оцінюють свої вигоди та можливі втрати. Їхнє ставлення до євреїв засноване на реальних факторах тому, грубо кажучи, що вони не бояться євреїв, бо знають їх добре"[31]). (Тут я трохи заперечив би: значна частина української демократичної інтеліґенції солідарна з євреями також і з причин іншого, гуманістичного характеру — цей мотив був, до речі, і в Жаботинського у ставленні до українців, згадаймо хоча б його виступ на захист українців та їхньої мови, проти асиміляції в статті "До питання про націоналізм": "...Я вважаю, що збитків зазнає не лише він, асимільований народ або людина, збитків зазнає все людство, ідея проґресу — вся природа"[32]. Це, до речі, майже дослівне повторення думки великого українського лінґвіста і філософа Олександра Потебні.)

Згадуєш Жаботинського і тоді, коли читаєш у відомого єврейського вченого Віталія Рубіна таке: "Євреї виявилися втягненими у вир російської історії. Тепер їхнє завдання — вибратися з нього"[33]. Це теж резонує на "idee fixe" Жаботинського: "Наша єврейська затрата на справу оновлення Росії не сумірна ні з нашими інтересами, ні з нашим значенням, ні з нашими силами"[34]. Або згадаймо його саркастичне: "...всі побігли на галасливий майдан творити єврейськими руками російську історію"[35]. (Про те ж і Михайло Драгоманов, — але вже щодо українців...).

Тут, правда, треба, на мій погляд, уточнити: Жаботинський бачив біду не взагалі в участі євреїв у житті й культурі інших народів, а в такій незбалансованій участі на користь панівної нації і у специфічному революціонерстві "за інших" (українське прислів'я: поперед батька в пекло), які йшли на шкоду самим євреям як тому, що ускладнювали стосунки і з народом-господарем, і з народами пригнобленими, так і тому, що забирали сили, необхідні для творення власного національного життя.

Водночас не буде, мабуть, помилкою сказати, що активна участь євреїв, особливо у XIX — XX століттях, у політиці, науці, культурі, літературі інших народів сприяла гармонізації стосунків між ними і розвиткові інтернаціонального життя взагалі (як і збагаченню людської духовности), — не кажучи вже про самореалізацію творчих сил євреїв, щоправда, у формах, які не завжди є предметом вільного вибору, а диктуються історичними обставинами.

У всякому разі, щодо України — та порівняно незначна частина інтелектуальної енерґії, яку євреї їй віддавали (бо в основному вона йшла, як слушно підкреслював Жаботинський, на потреби Росії), була для неї вельми корис-

ною, і Україна говорила і говорить про це із вдячністю. Але справа не зводиться до тих талантів, які єврейство дало українській культурі, — можна глянути на неї ширше, як дивився, скажімо, Сергій Єфремов, коли писав 1909 року: "Євреї, як ми знаємо, живуть у найближчому зв'язку з українським народом, — це навіть не сусіди, як здебільшого інші народи, а одна із складових частин людності на самій же такій українській землі"[36], — або як пише відомий український філолог Мартен Феллер у своїй дивовижній книжці про взаємовпливи українців і євреїв у побуті, культурі, мові, про їхнє людське "взаємопроникнення"[37].

Традиція Жаботинського відіграла свою роль у тій спільності дій, якої досягли українські та єврейські демократичні сили під час боротьби за незалежність України і відновлення української державности. Це створило міцну підвалину для взаємної довіри та дальшої співпраці, що дасть змогу протистояти спробам шовіністично настроєних елементів відродити антисемітизм, зіграти на старих забобонах і стереотипах.

Сьогодні в незалежній Україні створюються умови для відновлення і розвитку єврейського національно-культурного життя, і воно перебуває на стадії піднесення. Закони демократичної України ґарантують права національних меншин, у тому числі євреїв — як однієї з найдіяльніших і найбільш причетних до творення культурного потенціалу України, держави з багатонаціональним населенням.

Водночас уперше в історії взаємини українців і євреїв вийшли на міжнародний рівень — уперше в історії вони мають можливість говорити один з одним як два державні народи. І тут у них є великі можливості для співпраці та взаємопідтримки, бо ж у них — попри всі біди минулого — так багато спільного.

Не мавши тривалий історичний час власної держави, обидва наші народи підлягали державам чужим, віддаючи їм значну частину своєї продуктивної енергії і творчих здобутків, а також витрачаючи сили на виживання, національне самозбереження і не маючи можливості цілком зосередитися на конструктивних завданнях суспільного розвитку. На ґрунті бездержавности розвивалися асиміляційні і розкладові процеси, які, одначе, не вичерпували суті національного буття.

Нині обидва народи стоять перед необхідністю вироблення цілісної національної орієнтації — за умов переходу до нового історичного буття. Причому вихідна база для цього процесу характеризується певною аморфністю і калейдоскопічністю, а то й здезорієнтованістю. Хоч в Ізраїлі цей процес укладання нового суспільства почався раніше, але й тут присутня — принаймні так здається на сторонній погляд — складна амальгама ідей соціалізму, іудаїзму, сіонізму та прагматизму, — за відсутности виразної рівнодійної в цьому віялі векторів. В Україні так само маємо не дуже прозору суміш традицій соціалізму, загальнодемократичних ідеалів, стереотипів націоналізму. Такий стан може бути плідний як горнило нових плюралістичних цінностей, але за умови, що наявні в обох країнах тенденції політичного, ідеологічного, релігійного екстремізму залишатимуться периферійними і не набудуть загрозливого характеру.

Перед обома державами стоять багато в чому схожі завдання відновлення та нарощування духовного, морального, інтелектуального потенціалу.

Є зіставне і в зовнішньополітичних орієнтаціях та пошуках. Обидві країни вибудовують свою систему відносин з народами світу на основі утвердження незалежности, забезпечення ґарантій державного існування в складній геополітичній ситуації та пошуку взаєморозуміння з не завжди прихильними до них сусідами, стосунки з якими обтяжені не лише історичними спогадами, а й часом актуальними претензіями.

digitized by ukrbiblioteka.org

Нарешті, є спільне у відповідальності наших держав за свої діаспори та у відповідальності діаспор за свої історичні батьківщини. У всякому разі, євреї та українці є двома народами, найбільш розпорошеними по світу і найбільш спраглими власної держави.

Звичайно, відзначені тут деякі риси відносної схожости виражені для Ізраїлю та України неоднаковою мірою та в неоднаковій формі. І в самій схожості є помітні відмінності. Ізраїль як модерна держава має вже чималий досвід функціонування, тоді як Україна зробила лише перші кроки на цьому тернистому шляху. Єврейство має фундаментальні традиції національної ідентичности, тоді як українство не мало можливости їх скристалізувати такою мірою. Єврейська діаспора кількісно більша, ніж саме населення Ізраїлю, і подає своїй державі могутню підтримку, — тоді як щодо України справа стоїть інакше, і хоч українська діаспора багато зробила, сприяючи здобуттю Україною незалежности, а сьогодні відчутно допомагає Українській державі, все-таки в історичній перспективі ситуація має змінитися, і держава муситиме підтримувати діаспору. Нарешті, Ізраїль на сьогодні посідає незрівняно більше місце у свідомості світового співтовариства, світової громадськости і тішиться незрівняно більшим розумінням, ніж Україна. Але поступово і Україна здобувається на свій адекватний образ у світі, чимраз більше громадська думка в різних країнах починає розуміти її проблеми і співчувати їй. І тут може бути великою роль Ізраїлю як країни, де живуть сотні тисяч вихідців з України, що зберегли і спогади про неї, і любов до неї; як держави народу, чия доля так тісно пов'язана з долею українського народу.

Тим важливіше — маючи на меті і міжнародну співпрацю взагалі, поліпшення світового клімату, облагородження вселюдського буття, — продовжувати спільну боротьбу проти українофобії та антисемітизму, юдофобії, які ще даються взнаки, а часом і підносять свої не раз обрубувані зміїні голови з новою силою сичання. І тут мало зусиль державних лідерів і діячів, демократичних політичних і громадських організацій, письменників і вчених. Тут потрібне усвідомлення кожного громадянина.

Тут потрібна і спадщина Жаботинського. Сьогодні, на жаль, ще мало хто з нею знайомий. Тут є робота і українцям, і євреям.

---

[1] *Р. Нудельман.* Парадигма Моисея. // "Евреи и еврейство". Сборник историко-философских эссе. — Иерусалим, 1991, с. 197.

[2] *Там само*, с. 198.

[3] *Там само*, с. 201, 204, 205.

[4] "Діялоги. Диалоги". Квартальник. — Єрусалим, 1984, № 3 — 4 (44), с. 30.

[5] *Там само*, с. 31.

[6] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное. — Єрусалим, 1978, с. 29.

[7] *В. Жаботинский.* "Non multum, sed multa". // "Украинский вестник", 16 июля 1906, с. 646.

[8] *И. Эренбург.* "Дневник Анны Франк". Предисловие. — Москва, 1960, с. 1.

[9] Див. у кн. *Шломо Авинери.* Основные направления в еврейской политической мысли. — Библиотека-Алия, Ерусалим, 1990, с. 103 — 104.

[10] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное, с. 74 — 75.

[11] "Сіонскіе протоколы". — Издательство светлейшаго князя М. К. Горчакова "Долой зло". — Париж, 1927. с. 3.

[12] *Там само*, с. 3.

[13] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное, с. 123 — 124.

[14] *Моше Бела.* Мир Жаботинского. — Издано всемирным движением Бейтар. Изд-во "Гешер Алия". — 1991, с. 56.

[15] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное, с. 45.

[16] *Юлий Гессен.* История евреев в России. (С иллюстрациями и картами). — С. - Петербург, 1914, с. 175, 176.

[17] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное, с. 225.

[18] *Моше Бела.* Мир Жаботинского, с. 27.

[19] *Владимир (Зеев) Жаботинский.* Избранное, с. 68.

[20] *Там само*, с. 103.

[21] *Там само*, с. 435.

[22] Див. у кн.: *Шломо Авинери*. Основные направления в еврейской политической мысли, с. 104.
[23] *Уолтер Лакер*. Россия и Германия. Наставники Гитлера. — Вашингтон, 1991, с. 133, 135.
[24] "Woina Moskiewska, 1654 — 1655". Варшава, 1910. Цит. за кн.: *Олександр Брик*. П'ять перед 12-ю. — Вінніпег, 1974, с. 189.
[25] *Моше Бела*. Мир Жаботинского, с. 109, 110.
[26] *Там само*, с. 42.
[27] *Там само*, с. 57.
[28] *Владимир (Зеев) Жаботинский*. Избранное, с. 243.
[29] *Там само*, с. 230.
[30] "Діялоги. Диалоги". — 1988, № 17 — 18; 1987, № 15 — 16, с. 166.
[31] *Александр Воронель*. И остался Иаков один... — Книготоварищество Москва — Иерусалим. Напечатано в Израиле. — 1991, с. 203, 201.
[32] *Володимир Жаботинський*. Вибрані статті з національного питання. — Бібліотека "Прологу" і "Сучасности", ч. 156. — 1983. с. 37.
[33] *Виталий Рубин*. Дневники. Письма. Кн. 2. — Библиотека-Алия, Израиль, 1988, с. 181 — 182.
[34] *Владимир (Зеев) Жаботинский*. Избранное, с. 49.
[35] *Там само*, с. 48.
[36] *Єфремов С*. Справа євреїв на Україні. — Київ, 1909.
[37] *Мартен Феллер*. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич, видавничий фонд "Відродження", 1994.

digitized by ukrbiblioteka.org

Володимир КУЛИК

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ДОГОВІР І ПРОБЛЕМА ПОДОЛАННЯ ТЯГЛОСТИ

Головне значення ухваленого 8 червня Конституційного договору між Президентом і Верховною Радою полягає, за офіційною версією, в тому, що цей компроміс, усунувши перешкоди на шляху радикальних економічних реформ, дозволив водночас уникнути посилення нестабільности й конфронтації в суспільстві. Щодо усунення перешкод оглядачі, щоправда, висловлюють сумнів: чи сприятиме централізація влади утвердженню ринку і чи, з другого боку, Президентові здобутки від перерозподілу повноважень не будуть зведені нанівець реакційною законотворчістю парламентарів? Але всі, здається, поділяють думку, що підпис Олександра Мороза, поставлений від імени всієї Верховної Ради, надав цьому документові максимально можливої (за відсутности конституційної більшости) леґітимности, а відтак революційний за своїм характером перехід удалося зробити еволюційними методами, якими відзначився розвиток України — на відміну, скажімо, від Росії — впродовж усіх років незалежности. У цій еволюції і зовнішній світ, і ми самі вбачаємо одну з головних переваг "українського шляху", що дала змогу закласти підвалини демократичного устрою, зберегти громадянський мир і, зрештою, саму незалежність.

Важливим чинником еволюційного розвитку української держави, що постала після 1 грудня 1991 року, є її тяглість від УРСР. Як уже не раз відзначалося[1], вона забезпечила й незалежницьку орієнтацію більшости номенклатури, що мала вирішальне значення для успіху референдуму, й міжнародне визнання проголошеної в Біловезькій Пущі, а потім в Алмати денонсації союзного договору 1922 року, й можливість використати створені за радянських часів інституції, не будувати державу на голому місці...

За винятком балтійських країн, де — парадокс історії — Верховні Ради проголосили відновлення державности, що існувала до 1940 року, пострадянські держави постали як спадкоємниці відповідних союзних республік. Деякі з цих держав (приміром, Росія та республіки Закавказзя) ввійшли в незалежність під проводом нових еліт, які згодом, одначе, почали вбирати в себе представників старих (чи, за іншими версіями, зливатися з ними, а чи навіть розчинятися в них). Подекуди (в Грузії, Молдові, Азербайджані й Таджикистані) відбулася менш чи більш повна реставрація: "революціонерів" усунуто від влади, у двох останніх випадках — збройно. В інших державах (Узбекистані, Туркменистані та донедавна Білорусі) номенклатура повністю зберегла свої позиції. Ще в інших (Україні, Киргизстані й почасти Казахстані) представники нових еліт розчинилися в старих, але принесли в державний організм трохи свіжої крови. Це співвідношення еліт великою мірою визначає природу нових незалежних держав і ступінь еволюційности їхнього розвитку. Але правова й інституційна тяглість від часів СРСР породжує в усіх країнах ту саму проблему подолання радянської спадщини, що її намагалися розв'язувати референдумами про довіру, достроковими виборами, "дезактивацією" чи розпуском парламентів, танками... У цьому сенсі Конституційний договір став українським, еволюційним способом подолання тяглости. Як буде показано нижче, подолання, на жаль, неповного.

Для України тяглість від УРСР була єдиним шансом здобути незалежність. Навряд чи можна було серйозно розглядати наміри Української міжпартійної асамблеї (майбутньої УНА) будувати державу через Конґрес громадян, з осіб, що зголосяться громадянами Української Народної Республіки. Ця запозичена в естонців і грузинів схема не могла спрацювати в Україні не лише тому, що їй опиралась би влада, для якої в такій державі не лишалося місця: УНР не зберегла ні міжнародного визнання, як анексована Сталіним Естонська Республіка, ні підтримки в масовій свідомості, на яку могли розраховувати грузинські "конґресисти". Тяглість від УНР далася взнаки в іншому — в політичній свідомості переважної частини національного табору, за яким недарма закріпилася назва націонал-демократичного (той факт, що гасло відтворення УНР висунули були ідейні спадкоємці її найзатятіших опонентів, можна пояснити хіба що невіглаством "реставраторів" та... іронією історії), — і ця тяглість унеможливлювала ексклюзивне державотворення на естонський кшталт[2]. Тому й не дивно, що в Естонії влада після унезалежнення почала здійснювати державотворчу стратегію Конґресу громадян, а в Україні — УНРівську в багатьох аспектах стратегію Руху.

На вибір такої стратегії рухівськими, а ще раніше дисидентськими ідеологами вплинув, окрім їхнього загального демократизму й відданости еволюційним методам, також імператив "мистецтва можливого" за умов тоталітарного режиму. Центральне місце в дисидентських писаннях посідала критика порушень Москвою конституційних прав УРСР, тож і унезалежнення більшість дисидентів бачили як вироблення механізмів, що ґарантували б їй становище суверенної держави, і, врешті, реалізацію права на вихід зі складу Союзу (втім, важко судити, наскільки ця "тверезість" була щирою). Тоді ж, у шістдесяті, демократичний табір еміґрації остаточно усвідомив, по-перше, конечність зважати на реалітет УРСР як способу тогочасного існування українського народу, а по-друге, можливість використати підрадянські здобутки задля поступу української справи[3].

Радикальні націоналістичні групи тоді таврували таку позицію як угодовство, але на початку 1990-х, переносячи свою діяльність в Україну, вони вже, по суті, діяли згідно з нею. Тутешні націонал-демократи, можливо, й не надто уявляли, як постане сподівана незалежна держава, але, вступивши в боротьбу за місця у Верховній Раді (тим часом як націонал-радикали на кшталт УМА відкидали будь-яку участь в "окупаційній адміністрації"), вони вибрали "УРСРівський" шлях, яким більш-менш послідовно йшли всі шістнадцять місяців Народної Ради — аж до ҐКЧП.

Московський заколот нагадав націонал-демократам другий державотворчий імператив, нехтування якого істотно спричинилося до поразки Визвольних змагань 1917 — 1920 рр.: використання історичного моменту. 24 серпня Народна Рада устами академіка Юхновського запропонувала колеґам-парламентарям, ухваливши Акт проголошення незалежности, вважати надалі УРСР незалежною Україною. Група "239", яка, схоже, чекала ґіршого, не дуже заперечувала. Антикомуністичні ліберали (від імені яких виступив Володимир Гриньов) закликали голосувати за незалежність у комплекті з декомунізацією, та націонал-демократи розуміли, що це може втопити питання в запеклих і затяжних дискусіях, і момент буде втрачено. Тож компартію заборонено щойно за тиждень по тому постановою Президії Верховної Ради, і в незалежність Україна ввійшла під проводом безпартійної номенклатури і з радянською владою.

Головне в радянській правовій спадщині — відсутність горизонтального (між різними гілками) та вертикального (між центром і реґіонами) поділу влади як розмежування сфер компетенції незалежних владних суб'єктів, що одержали свої повноваження від народу та Конституції. Конституції як джерела

digitized by ukrbiblioteka.org

правової стабільности нова українська держава не мала: підрадянська, вже й на той час доволі латана, однозначно сприймалась як імперський рудимент, ініціювати ж паралельне підтвердженню акта про незалежність голосування щодо принаймні основ конституційного ладу (засадничі права та свободи громадян, поділ влади, механізм ухвалення Конституції) націонал-демократам і Кравчукові, що готувався стати Президентом, завадили, певно, нерозуміння небезпеки збереження радянського монополізму і/або острах небажаних напередодні референдуму антиконсолідаційних наслідків такої ініціативи. Єдиним волевиявом народу, актом легітимації новопосталого (точніше, посталого в новій ролі старого) режиму був референдум 1 грудня, який дав благословення не лише незалежності, а й київським (і, певною мірою, місцевим) структурам, що його "виграли" — передусім Верховній Раді. Та й збережена УРСРівська Конституція після скасування шостої статті про "керівну і спрямовуючу" була реалізацією гасла "Вся влада — Радам!"

Верховна Рада, яка стояла на вершині цієї неподільної піраміди, мала надійний важіль збереження свого виняткового становища — виняткове право ухвалювати й змінювати Конституцію. Отож, створивши інститут Президента, вона не побажала стати просто парламентом, тому зберегла за собою право втручатись у компетенцію виконавчої влади й навіть визначати межі цієї компетенції (а її голова ніяк не хоче перетворитися на спікера). Проголосивши принцип децентралізації влади як альтернативу неприпустимому, мовляв, на період формування державних інститутів і проведення радикальних реформ федералізмові, центральна влада (тут уже й законодавча, й виконавча) не визнавала за регіонами автономної сфери повноважень, намагаючися за тоталітарною звичкою регламентувати й контролювати все. Відновивши кримську автономію (точніше, створивши, бо тепер вона не мала довоєнного національного характеру), Київ згодом уважав за можливе забрати в неї Конституцію та Президента й був би ладен узагалі скасувати її, якби не остерігався посилення сепаратистських настроїв, а головне — реакції Москви.

Президент намагався використовувати свою більшу, ніж у парламенту, мобільність. Регіони, не маючи легальних методів захисту від зазіхань Києва (можливість легітимізувати вертикальний поділ влади, закріпивши щось на кшталт подвійного суверенітету, було також утрачено 1 грудня 1991 року), вдавалися до силових: у Криму оголошували референдуми й апелювали до Росії, в Донбасі проводили страйки чи погрожували ними, в інших регіонах порушували питання про двомовність чи відрахування в державний бюджет. "Перетягування канату" між законодавчою та виконавчою владою спонукало обох суперників шукати підтримки в регіональних еліт, обіцяючи їм більшу частку розподілюваних у центрі "благ" чи більшу самостійність на підвладній території. Президент намагався протиставити піраміді Рад свою, виконавчу піраміду, до чого парламент у жодному разі не хотів допустити. Запроваджених було "під Кравчука" представників Президента на місцях Верховна Рада напередодні нових виборів скасувала як інститут. Новий Президент почав будувати свою піраміду з усенародно обраних голів місцевих Рад (які водночас були головами виконкомів), сподіваючися поставити їхню легітимність собі на службу. Та вони й самі воліли мати одного господаря... Кучмин указ про їх перепідпорядкування Президентові й Кабмінові один з оглядачів назвав "великою серпневою адміністративною революцією"[4].

Попри її патетичність, із такою формулою можна було б погодитися — хоч це, власне, був лише пролог революції. Однак інше означення, що його дав указові той самий автор, — "тріумфальна втеча радянської влади" — виявилося явно передчасним. Радянська влада не втекла, вона відступила, готуючись до останнього бою щодо проекту закону "Про владу та місцеве самоврядування в Україні". Цей законопроект слушно критикували за непослідовність і недба-

лість (закид для правового документа поважний), небезпідставними були й зауваження щодо надмірних повноважень, що їх передбачалося надати Президентові. Але головне — в контексті цієї статті й у контексті сьогоднішньої України — значення цього документа важко переоцінити: відгороджуючи для Президента й підпорядкованого йому уряду чітко окреслену сферу повноважень, він закладав основи поділу влади, клав край радянському монополізмові. Але спрацювала пастка УРСРівської тяглости: ухвалити цей закон, що істотно обмежував усевладдя парламенту й навертав його до головного й безпосереднього призначення — законотворчости, — могла тільки сама Верховна Рада, до того ж, як закон конституційний, двома третинами голосів — річ неймовірна для нашого споляризованого депутатського корпусу.

Сподіватися цілком правового виходу з цього глухого кута міг хіба що ідеаліст. Дострокові вибори (навіть якби Президент мав право їх призначати) нічого, як показував торішній досвід, не вирішували: почуття самозбереження неодмінно візьме в депутатів гору над міркуваннями щодо демократичних засад та ефективности управління країною. Добре, що Леонід Кучма не піддався спокусі російського (зі скасуванням Верховної Ради як інституції й ухваленням Конституції "під себе") чи білоруського (з використанням апатії виборців і можливостей підконтрольних мас-медіа, щоб на невизначений час відправити парламент в "анабіоз") варіантів, що їх, безперечно, пропонували йому дорадники. Звісно, Президент навряд чи керувався усвідомленням важливости парламенту як противаги — радше не бажав прогнівати Захід, спинити потік кредитів і процес прийняття до Ради Європи, та й не був певен, що громадяни й еліти таку безкомпромісність підтримають. Хоч би як там було, ця здатність зважати на зовнішні й внутрішні обставини (як і у випадку готовности Леоніда Кравчука піти на дострокові вибори й визнати їх невтішні для себе результати) свідчить, що в Україні, на відміну від Росії та Білорусі, формується нова демократична парадигма політики. Втім, ця парадигма істотно обмежує можливості подолання радянської тяглости, й у цьому сенсі Кучмі без перебільшення довелося пройти поміж Сціллою та Харібдою.

Президент, як стало ясно 7 червня, коли Верховна Рада проголосувала за Конституційний договір, розрахував точно. Оголошення плебісциту й заяви про рішучість проводити його всупереч парламентському вето виявилися ефективним способом зробити неправовий крок, не порушивши політичної стабільности. Готовність удатися до конфронтаційних дій, поставивши цю стабільність під загрозу, громадська думка пробачила Президентові вже в мить полегшеного віддиху. (Полегшеного ще й через те, що в обох супротивників в остаточній редакції забрано їхні "коробки сірників" — можливість імпічменту та розпуску парламенту). Віддих цей збігся в часі з поступом у двох інших пов'язаних із радянською спадщиною справах, що довгий час буксували на місці: врегулюванні статусу кримської автономії та поділі Чорноморського флоту. До Сочі, на зустріч із Єльциним, Кучма поїхав переможцем. Націонал-демократи, що святкували замирення з Президентом після його недавньої "зради" (так Іван Заєць назвав оголошення плебісциту), утрималися від традиційних заяв різкого осуду щодо двозначних для суверенітету України "флотських" угод.

Але навіть Конституційний договір не можна вважати остаточною "втечею радянської влади". По-перше, як указують аналітики, зберігши за Кучмою політичну відповідальність і водночас великою мірою передавши реальну владу не відповідальному перед виборцями прем'єрові, договір створив неефективну систему виконавчої влади, а отже, "програла священна справа поділу влади"[5]. По-друге, поставивши свій підпис, Олександр Мороз підтвердив своє становище саме як голови Верховної Ради (а не спікера парламенту) й "зберіг реальний вплив на виконавчу владу, бо, по суті, лише від нього залежить, діятиме ця угода, чи в будь-який момент все повернеться на старе... Тобто не фор-

digitized by ukrbiblioteka.org

мально, а по суті доугодівське статус-кво збережене — Президент не може розраховувати на абсолютну монополію в системі виконавчої влади"[6]. Зберігши свої позиції й давши змогу Кучмі дискредитувати себе на ниві реформи, Мороз підготував собі непоганий трамплін для стрибка до президентського крісла, й у цьому сенсі договір йому цілком вигідний.

А головне — остаточно розв'язати проблему поділу влади (а отже, подолання радянської тяглости) може лише нова Конституція. А її ухвалюватиме не Конституційна асамблея чи референдум, а Верховна Рада. Так записано в статті 17 Конституційного договору.

---

[1] Див., зокрема, мої статті: Повторення перейденого. Українська революція: 1917 — 1991. // Сучасність. 1992. Ч. 2. С. 67-70; До третьої річниці нашого стояння під Верховною Радою. // УНІАН — Політика. 1994 (16 — 22 серпня). №33 (64). С. 1 — 2.

[2] Про перспективи ексклюзивної та інклюзивної стратегій державотворення в незалежній Україні. Див.: *Motyl A. J.* Dilemmas of Independence. Ukraine after Totalitarianism. New York, 1993. P. 71 — 75.

[3] Здається, першим про це на повен голос сказали Іван Багряний та його Українська революційно-демократична партія. Див., зокрема, статті Багряного: Основи нашої стратегії й тактики. // Так тримати. Спеціяльний випуск публіцистичних творів І. П. Багряного, присвячених актуальній партійно-політичній проблематиці УРДП. Б/М, 1971. С. 110 — 121; На новий шлях. // *Там само.* С. 26 — 38; Так тримати. // *Там само.* С. 145 — 150.

[4] *Мустафін О.* Велика серпнева адміністративна революція, або тріумфальна втеча радянської влади. // УНІАН — Політика. 1994 (9 — 15 серпня). № 31 (62). С. 1 — 2.

[5] *Золотарьов В.* Підсумки кризи: Кучма став англійською королевою, а Україна — монархією. // УНІАН — Політика. 1995 (6 — 12 червня). № 23 (106). С. 2 — 3.

[6] *Сандул Ю.* Переможця виявить час збирати каміння. // *Там само.* С. 1 — 2.

Олена АПАНОВИЧ

КОЗАЦТВО — МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Українському козацтву, яке було унікальним явищем світової історії, належить найвидатніше місце в історичному розвитку України.

Воно протягом кількох століть відігравало провідну роль у всіх сферах історичного буття народу, взявши на себе найважливіші завдання, що стояли перед українською нацією, будучи провідною силою в їх здійсненні.

З появою козацтва понад п'ять століть тому, вже на першому етапі його формування, розгортається заселення і відродження до життя спустошених ханськими ордами українських земель Подніпров'я. Визначальним чинником появи й зростання козацтва стали масові втечі селян із тих українських земель, які були завойовані сусідніми агресивними державами. На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодально-кріпосницького гноблення та іноземного панування. На цих землях, із їхніми невичерпними природними багатствами, втікачі могли працювати вільно, без примусу, на власному полі, особисто розпоряджаючись виробленим продуктом не віддаючи його феодалові. Вони розривали пута феодального ладу, виходячи з-під влади чужинецьких феодальних держав не за допомогою збройних протистоянь і повстань, а безкровним шляхом. Таких людей називали козаками.

Отже, завдяки козацтву розвивається процес повернення втрачених українських земель, їхня колонізація та розширення життєвого простору українського народу мирним шляхом, без завоювань чужої території.

Козацтво мало напівгосподарський, напіввійськовий характер. В умовах тривожного прикордоння з Диким Полем, де шугали орди, поселенцям доводилося повсякчас давати відсіч ворожим нападам і поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою. У середовищі козацтва склалися своєрідні військові традиції.

Український народ в умовах іноземного панування та відсутности національної держави намагався забезпечити своє існування та розвиток у світі. Шукаючи способів захисту, виробляючи форми самооборони та методи активної воєнної протидії експансіоністським силам, він саме з козацтва створив свої потужні збройні сили, що є, як відомо, однією з головних ознак держави. Тому козацтво України було носієм ідеї державности, яка згодом реалізувалася в Запорозькій Січі.

Походження й становлення Запорозької Січі своїм корінням виростає із процесу виникнення та розвитку всього українського козацтва. Створена в першій половині XVI століття запорозькими козаками (які були аванґардом українського козацтва), Запорозька Січ із військового центру розвинулась у своєрідне державне утворення — козацьку християнську православну демократичну республіку. Вона мала демократичний соціально-політичний устрій, особливу військову організацію, своєрідний життєвий лад, побут і звичаї. Влада Запорозької Січі визнавалася не лише на Запорожжі, а й усім українським козацтвом, яке боролося за збереження національної державности, захищало її від турецько-татарської аґресії та від нападів шляхетської Польщі. Отож, козацтво було ініціатором українського державотворення.

digitized by ukrbiblioteka.org

Запорозька Січ виступала як суверенна самостійна національна військово-політична сила України й відігравала величезну роль у житті та національно-визвольній боротьбі українського народу. У Запорозькій Січі склалося Запорозьке Військо, що стало організаційною формою збройних сил України. Запорозьке Військо, постійним і безвідмовним резервом якого завжди виступало все українське козацтво, мало свій флот, армату, кінноту та піхоту. Воно виробило блискуче козацьке воєнне мистецтво, яке перевершувало стратегію і тактику тогочасних європейських армій.

Козацтво — збройні сили України — врятувало українську націю від геноциду, що чинився Османською імперією та її васалом — Кримським ханством, які у XVI сторіччі різко активізували свою експансію, загрозливу для всього європейського розвитку. Її першою жертвою була Україна. Вона найбільше потерпала від агресорів, які постійно здійснювали руйнівні напади, знищували літніх людей і дітей, брали в полон і примушували до рабської праці на чужині молодих і здорових чоловіків та жінок — цвіт української нації, продавали в гареми дівчат, хлопців віддавали в яничари. Все це несло українському народові смертельну небезпеку повного фізичного винищення.

Саме козацтво, і передусім його центр — Запорозька Січ, здійснюючи історичну місію захисту рідної землі й порятунку української нації, взяло на себе оборону України від турецько-татарської агресії. Козацтво укріпило фортифікаціями міста й містечка, створило військову охоронно-захисну, розвідувально-сторожову систему оборони кордонів України, яка проіснувала протягом трьох століть. Постійно діяли пости, форпости, бекети зі сторожовими загонами, що вели спостереження за степовими шляхами й переправами через річки і з допомогою оригінальної сигналізації попереджали населення про просування татарських орд, намагались організувати опір ворожому наступу.

З кінця XVI — у першій половині XVII ст. збройні сили України вели національно-визвольні війни проти Османської імперії та Кримського ханства, переносячи воєнні дії на територію ворога, здійснювали великі морські та сухопутні походи. Метою походів козацького флоту на Чорному морі було послаблення військової та економічної сили Туреччини, знищення ворожого флоту, зруйнування найважливіших турецьких портів, прибережних міст і фортець, визволення невільників. Неодноразово відчувала на собі козацькі удари й столиця Османської імперії — Стамбул. Уряд цієї найбільшої держави тогочасного світу мобілізовував майже всі свої збройні сили проти козаків, розцінюючи боротьбу з ними як найважчу, найскладнішу й найнебезпечнішу воєнну та зовнішньополітичну проблему.

Даючи рішучу відсіч турецько-татарській експансії, козацтво примусило ворога певною мірою перейти до оборони. Воно не допустило того, щоб Україна зникла з карти світу. Це мало й усесвітньо-історичне значення: врятування кожного народу нашої планети забезпечує збереження етнофонду людства.

Козацтво також протистояло пануванню Польщі, яка з другої половини XVI ст. значно посилила в Україні колоніальне гноблення, запроваджуючи фільварки-латифундії, засновані на обезземеленні селян і якнайжорстокішій нерегулярній панщині (одній з найтяжчих форм феодально-кріпосницького визиску), проводячи насильницьке покатоличення українців, що в ті часи було рівнозначне втраті своєї національности, духовному поневоленню.

Протест українського народу проти феодально-кріпосницького й чужоземного гніту вилився в унікальне, тільки Україні притаманне, історичне явище "покозачення", відмови від феодальної іноземної підлеглости. "Покозачення", по суті, було спробою мирним шляхом визволитися з-під влади шляхетської Польщі та перейти під юрисдикцію козацтва, одержати право вільно працювати на власній землі.

Однак, коли соціальна напруга й національно-релігійні конфлікти в Україні досягли краю й вибухали повстання, козацтво — збройні сили України — вело національно-визвольні війни проти панування шляхетської Польщі. Отже, козацтво за всю свою історію ніколи не прагнуло загарбати чужу землю, підкорити інші народи, а використовувало свою військову міць лише для захисту України, для визволення української землі від чужоземного панування, виконуючи другу покладену на нього історичну місію.

Внаслідок визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького влада Польщі в Україні була повалена. Річ Посполита опинилася на межі катастрофи. Однак історичні події розгорталися далі так, що справа не була завершена. Та, попри все, величезним історичним результатом цієї війни було те, що козацтво, згуртувавши навколо себе всі національні сили, витворило нову національну державність — Українську гетьманську державу. Її будівничим став перший гетьман України Богдан Хмельницький, який розширив та підняв на вищий щабель українську державність Запорозької Січі. Більше століття козацтво наполегливо відстоювало Українську гетьманську державу в боротьбі з російським царизмом.

Геополітичне становище України визначило її приналежність до європейських країн. Через козацтво український народ уже з другої половини XVI ст. долучається до військово-політичних та суспільних процесів, що відбувалися тоді на європейському континенті. Дуже активні були торгові зв'язки українського козацтва та міщанства з Європою через балтійські порти і зі Сходом — через Крим. В Європі козацтво вважали суверенною військово-політичною силою, яка впливала на міжнародні відносини і навіть визначала за певних обставин хід політичних і воєнних подій.

Визнавалося всеєвропейське значення тривалої і тяжкої боротьби козацтва проти Кримського ханства та Османської імперії. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. протистояння турецькій експансії залишалось однією з найгостріших проблем воєнно-політичного життя Європи. У Західній Європі утвердилося уявлення про Запорозьку Січ як про аванпост християнського світу на прикордонні з мусульманським Сходом. Вважали, що козацтво створило для Західної Європи заслін від турецько-татарського наступу. Вже в кінці XVI ст. західноєвропейські держави направляють посольства в Запорозьку Січ, залучають запорожців до антитурецької ліги і коаліцій.

Національно-визвольні війни українських козаків, міщан і селян проти панування шляхетської Польщі в Україні також мали загальноєвропейський резонанс і розглядалися як одна із ланок протидії католицькій лізі, що об'єднувала групу держав, які репрезентували контрреформацію. Її очолював Ватикан, а бастіоном на сході була Польща, могутність якої й розхитувала Україна.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648 — 1657 років, у якій основною військовою силою були козаки, — одна з найзначніших подій бурхливої європейської історії, а за розмахом та масовістю — може, найбільше повстання серед національно-визвольних і соціальних рухів тогочасної Європи. Маючи одночасно національний і соціальний характер, визвольна війна українського народу 1648 — 1657 років була багато в чому схожою на європейські ранні буржуазні революції.

Козаки, Запорозька Січ вставали на соціальний захист українського селянства, впливали на формування у нього національної самосвідомости, демократичного, державного світогляду. Козацтво своїми історичними коренями походило із селянства. Козак, ставши хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, ремеслом, був творцем матеріальних і духовних цінностей. Іван Франко справедливо стверджував, що козацтво, будучи самопородженням українського народу, було й його захис-

digitized by ukrbiblioteka.org

ником та заборолом і мало подвійну мету своєї боротьби — національне і соціальне визволення рідного народу.

Носій волі і непідлеглости, вільне від кріпосницької залежности, козацтво навіть в останні часи свого існування в умовах Російської імперії, незважаючи на погіршення суспільно-економічного становища, все ще користувалося певними правами та привілеями, хоча й обмеженими. Воно залишалося в Україні своєрідним соціальним зразком, до якого прагнуло закріпачене селянство. Козацтво втілювало народний ідеал вільного життя, мрію про волю. Селянський рух, який у XVI — XVII століттях називався "покозаченням", у XVIII столітті трансформувався в рух "шукачів козацтва", тобто тих, хто добивався відновлення козацького статусу.

Таким чином, навіть у другій половині XVIII ст., у період розгулу в Російській імперії кріпосницького свавілля, український селянин не корився долі, не мав страху перед жорстокою державною машиною імперії і суспільною пірамідою, на вершині якої стояв цар. Українському селянству була абсолютно чужа царистська ідеологія, царистські ілюзії, притаманні російському селянству. Український селянин не вважав царську владу божественною і вічною, не вірив у "доброго царя".

Вирішальний вплив на формування поглядів українських селян щодо державного устрою справляла Запорозька Січ, вищу законодавчу владу якої репрезентувала військова рада, де обирався глава держави — гетьман — та інші старшини-урядовці, де вирішувалися найважливіші життєві питання. На Запорозькій Січі ніколи не було кріпацтва. Тому, коли у 1775 році була знищена Запорозька Січ, український народ створив багато історичних пісень і дум, в яких засуджував царицю Катерину II, за наказом якої було зруйновано "славне Запорожжя", називаючи її "клятою", "вражою бабою".

Запорозька Січ була історичною альтернативою тому шляхові, яким ішла Російська імперія з її феодально-кріпосницьким гнобленням, що мало чим відрізнялося від рабства, з її колоніальною політикою денаціоналізації, русифікації, абсолютистсько-необмеженою централізованою владою. Історія на прикладі Запорозької Січі давала шанс народам Російської імперії йти шляхом проґресу, поступового розвитку. Але царський уряд нещадно знищував репрезентанта альтернативного шляху: двічі руйнував Запорозьку Січ.

Не тільки селянство України, а й міщанство і духовенство вбачали в козаках захисників рідного краю. У своїх визвольних боріннях козацтво завжди мало якнайкращу народну підтримку. Навколо козацтва гуртувалися інші верстви і групи українського суспільства.

Для українського народу головним втіленням суті козацтва були запорожці. У цьому народному погляді відбилася особлива роль Запорозької Січі в історії козацтва і всієї України. Після того, як Катерина II ліквідувала гетьманство і остаточно знищила навіть залишки Української гетьманської держави, Запорозька Січ залишалася єдиним носієм української державности, останнім оплотом автономії України, оплотом волі, демократизму й національної незалежности, притулком для втікачів од кріпацтва, територією, де були розвинуті економіка і проґресивні фермерські форми господарства. Січ була вогнищем свободолюбства, героїзму, блискучого воєнного мистецтва.

Саме на Запорозькій Січі розвинувся та удосконалився той особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака, який сформувався в Україні. Запорозький козак відзначався високими морально-етичними якостями, сильним почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінности волі й незалежности, фізичним гартом, витривалістю й умінням концентрувати енерґію. Ці риси закріпилися на генетичному рівні, вплинули на формування всієї української нації, ментальности українців.

Величезна роль у козацькому вихованні належала українській жінці-козачці. Вона внесла значну частку у ґрандіозний історичний процес творення українським народом матеріальних, моральних і духовних цінностей. На покозаченій Україні жінка була рівноправною з чоловіком, навіть юридично. Чоловік ішов на Січ, на війну, а жінка-родоначальниця давала лад господарству й дітям, зберігала в часи лихоліття свою сім'ю, свій рід. Для дітей у всьому вона була прикладом. Українські жінки були глибоковіруючими християнками, на моральних засадах православ'я виховували дітей. Широка освіченість жінок України вражала іноземців. Козачка-мати була на висоті розуміння інтересів України. Жінки брали участь у різних сферах життя України, виступали діячками на полі просвітянському, громадському, навіть державному. У роки борні за волю і незалежність України до козацьких лав поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки.

Українська нація зобов'язана козачкам і тим, що виробився яскравий національний жіночий характер українок, сповнений гуманістичної теплоти, патріотизму, людської гідности та сили.

Козацтво зробило значний внесок у розвиток культури і духовности українського народу. Козацька старшина й козаки побудували багато храмів, архітектурний стиль яких одержав назву "козацьке бароко". Козацькі думи і пісні, в яких відбилося героїчне і трагічне життя України, відзначаються неперевершеною художністю. Вони несли високі й шляхетні ідеали, мали величезний вплив на піднесення національної самосвідомости українського народу, формували його духовний світ.

У Запорозькій Січі розвинулося самобутнє, оригінальне, яскраве, різножанрове мистецтво. Культура Запорожжя генетично була пов'язана з усією українською культурою, її джерелом були традиції українського народу. Однак особливості буття запорозьких козаків визначили й особливості їхньої культури. Втікачі прибували на Січ із різних реґіонів України. На Січі з'являлися й представники інших народів. Кожен був носієм своїх культурних традицій, які в Запорозькій Січі переплавлялися, немов у горнилі.

На Запорозькій Січі розвинулося кобзарство. Мистецтво Запорозької Січі зробило великий вплив на розвиток мистецтва всієї України і міцно ввійшло складовою частиною в духовне життя сучасної української нації.

Культура козацького хліборобства — вільна праця на власній землі, хутори-господарства фермерського типу, орієнтовані на ринок, особливо зимівники на Запорожжі, де ніколи не знали кріпацтва — усе це позначилося на високій землеробській культурі всього українського селянства. І тому українське селянство органічно не сприйняло сталінських колгоспів, які фактично відроджували кріпацтво. Страшною була реакція тоталітаризму на це несприйняття: голодомор 1932 — 1933 років...

Після знищення козацтва та зруйнування й скасування Запорозької Січі, російська, а потім і радянська імперії намагалися позбавити український народ історичної національної пам'яти, й особливо пам'яти про козацтво і Запорозьку Січ. Але це їм не вдалося. І тепер, коли розбудовується, хоч і з величезними зусиллями і численними перешкодами, незалежна Українська держава, відродження національної свідомости відбувається значною мірою на ґрунті пам'яти про козацтво. Дуже переконливо і виразно це засвідчило святкування 500-річчя українського козацтва на колишніх січових землях у 1990 році. Сюди зібралося понад півмільйона людей з усіх-усюд, які усвідомили, що вони є дітьми однієї нації — української.

Тепер на державному рівні визнається видатна роль козацтва в історії України і велике значення відродження його матеріальної та духовної культури, створення економічних умов для його розвитку. 4 січня 1995 року був виданий Указ Президента України "Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва".

digitized by ukrbiblioteka.org

Ігор МОЙСЕЇВ

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: ІДЕАЛІЗМ І ПРАГМАТИКА

("І мертвим, і живим..." Т. Шевченка)

Ідея — думка на півдорозі до дії (П. Копнін). У цьому метафоричному визначенні бачимо двобіччя: думка — дія. І "дорога" між ними: зв'язок, інтенція. Ця спрямованість і зумовлює єдність ідеального і реального у складі амбівалентного цілого. Отже, цілісність ідеї (як певного феномена) залежить від енергії мисленнєво-вольового руху. А звідки енергія? Її потенціал залягає в "ціннісно-смисловому полі" (С. Кримський) людського життя. Ідея — не тільки раціо, а думка, заряджена смисловим зосередженням цінностей. Звідси її імпульсовість, натиск, мотиваційність, рух. З другого боку, "дія" — не просто виконання належного, а діяльність, доцільно організована щодо поля предметної детермінації. Звідси властивості: ідея доцільна, реалізовна, ефективна тощо.

Тобто ідея — духовно-практичне двобіччя. Як духовна, вона перебуває в системі низки понять, зокрема мрії та ідеалу[1].

Як практична — в системі понять: мета, проект, програма, метод, методика тощо. Не розгортаю цих систем (форм духу і практики), бо їхня диференційованість "розкришує і поглинає" власне ідею як синкретично-вихідну щодо них і синтезово-рушійну. У продуктивно-процесуальному плані (мрія — задум — інсайт — ідея — проект — методика — праця — продукт) ідея позначає фазу переходу згорнутого в розгорнуте (тобто теж двобічна).

Є ідеї ситуативні (розв'язку конкретної задачі), особистісні (сенс, мета життя) та спільнотні. Одна із відмінностей між ними та, що ідея розв'язку локальної проблемної ситуації є чинником динамічним (якщо ситуативність швидкоплинна), а ідея спільноти є чинником її стабільности — утвердження в історичному часі. Спільна ж функція, призначення усіх їх (ідея ідей) — в тому, щоб розімкнути коло тривіально-сталого буття, творчо прорватися до нового; навіть наукові, довготривалі і "вічні" є настільки ідеями, наскільки зберігають для когось значення "евріки". Тобто ідея виражає відношення наявного до трансцендентного, дійсного до можливого, теперішнього (і минулого) до майбутнього. Вона двобічна і як феномен перетину межі усталеного буття. Вона одночасно прокладає два вектори в евентуальну сферу: прагматико-реалізаційний та ідейно-смисловий. Відмінність між ними в тому, що сенс прагматичного діяння вичерпується із завершенням його реалізації, а сенс надіндивідуальної ідеї претендує на незавершеність, вічність.

Специфіка спільнотного різновиду ідей і полягає в претензії на абсолютне значення. Зрештою, особистість — це теж спільнота. Принаймні особиста ідентифікація — функція системи відносин, в яку себе вписує людина. Тому людське життя має ідею, в основі якої — прагнення увічнитися в той чи той спосіб (через дітей-нащадків, діяння абощо). Це добре ілюструють надмогильні пам'ятники (починаючи з курганів і пірамід), епітафії, на яких, починаючи з Давнього Риму, фіксують ідею, що її небіжчик уважав для себе провідною. Далі, така спільнота, як сім'я, особливо ж середньовічно-ренесансний рід, має дуже значущу ідею, виражену не тільки через поведінкову моральність (честь,

гідність роду) та семіосферу (герб, прапор), але й пролонґовану в майбутнє (зокрема, італійські генеалогії продовжувалися в наступні сподівані покоління). Свої ідеї (більш-менш чіткі) мали різні соціальні спільноти: середньовічні ґільдії і міста, новітні економічні корпорації (англійські банки, японські фірми), партії тощо. Національні ідеї — у цьому ж висхідному ієрархічному ряді. У XX сторіччі завершено формування спільноти людства; відповідно формується ідея (філософія) про його коеволюційну роль у біосфері планети, космічну місію. Нарешті, ідея Абсолюту охоплює всесвітню "спільноту" — вона і є парадигмою, "абсолютним архетипом", за взірцем якого модельовані різні варіанти ціннісно-смислових полів та їхніх смислових фокусацій — ідей, що є "прапорами" спільнот різних рівнів і ґатунків.

Ціннісно-смислове поле — це, власне кажучи, розшифровка поняття суб'єктивности (її "аксеологічної онтології"). Культурно-історичними суб'єктами я вважаю спільноти, які витворюють традиції і "втрадиційнюють" творчість, які свою соціально-природну цілісність проектують на ідеальний часопростір, "згортаючи" буттєвий універсум у самобутній сенсовий світ, розімкнутий у минуло-майбутнє заповідано-сподіваної долі. Інакше кажучи, народ-творець є суб'єктом власної історичної долі тою мірою, якою він усвідомлює власну етнокультурну специфіку як цінність, що її необхідно продовжити в часі. Тим самим він не тільки зберігає себе, але і виконує глобальний імператив: зберегти та розвинути множинно-самобутній духовний генофонд людства. Такий імператив "ідеальної спільноти" (Б. Андерсен) як єдности "мертвих, живих і ненарожденних", зокрема й "духовної України".

Водночас існує реальна спільнота (субстрат ідеальної) з її більш-менш конкретними турботами, намірами, потребами. Зокрема — створити державу, забезпечити добробут. Це природні аспекти високої народної Ідеї, її "еманації" на земний план, які мають прагматико-реалізаційний характер і локальне значення. Головна думка цієї статті — з'ясувати, що національній ідеї (як такій, що спрямована в майбутнє) властива діалектика ідеального і матеріального, абсолютного і відносного, трансцендентного і прагматичного, духовно-культурного і політико-економічного тощо. Причому співвідношення між цими складниками далеко не завжди насправді діалектичне.

Року 1993 на конференції в Полтаві[2] дехто вважав, що національну ідею вичерпано, бо Україна вже має державу. Інші "захищали" національну ідею тим, що державність, мовляв, ще потрібно розбудовувати і зміцнювати. Така редукція Ідеї до одного з аспектів соціального буття тоді зазнала критики. Наступного, 1994 року, виникла тенденція звести сенс національної ідеї до інтересів населення, завдань виходу з кризи тощо[3].

У зверненні Президента Л. Кучми до Верховної Ради 4 квітня 1995 року читаємо: мета національної політики — "ствердження ідеї України як Вітчизни усіх громадян, котрі пов'язали свою долю з українською землею". "Дійовий, несумісний з національною обмеженістю патріотизм...", "Ідея загальнонаціонального єднання...". Тут національну ідею пристосовано до консолідації громадянського суспільства, тобто до політики. Далі: "Економічне відродження України... стане загальнонаціональною об'єднуючою ідеєю. Тільки цей стрижень, посилений духовним єднанням (другорядність духу! — *І. М.*), здатний консолідувати народ...". "Пріоритет економічних інтересів над усіма іншими". "Лише усвідомивши себе як націю, яка не хоче жебракувати, яка здатна... створювати технології та продукцію і завойовувати тим самим повагу до себе..."[4]. Тут національну ідею пристосовано до економіки.

Коментуючи ці варіанти застосування національної ідеї, констатую, по-перше, що вона, гнана в минулому, стала нині дуже потрібною в багатьох ділянках життя. По-друге, демократично обрана влада має право використовувати всі ресурси народу, зокрема такий духовний, як національна ідея. Добре,

digitized by ukrbiblioteka.org

що до керівництва в Україні прийшла команда прагматиків. Добре, що вона приступила до "промислової експлуатації" національної ідеї, розглядаючи її як джерело потужної соціальної енергії. Але водночас можновладців потрібно застерегти: якщо вони знехтують специфічною делікатною природою цього "ресурсу", діятимуть за Мічуріним ("не чекати милости, а взяти до рук"), то енергія щезне, як між пальцями вода. Якщо національну ідею підпорядкувати злободенності, перевертати субординацію відношень: вічного і тимчасового, загального і часткового, високого і "земного", тобто культури і політики-економіки, — то розвалиться й те, і друге. Із суто прагматичних міркувань влада повинна доручити розробку і плекання національної ідеї не політикам чи економістам, а філософам і культурологам. Ця ідея справджуватиме свої соціальні функції (консолідувати, мотивувати, наснажувати, мобілізувати, організовувати, футуризувати, закорінювати, освітлювати, інтенціювати, спрямовувати...) тоді,коли не буде ув'язнена в клітці принагідних потреб і групових інтересів, не буде відірвана від автентичного коріння.

Звернемося до класичного, засадничого розуміння української ідеї Тарасом Шевченком, зокрема у славетному вірші "І мертвим, і живим..." 1845 року. Насамперед, Україна для нього — "уявна спільнота": не сьогочасне (тогочасне) народонаселення, а пролегла крізь час цілісність "і мертвих, і живих, і ненарожденних". Історія, генезис ("Чиї сини? Яких батьків?") є підставою, опертям самоусвідомлення і самоствердження народу. Закінчення твору — палке звернення (молитовне, благальне) до жаданого майбутнього. Отже, ретризація і футуризація — однаково потрібні для набуття ціннісно-смислового потенціалу і вольового поштовху вперед, у прийдешнє. Національна ідея — імпульс між віками, точка заломлення: заповіданого — в сподіване, здійсненого — в можливе, сталого — в динамічне.

Який ідеал надихає Шевченка? Ясна річ, на той час це міг бути лише романтизований (і дещо сентиментальний) ідеал Великої Родини, до речі, розгорнутий у часі: прадіди, діди, батьки, матері, діти, онуки, правнуки. Обійми братерства — ось засада й моралі, й політики, а також онтології, здатна об'єднати і людність, і світ (землю, море, гори, сонце і т.д.), причому в ритмічному потоці видозмін ("і смеркає, і світає"). Шевченко тверезо розуміє й гірко коментує суперечливість і диференціацію різноорієнтованого соціуму — те, що ми сьогодні назвали б мозаїчністю, маргінальністю нашого суспільства. Але немає іншого способу жити разом, як тільки поставити ідею Спільного Дому України ("веселого дому") ПОНАД груповими інтересами (класовими, професійними, конфесійними, навіть мовними та етнічними — "всі мови слав'янського люду — Всі знаєте"). Шевченко — автор ідеї Спільного Дому на нашім терені, принципу сучасної концепції держави, — як же не вчитися в нього?

Так, є проблема етнічного субстрату, або "крови". Але "кров" у вірші фігурує тільки в сенсі пролитої, тобто жертовної, яка освячує, мов у ритуалі, легендарні події, землю, зумовлюючи Славу. Україна постає у вигляді "Христа — виноградної лози", що з його ребер точать "праведную кров" — істину крізь муки. Широчезна часова ємність Дому; картатий, неоднорідний склад Родини; межово взагальнена постать Матері (слово "мати" вжито шість разів, котра не може не обіймати всіх "синів", які б вони не були); багатолике товпище зрадливців (щодо мови, релігії, "крови"), в яких,картаючи їх на всі заставки (як Мойсей — ідолопоклонців), автор продовжує вірити і на них сподіватися, бо тільки вірою можна перемогти невірність, — все це не передбачає жодної редукції до якогось часткового фактора визначености. Національна ідентифікація пролягає зовсім не по лінії "крови", а по лінії Слави — тобто шаноби і вірности духовній традиції.

Вся справа в тім, аби "розпалася луда На очах", аби прозріти, навчитися (за допомогою історії, "діл незабутніх") мудрого бачення — смислового, ціннісного, співпричетного. Наука, на якій наполягає Шевченко, ґрунтована на зорі — просторовому "прочитуванні" подій, заклику "подивіться на рай тихий" (надчасовий), "подивіться лишень добре". Слово "дивитися" має в автора і смисловий відтінок подиву, дива, зачудування, дивовижности ("дивлюсь, Дивуюсь дивом"). Тобто йдеться про науку, буттєву за предметом і, певною мірою, містичну за методом, яка використовує досвід і культуру одкровення, візійного умогляду. Для цього треба "просвітити... очі", але не тільки знаннями (гасло західного Просвітництва), але й безпосередністю "невченого ока", яке "загляне в саму душу глибоко! глибоко!" (гасло східного містицизму).

Метафізика зору пов'язана з небесним оком — Сонцем Правди, яке з верховної позиції бачить усю Вкраїну в часі і просторі, висвітлює не тільки соціальну (не) справедливіть — універсально пізнає і критеріально судить буття ("настане суд"). Ця Божественна, а точніше Софійна (прекрасно-мудра) іпостась поєднує в собі, зокрема, сфокусовану генералізованість новоєвропейського раціо та олюднену небайдужість вітчизняної екзистенційности. Хто прилучений до точки зору Сонця, той знає Правду і Славу (порівняємо: Закон і Благодать, — починаючи з Ілларіона).

Ще вище перебуває Бог. Вертикальне ставлення до Нього є "абсолютним архетипом" для всіх горизонтальних-земних відносин: якщо "Господа зневажають", то і "людей запрягають в... ярма" (те саме в епіграфі з Іоанна). Бог "создав вас" і "день божий", і "все", а саме в той спосіб, що "зіткав" матерію-тканину тотальної мережі відносин усіх з усіма. Тим самим найвищий "онтолог" санкціонував і національне буття: український світ із Сонцем Правди на чолі та духовною реальністю імперативно-закличної Слави. Світ цінний тим, що унікальний, — "немає другого"...

На Бога в тексті вказано 10 разів, на Славу — 11. Чому так? По-перше, констатуємо, що Слава належить (як предикат) прадідам і батькам, спричинена їхніми діяннями і пролитою кров'ю. По-друге, вона "жива" і мусить "оживати" в "синах", котрим її "передано". Тобто Слава (і Правда) є не тільки моральною спонукою, але і тією вищезгаданою матерією, яка пов'язує ґенерації і зцементовує всю спільноту в цілісний саморух культурно-історичного суб'єкта. Доказом цього, по-третє, є християнське розуміння Слави як атрибута й еманації Бога, тобто вертикального Боговідношення, втілюваного (в даному разі) в тканині національного буття. Інакше кажучи, Слава — як та реальна вимогливо-дієва енерґія, яка консолідує і вмотивовує, — і є Шевченкове найменування для національної ідеї. Коли Біл Клінтон, перебуваючи в Києві, закінчив звернення до народу словами "Слава Україні", то він (хтозна, чи свідомо) ствердив національну ідею, бо саме цей сенс запрограмовано в цьому вислові.

Як бачимо, дух або янгол Слави ширяє у всьому національному просторі з давен до майбуття і від землі до небесного престолу. Славу адресують Богові, але від Нього й одержують її. Або від Господнього намісника: за княжої доби честь здобували на полі брані, а Славу — тільки в Києві, через посередництво сонячного князя. Тобто для Слави немає субординації щаблів (героя — князя — сонця — Христа — Творця, а також минулого — сучасного — майбутнього), — вона, як сокіл, пронизує і висоту, і далеч. У "Слові..." "слава Ігорю Святославичу" летить через море-Дунай швидше від вершників. Не випадково і ріку вкраїнської долі названо Славутичем: вічну славу ототожнено з плином часової ріки.

Не читав Шевченко "Велесової книги", гіпотетичної пам'ятки V — VIII століть, але дивовижним чином абсолютно точно відтворив риси головного персонажа "Книги", її провідної ідеї — міфологеми Птаха Матері-Слави, уособ-

digitized by ukrbiblioteka.org

лення духу й етносу протоукраїнців-слов'ян. Неважко показати, що чолова проблема "Велесової книги", "Слова про Ігоревів похід" та "І мертвим, і живим..." — одна й та сама: заклик до єднання, силою слова — як меча і птаха[5], ствердження Слави як єднальної цінности і трансчасової ідеї. Зважаючи на етимологічну однокореневість "слова" і "слави", це можна інтерпретувати і як кореневе ствердження Логосом (національним космо-психо-логосом, за Гачевим, модусом мислення-ставлення-споглядання) самого себе. Тут і корені "слАв'янства". Вчитаймось у текст: "Ви слав'яни. — Слав'яни! Слав'яни! Славних прадідів..." і далі: "слав'янофіли", "всі мови Слав'янського люду", "глаголать", "історію розкаже", "і заговорили", "поема", "славні, незабутні" і т. д. — попри іронічний контекст, прорізується ідентифікація "двокрилого птаха" — СЛАВИ-СЛОВА. Напрошується припущення, що цей ментальний архетип — засадничий для України та всього "слав'янського люду". Матір-Слава народжує історію.

Але, ніде правди діти, Слава (в усіх трьох етапних творах) є також ареною змагання добрих і злих сил. Із близько 24 згадок про мовлення більшість (13) є іронічно-неґативні (2 — грізно осудливі, 2 — застереження, 4 — спонукальні...). Що вдієш: слово — всеохопне, тож мусить "перетравлювати" і зло. Але є істотна відмінність: лиха слава-поговір — соціально-психологічна за природою, здебільше обмежена середовищем села, вона антагоніст онтології культури. Взагалі-то, лиха слава приречена на осуд і скасування, але Шевченко, хоча й "ридає", та примушує себе не забувати "тяжкі діла дідів наших". Бо (висловлюючись по-сучасному) національна ідея включає в себе і комплекс національної провини, спокути і мук совісти. "Отака-то наша слава" — драматична, з "ножем у сонці".

Звідки ж зло? Минаючи соціально-історичні перипетії, головним видається ось що: " І ми не ми, і я — не я! (...) Все знаю: Нема ні пекла, ані раю, Немає й Бога, тільки я!" Індивідуалізм із його бравадою позитивістського всезнайства, з його егоїстичним "я-канням" — ось що руйнує ієрархію ціннот, увесь сенсовий світ культури, порушує колективну ідентифікацію ("ми не ми") і, зрештою, висмикує стрижень індивідуальної тожсамости ("я не я"). Відпадіння від Цілого, від Слави є зрадою власного сенсу життя, — а тоді вже марґінал-перекотиполець, заповнюючи внутрішню порожнечу казна-чим, множить зради і розломи національного ландшафту. "Не чваньтесь", "не дуріте самі себе".

Хоча доба постмодерну висуває на перший план "права людини" і принцип нічим не обумовленої особистости, не гріх у нашому випадку дотримуватися обережности з огляду на перевірений тисячоліттями досвід. Так, українцям здавна властивий відцентровий індивідуалізм, право осібности, забезпечене громадою (на відміну од російської общини, — спостереження В. Жмира), але хіба не для того, аби звідати безодню екзистенційного розпачу і за власною волею, вільно повернутися до сповідування "ми"? До сповідування спільноти, вищої за ту, яка віддавна приречена випробовувати на собі "постмодерну перспективу"...

Коли сьогодні з прагматико-політичних міркувань запозичується західне розуміння поняття "нації" як усіх громадян держави і відповідно підмінюється Слава — ідеєю одержавленої громадянської злагоди, то чим це не схоже на: "Просвітити, кажуть, хочуть... Современними огнями. Повести за віком, За німцями...". Все-таки недооцінюється в нас об'єктивний чинник ментальности. Українська інтеліґенція — розум і серце нації — завжди через відомі обставини почувалася в опозиції до формальних структур, орієнтувалася насамперед на дух, а не на соціетальне тіло. Це відклалося в мові, способі мислення, посилювало (парадигмальну для "слАв'ян") ідентифікацію за Славою.

Влада є законною не тільки внаслідок виборів: існує вища — культурно-історична леґітимність. Наш принцип: не тільки "Закон", але й "Благодать".

Якщо держава не візьме у спільники Славу, то чим зможе надихнути народ? Пропонують: матеріальними інтересами, добробутом та кон'юнктурними компромісами задля соціального миру. І з прагматичного погляду ситуативної доцільности це слушно. Проте добробут і мир — умови нормального життя, але ще не його сенс, не ідея, не покликання. Конкретні інтереси — завузькі, локальні за значенням, вони не утворюють тієї загальної мережі взаємостосунків, тієї буттєвої тканини осяжної співпричетности, яка лише й володіє енергією консолідувати і вести. Ідея мусить бути високою і пов'язаною з найвищим, аби санкціонувати мораль, політику і владу. Якщо її заземлити, змусити Попелюшкою мити підлоги сучасности, — щось найістотніше втратять усі ті люди, задля блага котрих (як декларується, сподіваюсь, із найкращими намірами) таку редукцію чинять.

Інша річ — ємність національної ідеї. Те, що вона не вузькоетнічна і приймає всіх "братів", згодних на "братство" — це традиція ще Шевченкова і кирило-мефодіївців (традиція, скомпрометована російською ідеєю слов'янської єдности через імперський спосіб реалізації). Вона також не вузько-лінгвістична: українська культура завжди була принаймні двомовною (спостереження В. Шевчука). Національна ідея також — плоть від плоті загальнолюдських цінностей (гуманізму, "сонячного" картезіанства тощо). Вона включає і часткові цінності (держава, її безпека, добробут, мир...). Українська Слава, на мій погляд, може включати також і лиху, і добру славу Севастополя, Полтави (битви), Одеси, Бахчисарая, Маріуполя... — ця проблема і має бути предметом делікатної роботи фахівців із проблем ментальної культури.

Національна ідея як Логос, який сам себе покладає і потім утверджує ("стверди те, що сам сотворив" — Г. Сковорода), в основі — безмежна, визначена лише історією спільноти (досвідом утілення) і землею (біогеоекоценозний чинник). Але на нашім терені впродовж віків, крім автохтонної спільноти, товпилося стільки маргінальних, вибухало стільки різнорідних подій, що національний модус мислення мусив привчитися до гнучкої симультанности й багатовимірности. Звідси і позитиви "братання", і такі, необхідні для виживання, нам приписувані риси, як чіпкий практицизм пристосовництва ("де не посій, там і вродиться"), хитрість ("такий ловкий: цечіночку вийме і дірочки не залишить"). Їх же "Велесова книга" і "Повість врем'яних літ" приписують грекам, маргіналам від торгівлі. Подібні ж риси приписують євреям. "Дух Палестини" (на відміну од ісламського) передбачає "лєствицю" (ієрархію) опосередкувань між трансцендентним абсолютом і земною дійсністю, що вможливлює компроміси (зокрема, з власною совістю), хоча і в рамцях вищої вірности. Така особливість духовної конституції, започаткована на палестинському узбережжі, через Афон, Візантію, шляхом, сказати б, "з греків у варяги" потрапила в Київ (де в IX ст. вже була єврейська громада). Така вісь, такий історико-культурний меридіан крізь моря і Дніпро[6].

В іншому плані крізь Україну пролягає відома "дуга нестабільности": Балкани — Молдова — Крим — Кавказ — Середня Азія, — кордон між двома цивілізаціями. Укрита містами-фортецями і "змієвими валами" Київська Русь тримала щит між двома "расами" (О. Блок), точніше, способами життя — кочівним і осідлим, що зумовило різне й донині світобачення (нашій історії були потрібні кримські татари принаймні як щеплення для імунітету щодо напівазійської Росії). Такою є географічна паралель (дуга) нашого геополітичного призначення. На мою думку, Україна перебуває на перехресті ("на розпутті велелюдному") вісі й дуги — тобто не тільки обтяжена стратегічним обов'язком перед людством, але і володіє засобами, духовно-культурним ключем для розв'язку історичної проблеми. Аж бачите: дуга палахкотить на Заході і Сході, а в нас мир. Явити взірець для інших межових народів — оце

digitized by ukrbiblioteka.org

гідна "робота" для національної ідеї. Це місія, яка може здобути світову пошану.

Але щоб зажити такої Слави, потрібно не відмовлятися від тисячолітньої традиції, самости, від ноші нашого хреста — "перехрестя", не розмінювати ідею на кон'юнктуру, а розробляти її як єдність суб'єкта і предиката, "що" і "як", реальности (тонкої, але і твердої — "твердими руками") і способу її самоздійснення, доводячи, що й сумнівні риси української вдачі мають продовженням рятівну здатність. Національна ідея — засвідчена культурою спільноти цінність менталітету, здатного забезпечити розв'язок унікальної, саме на нього покладеної історичної проблеми. І тут варто згадати засаду "симфонічної всеєдности" Ол. Довженка, котрий за надсуперечливих обставин дав нам приклад монолітности і спрямованости духовного світу попри розколи і "парадокси доби"[7]. Принцип такої науки бачимо і в Шевченка: "Обніміться ж, брати мої", "благословить дітей своїх", "забудеться срамотна Давняя година". Прикінцеве у вірші дієслово "благословить" переважує попередні 20 прикрого сенсу лінґвонімів. З'ясувати необхідну і достатню міру адаптивности і компромісів (не порушуючи цілісности співбуття "і мертвих, і живих, і ненарожденних"), перевести здатність до прощення у площину соціально керованої толерантности — завдання культурологічного дослідження національної ідеї.

---

[1] С. Грабовський у статті "Українська мрія: тріумфи та трагедії" ("Сучасність", 1995, №3) старанно уникає слова "ідея". На мою думку, між мрією (індивідуально бажаною) та ідеалом (спільнотно належним) має бути синтез-опосердкування. Мрія ризикує "розрядитись" у фантазуванні (мрійництво, міфотворчість — риса української ментальности), якщо не стане ідеєю у світлі ідеалу.

[2] Див.: *Мойсеїв І.* Національна ідея в духовній культурі України XIX — XX ст. // ФІСД, 1993, № 11 — 12.

[3] Конференція "Українознавство: теоретико-методологічні та орг. проблеми", К., 12.10.94. — виступ від Інституту міжнаціональних відносин та політології.

[4] "Урядовий кур'єр", 6 квітня 1995, № 51 — 52, с. 8.

[5] Див.: *Мойсеїв І.* Слово як птах і меч (за Лесею Українкою). // "Слово і час", 1995, № 5.

[6] У билинах Дніпро подеколи називають Ізрай-рікою; назви Кияниця, Щекавиця, Хоревиця — метафора Богозустрічі Мойсея; див.: *Кримський С. Б.* Під сигнатурою Софії. // ФІСД, 1995, № 5 — 6.

[7] Див.: *Мойсеїв І.* Філософія Олександра Довженка. //ФІСД, 1994, № 5 — 6, 7 — 8, 9 — 10.

Іван ГНАТЮК

СТЕЖКИ-ДОРОГИ

III

Так і минуло моє дитинство, лишилися тільки окремі фрагменти непов'язаних між собою вражень, споминів... А може, їх щось все-таки в'яже — хоч би той відтинок певного часу, епохи, в якому воно протікало? Війна покотилася далеко на схід, а тривога її залишилася й дихала, мов звірина, занюхавши здобич. Села не впізнати було: ні весіль, ні хрестин, — якщо й відбувалися в когось, то непомітно, буденно — з поваги до рідних традицій і звичаїв. Нові "визволителі" — німці — наших надій не оправдали, розчарування породжувало гнів і ненависть. Звідки чекати рятунку? Від кого? Що принесе нам завтрашній день? Ті питання мучили всіх, і мене, тринадцятилітнього підлітка: діти в біді дорослішають набагато швидше, ніж у добробуті. Я, де тільки міг, діставав давні книжки — не читав, а ковтав їх, шукаючи в них відповіді на болючі питання. Часто не по-дитячому думав про долю народу, про Україну, вже знав її історію, героїчну й зрадливу, сповнену перемог і поразок, над якою, як вічні прокляття, завжди тяжіють незгода й розбрат. Чув, що вже й у нашій Дзвинячі є підпільна організація, — шукав стежки до неї, але як знайти ту стежку, коли Декалог заповідає, щоб про справу не говорити з ким можна, а тільки — з ким треба? Вдень люди здавали назначений усім контингент — збіжжя, худобу чи кури на м'ясо, молоко, яйця, а вночі хлопці потайки збиралися в полі, проводили вишколи і, повертаючись маршем в село, співали пісню за піснею. Ночі були місячні, теплі, пахли житами й лящали співом перепелів та скреготанням коників-стрибунців. Ми відчиняли вікна й, спершись на підвіконня, слухали їхні концерти. А здалеку, десь аж з-під самого Бутина, линуло "Гей гук, мати, гук, де козаки йдуть..." або "А ми тую червону калину підіймемо..." — замовкали коники і навіть хрущі переставали битись об вікна, — було чути, як серце колотиться в грудях і плаче. Десь тоді я почав віршувати — пам'ятаю першого вірша напам'ять:

Станьте всі до бою,
Націоналісти,
І німоті в Україну
Не дайте залізти!

А якщо й залізе —
Бийтесь до загину, —
Самозречно захищайте
Рідну Україну!

Про своє віршування й про "бойове хрещення" в ньому я теж розповів у згаданому нарисі "Материнська пісня", — не думав тоді, в дитинстві, що те віршування стане моєю хресною дорогою, моєю долею.

Якось у літню неділю, коли люди повиходили з церкви і збиралися йти додому, раптом на крутій звивистій вулиці знизу появилася група повстанців; хто у військовому строї, хто в цивільному костюмі, по двоє, по троє — ішли поволі підгору і про щось розмовляли. Якби не при зброї — ніхто на них, може, й не

Продовження. Початок у ч. 7 — 8.

digitized by ukrbiblioteka.org

звернув би уваги, а озброєні хлопці серед білого дня — то було щось дивне для нас: ми вперше побачили своїх оборонців. Як стримати радісні сльози? Люди кинулися до них і вітали, як рідних синів: Боже, невже дочекалися волі? Як же я здивувався, коли між ними побачив Івана Синдецького — такого, як і був, скромного, привітного... Ішов із "десяткою" — автоматичною гвинтівкою на десять зарядів; у тих самих полотняних штанах і сорочці, пофарбованих у бузиновій заварці, в тому ж береті, що ходив зимою і влітку в училищі, тільки й обнови що плащ, перекинутий через плече. Усміхнувся до мене й подав мені, мов дорослому, руку. Не минуло багато часу — як почув я звістку чи леґенду про нього: збитий на допитах, він не сказав ні слова, не назвав нікого із своїх побратимів — тільки співав (я пам'ятаю, як він любив співати!), доводячи емґебістів своїм співом до божевілля. Так з піснею на устах і помер на тортурах.

Я змалку любив мріяти, бачити себе в небезпеці, в героїчних пригодах. Тарас Партиченко з історичної повісті Андрія Чайковського "На уходах" став моїм ідеалом: я хотів бути схожим на нього — таким же мужнім, відважним, справедливим. Уявляв себе на баскому коні з голою шаблею, як пробиваюся, оточений ворогами, крізь їхні лави або, визволивши бранців, переможно повертаюся з ними на Україну. Такі мрії були, мабуть, не тільки в мене: всі підлітки — ішла ж війна — мріяли про героїчні вчинки. А після прочитаних повістей Юрія Горліса-Горського "В застінках ҐПУ" та "Отаман Хмара" в мене виникло бажання так мужньо, як герої тих повістей, терпіти на допитах муки і не впасти духом, не зламатися. Мрії про терпіння в ім'я чогось духовного, вищого вже тоді стали для мене просто внутрішньою потребою: чи то був підсвідомий голос долі, чи такий дивний склад мого характеру — сам не можу збагнути, але те бажання, ті мрії дуже скоро стали моїм життєвим призначенням.

Запам'ятався мені один епізод з цього приводу: десь напровесні сорок другого року, коли я навчався у Вишнівці і йшов у суботу додому, неждано зірвався страшний вітер, насунулися хмари і хлинула в полі злива з грозою. Я зразу промок до рубчика, ішов проти вітру, що валив мене з ніг і, наче шротом, сік у лице холодним дощем. Блискавиці раз по раз краяли навислі над полем хмари і, здавалося, цілились просто в мене. Я йшов і молився. Одухотворений стихією грози, думав про терпіння Ісуса Христа та святих великомучеників. Я сам хотів прийняти за когось муки, ішов, і, говорячи сам до себе, не міг стримати сліз свого несподіваного одухотворення. Я ще тоді не знав, що Павло Грабовський — тобольський засланець — у дитинстві теж хотів прийняти муки за Христа, а як підріс — то за народ хотів піти на муки і що те бажання цілком оволоділо ним, а коли прочитав про це у його записах, то був глибоко вражений подібністю наших дитячих прагнень і їхнього життєвого здійснення. Про свої почуття, що осінили мене в ту зливу серед поля, я розповів у поемі "Голгофа", зокрема в її третьому розділі.

Через багато літ, вже після колимської каторги, десь у шістдесятих роках я був написав цикл віршів про Павла Грабовського і після того, як він був опублікований у збірці "Калина", хтось із літературних чиновників у своїй награній одвертості сказав мені, що в тому циклі йдеться не про відомого поета-мученика, а про особисті переживання самого автора, натякнув і на те, що саме так вважають відповідні органи, які цікавляться моєю поведінкою і творчістю.

Мій світогляд почав формуватися ще в сорок другому році, одночасно з повстансько-визвольною боротьбою народу проти завойовників. У нашому селі вже явно ходили озброєні повстанці, працювала організаційна сітка й виконувалися розпорядження її керівництва. Люди перестали здавати німецькій владі контингент і слухатись її наказів. Майже в самому центрі села, на оболоні, у визначені часи проводилися вишколи, так звані — муштри. Чоловіки відповідного віку з дерев'яними саморобними крісами робили військові

та гімнастичні вправи і вивчали закони повстанської дисципліни. Усі навколо села були поперекопувані глибокими ровами і загороджені всякими перешкодами — так, щоб ні автомобілями, ні підводами не можна було доїхати до нього. День і ніч при тих загородах стояла варта і висіли залізні рейки: як тільки звідкись показувалися німці — вартові били в рейки і тоді всі люди з худобою та пов'язаною в рядна одежею — клунками — втікали у протилежний від тривожного сиґналу бік, ховалися в лісах та яругах і сиділи в них до тих пір, поки непрошені гості не виїжджали з села. Німці купчилися у Вишневецькому замку, позакладавши вікна мішками з піском: боялися нападу повстанців, і на село наїжджали раз на два-три місяці великими силами — по триста-чотириста вояків разом з танкетками, щоб захопити в людей збіжжя, худоби чи чогось іншого з продуктів, і зразу ж тікали до Вишнівця. В останні півтора року німецької окупації у нас на Волині влада була, властиво, не німецька, а українська. В церкві співали "Боже великий, єдиний, Нам Україну храни!..." — слова й мелодія тієї молитви проймали душу незнаною досі святістю, окрилювали її й очищали від земної буденності. А над читальнею розвівався синьо-жовтий прапор і сяяло в небі сонце — те саме сполучення барв, земне й небесне. Люди забули про війну і знову справляли бучні весілля та хрестини. На Різдво 1944 року хлопці й дівчата з церковним дзвінком цілу ніч ходили колядувати, збираючи людські пожертви на церкву та на повстанські потреби; віншували кожному господареві й просили Царя Небесного, щоб дарував щастя й волю нашій славній Україні. Всі були дуже веселі — сміялися, жартували, кидалися сніжками, — раділи, як маленькі діти, ніби відчували, що то їхня остання така щаслива коляда в рідному селі.

Десь задовго після Різдва почулися на сході далекі гарматні відгуки — війна оживала. Ми завмирали й тривожно прислухалися: невже знову повернуться совіти? Німці, що обманули наші сподівання, принишкли в замку й рідко нагадували про себе, а ті, як повернуться, то перетрусять усі кісточки і душі.

Раптом по селу прокотилося: німці втекли із Вишнівця! Покидали в поспіху теплі казарми і серед ночі виїхали. Люди — хто підводою, хто пішки — потяглися до міста. Підсіли і я з батьком на сусідські сани. Батько прихопив два порожні мішки — мав намір забрати свою гречку: саме стільки, наїхавши на село, німці взяли у нас недавно, а я поїхав ловити витрішки, правда, на всякий випадок взяв і собі невеличку сумку. У Вишнівці ми розійшлися. Я зразу подався до замку: всі двері були повідчинювані, поламані. У бібліотеці, наче в зруйнованому храмі, на підлозі валялися купами книги, деякі вже без обкладинок, порвані. Стелажів не було. Книги лежали — як побиті пророки, і з усіх кутів та вікон стооко дивилася на мене мертва тиша. Я з острахом перекладав, читаючи назви, пошарпані томики і поглядав на двері: не заходив ніхто. Серед книг, в основному технічних, я відібрав якусь історію з ілюстраціями, друковану ґотицьким шрифтом, збірки віршів Бажана, Тичини та з десяток інших, — видно, тут побував хтось раніше за мене і перебрав усі книги. Прочитав я на першій сторінці Бажанової збірки "Людина стоїть в зореноснім кремлі, людина у сірій військовій шинелі" — і більш нічого не хотілося брати. Взяв наповнену сумку і вийшов з бібліотеки.

Зненацька на місто, як вороняча зграя, впала тривога — хтось крикнув: "німці" — і всі кинулися навтіки, спотикаючись і падаючи під ноги. Люди бігли то в один бік, то — в другий, метушилися в паніці, не знаючи, де шукати рятунку. Хто бачив тих німців? Де? Одні казали, що на Збаразькій дорозі, другі — на Крем'янецькій, — натовп зі страху мчав наосліп, готовий будь-кого розтоптати. За два з половиною роки німці нагнали на людей такого страху, що при найменшій згадці про них — зашпори йли поза плечі: били, стріляли, вішали, забирали в Німеччину, палили села, — по-німецькому добивалися послуху й рабської покори. Сусіднє село Млинівці спалили дощенту — запах ди-

digitized by ukrbiblioteka.org

му і згарища навіть до нас через поле доносився з вітром. Правда, коли поверталися до Вишнівця Ридімським шляхом, потрапили під кулеметний вогонь повстанців, що засіли в порожній садибі колишнього пана. Шлях для прицілу з п'ятидесятиметрової близькості був живою мішенню, відкритий — як на долоні. Повстанці просто впритул строчили по німецькій, збитій вкупу, колоні. Кулі долітали до нашого двору і, б'ючись об землю, здіймали на ній бульбашки пороху. Казали, що повні кузови німців забрали і поховали у Вишнівці — Господь покарав їх за спалені Млинівці і за невинні жертви, що не встигли тоді врятуватися втечею.

А село Шпиколоси, на Крем'янеччині, обернули в суцільне згарище. Напали вдосвіта разом з польськими поліцаями і вчинили небувалий погром, особливою жорстокістю відзначилися в ньому поліцаї-поляки. Після тотального знищення українців на Підляшші та Холмщині ворожнеча між двома народами перекинулася на Волинь і Полісся, а відлуння її докотилося й до нас: в окремих селах, де жили українці й поляки, почастішали нічні напади — спалахи міжнаціональної ненависті і жахливої помсти. Наслідком тієї помсти й стала Шпиколоська трагедія. Очевидці її, яким пощастило врятуватися, розповідали, як поліцаї хапали сонних людей і волокли на смерть, немов на забій худобу. На майдані села закидали соломою зібраних сорок дітей-немовлят, облили бензином і на очах їхніх матерів живцем спалили. Після того, як замовк у вогні дитячий писк і лемент, матерів постріляли. Хтось виніс у сад стару спаралізовану жінку, видно, боявся, щоб не згоріла в хаті живою, простелив під нею в'язку соломи — не буде ж на голій землі лежати — й надіявся, мабуть, що таким чином врятує її. Але поліцай підпалив солому під нею, і, коли наступного дня діти повернулися на згарище, знайшли в саду обгорілий труп матері.

У нашому селі не було поляків, — осадників же повивозили, — то й не було тієї ворожнечі. Проте варта стояла щоночі, пильнуючи, щоб не напали поляки із сусідніх сіл. Було три жидівських сімейства — один жид тримав лавку, а два займалися шевством — робили чоботи людям. Усі вони мало чим відрізнялися від нас: так само, як і ми, працювали з досвітку до ночі, в неділю святкували, принаймні надворі не робили нічого, хіба що не ходили до церкви. Коли їх забрали в ґетто — ми дуже переживали й співчували їм. Якось тато з мамою пішли за покупками до Вишнівця й побачили шевця Мошка, що копав придорожню канаву; зарослий, виснажений, з двома жовтими кружечками, нашитими на грудях і на спині: здалеку видно, що то — "юда", як називали їх німці. Поблизу нього стояв німецький вартовий з ґвинтівкою. Батько зустрівся з Мошковим приреченим поглядом і опустив перед ним загорнутий в пілочку шматок хліба, що взяв на обід з дому. Добре, що німець не помітив і не застрілив батька. Мошко вхопив той вузлик, запхав за пазуху і кивнув головою — подякував. Коли мати вдома розповідала про той випадок — дуже плакала...

Не дивно, що від одного вигуку "німці!" зчинилася така паніка в місті. Я стояв із сумкою і розглядався, не знаючи, в який же бік тікати. Раптом побачив, як Крем'янецькою дорогою спускалася згори колона якогось війська на санях: зразу бачилося, що то не німці. З'їхали вниз і позіскакували на дорогу, розминаючи засиджені ноги — видно, їхали здалеку. Було їх десь з півтори сотні. Усі в білих полотняних накидках, важко озброєні ручними кулеметами й автоматами, обвішані гранатами й запасними дисками з набоями. Я занімів у захваті: то-то сила! Забув і про дім, і про щойно бачену паніку — ходив по містечку і дивився на рідних повстанців. Десь за будинком пролунав постріл — ворони з криком шугнули з голих дерев у небо. Я побачив, як дві жінки — молодиця й дівчина років десяти, мабуть, мати з дочкою — сквапно зайшли у двері невеличкого будинку й вийшли через сіни з другого боку. За ними побіг повстанець і привів обох, білих, як сніг, на дорогу.

— Ви — полячки? — спитався й пильно глянув у їхні перелякані очі.

— Ні, ми українки.

— Скажіть отченаш!

— Отче наш, що єси на небесах... — по-нашому вголос проказали щоденну молитву й перехрестилися.

— Добре, ідіть!

Жінки повернулися й поволі — старша попереду, а молодша услід за нею — пішли у бічний провулок.

Тут підбіг до повстанця одягнутий по-міському парубок і гнівно випалив крізь стиснуті зуби:

— Чому ви їх відпустили? Це полячки — мої сусіди! — я їх добре знаю. Хто ваш командир?..

Повстанець мовчки, якось неохоче, повернувся, прикляк на одно коліно і, прицілившись, вистрілив. Обидві жінки, ще до того, здалося мені, як пролунав постріл, попадали ниць на коліна. Він підійшов до них, стрілив одній і другій у голову, і, закинувши на плечі скоростріла, побрів до саней зіщулений.

Я йшов додому з важкою провиною в серці — вперше побачив смерть, убивство. Не хотілося нічого думати — тільки б лягти й заснути. Я не знав же про те, що в Бориславі, де мені колись доведеться віку доживати, ще в тридцять дев'ятому році польські жолнежи, тікаючи до Румунії, замордували в лісі кількох лісорубів-українців, яких вони зустріли зовсім випадково; порозпорювали їм животи й позапихали в них вузлики з узятим на обід хлібом. То був чи не перший прояв такого звірства на Західній Україні...

Коли я повернувся додому — побачив у сінях два мішки гречки, і почув, як батько розповідав матері про те, що бачив і пережив у Вишнівці.

Незадовго мені ще раз довелося побачити німців: кількадесят їх, пообмотуваних шматами — поморозили, видно, обличчя, борсалися розквашеною талим снігом дорогою повз нашу хату, як вівці, — тікали на захід. Я пригадав, як у сорок першому році два мотоцикли гналися за совітськими танками, і ніяк не міг зрозуміти тієї разючої зміни їхнього настрою і військової потуги.

IV

У перший понеділок великого посту після масляного тижня і вчорашнього пущення руки в мене стали чомусь такими важкими, немов камінними, — я ледве піднімав ціпа, молотячи напару з батьком в стодолі. Кілька раз біяком зчіплювався з батьковим ціпом і мало нехотя не вдарив його по чолу. Батько сердито бурчав на мене, гадаючи, що я вчора десь, мабуть, випив на вечорницях, бо повернувся додому пізно і вранці ніяк не міг підвести голови з постелі. До обіду промучився, а потім, не ївши нічого, ліг на лавці і заявив батькові: "Не піду молотити — не можу!" Такого зі мною ще не траплялося, і, може, тому батько дав мені спокій. Наступного дня я вже не вставав з ліжка — горів у лихоманці, і через декілька днів сільський фельдшер — Паридуха — сказав, що в мене — сипний тиф. Я захворів на нього першим у нашій хаті.

Тієї ж ночі в наше село набилося повно червоних партизанів, казали — медведівців, а до нас попросився на ніч якийсь чоловік ще молодого віку — в підшубку й зелених штанах, галіфе. Ми здогадалися, що то, мабуть, повстанець з наміром переховатися. Скинув підшубка й залишився у вовняному саморобному светрі. Домовилися, що він, мовляв, батьків двоюрідний брат із сусіднього села Залісці. Тільки переночували — як нагрянула група червоних і зразу звернула увагу на нього, одягнутого у військові штани. Як не доводив батько, що то його брат — не повірили: звеліли одягнутися і повели з хати. Але, на його щастя, побачили в комірчині мамину скриню з одягом і забули про свою жертву — кинулися до скрині, хапаючи бережений на свята одяг: батькового

digitized by ukrbiblioteka.org

кожуха, костюма, чоботи, полотно, рядна, не залишили й маминої одежі. Навіть крамну сорочку й турецьку хустину забрали. Ми, приголомшені нещастям нашого гостя, не завважили своєї біди, а коли побачили відчинену скриню — на подвір'ї вже не було нікого. Як медведівці виїхали з нашого села — той чоловік прийшов, маючи новенького автомата з круглим диском — видно, відібрав у якогось п'яного партизана, і вийняв непомітно захованого кілька днів тому нагана з колиски, у якій спав мій малесенький братик Степанко. Мати побачила і зблідла зі страху: якби знайшли медведівці — не минути б нам страшного лиха.

А тиф напосівся на нас таки не на жарти: після мене зліг однорічний Степанко. Бідна мати більше місяця тримала його на руках — лікувала материнською любов'ю. Услід за нами похворіли й обидві сестрички — Ганя й Оля. Батько й мати перехворіли на тиф ще в дитинстві: обоє ходили коло нас, їли з одного посуду, спали разом з нами, але Бог їх милував — не захворіли. На вхідних дверях нашої хати прибили таблицю з великим написом: "Тиф!!!" — і трьома окличними знаками, щоб не заходили солдати й не могли заразитися тифом. Півсела відлякувало їх такими таблицями. Проте декотрі солдати заходили навмисно, аби захворіти й потрапити в госпіталь. Я у великій гарячці втратив притомність і з місяць не пам'ятав майже нічого. Казали, що в кризову ніч, коли температура піднялася до 41,7° степеня і я, важко дихаючи, то безтямно метався в ліжку, то лежав непорушно, затягнувши очі білками, батько засвітив свічку, поставив мені в узголів'ї і пошепки молився наді мною, як над покійником; обидві сестрички, не знаючи нічого, спали, розхристані, а мати сидячи тримала Степанка й відсутньо дивилася в себе. Смерть одступила від мене — і я поволі став поправлятися. Єдине, що відбилося в моїй пам'яті, — це страшна спрага: все всередині горіло, пересихало, — я плямкав потрісканими губами й день і ніч просив пити. А води мені не давали — боялися, щоб не загострилася хвороба. Часто мені здавалося чи, може, снилося, що я лежу над великою річкою, але ніяк не можу дотягтися до неї, щоб утамувати спрагу; думав, якщо видужаю зовсім, то нічого не буду їсти, лише пити холодну воду. Після тифу дуже довго оклигував — не міг звестися на ноги: надворі, на свіжому повітрі, міг на ногах утриматися, а в хаті непритомнів і падав. Батько брав мене попід пахви, витягував з хати й садовив проти сонця на призьбі.

Дуже скоро після тифу почало випадати в мене волосся. Повипадало воно і в обох сестричок. Ми зі своїми плешивими головами соромилися показуватися на люди й сиділи в хаті. Ганя — сімнадцятилітня дівчина — навіть у велику спеку пов'язувалася хустиною, щоб ніхто не бачив, як вона полисіла. Але нема нічого злого, щоб не вийшло на добре: наше волосся невдовзі повідростало, а в мене — ще й таке пишне, кучеряве, що моїх ровесників, які не перехворіли тифом, аж завидки брали.

Перші дні приходу совітів не віщували якогось лиха: солдати — змучені, перемерзлі, брудні, неголені — падали на простелені околоти в хатах і зразу засинали. Переночувавши, схоплювалися, нашвидкуруч снідали і йшли, як самі казали, "добивати німців", а вслід за ними приходили інші перепочити в теплі і так само поквапки збиралися в дорогу. Проте вже першої ночі загін СМЕРШу заарештував Грицикового Івана, якого всі знали як начитаного, чемного й культурного хлопця. Ходила чутка, що в нього при обшуку знайшли в кишені пістолета, саме тому й заарештували, і що Іван не признався, хто він і звідки, не назвав свого прізвища; коли хтось переказав матері, що його тримають у Ридімлі і стривожена мати пішла упевнитися в тому, він, змордований до такого стану, що вже не міг на ногах триматися, стояв на якомусь подвір'ї, спертий грудьми на пліт, з якого звисали на вулицю знесилені чи перебиті його руки, стояв, наче перевішений через той пліт, і, побачивши матір, непомітно для вартового помахом голови та поглядом дав їй зрозуміти,

щоб не підходила й не признавалася до нього, — мати пройшла мимо, побачивши сина востаннє. А незабаром довідалася, що його, мертвого, присипали в якомусь рівчаку за Ридімлем так, що й ноги було видно, — запрягла місячної ночі коні, сама відкопала, поклала на полудрабок, вимощений соломою, привезла до Дзвинячі і тієї ж ночі, викопавши яму на цвинтарі, сама поховала й оплакала його. Ті образи Грицикового Івана та його матері залишили глибокій слід у моїй душі і пам'яті на все життя: я намагався відтворити їх на Колимі в поемі "Мати", яка так і залишиться, певно, не доведеною до художнього ладу й не надрукованою; одним штрихом згадав їх у вірші "Повстанець", а моя дочка ще студенткою написала про них невеличку, та по-справжньому пережиту й, на мою думку, цікаву новелу. Дуже шкодую, що дочка занехаяла в зародку свій потяг до художньої творчості, — може, легше б мені довелося колись покидати цей світ, знаючи, що моє місце на ньому не залишиться незайнятим, але своєї долі, кажуть, і конем не об'їхати. Шкодую й того, що не зміг написати чогось путнього про ту саможертовну посвяту Грицикового Івана, у якій він захистив родину ціною власного життя, не назвавши ворогам свого імені, і про високу духовність матері, що серед ночі сама-самісінька перепоховала й оплакала його останки.

Дуже скоро в нашому селі позаарештовували всіх причетних до самосуду над Чорнобаєвим Антоном — десь у Крем'янці після допитів та військового трибуналу таємно їх постріляли. Михалечкового Захарка не зачепили: знали, що він з Антоном попрощався по-людському.

Якось мати з Ганею повернулися з Вишнівця й принесли страшну новину: вони самі бачили, як на базарі перед великим людським натовпом вішали повстанця. Привезли його в кузові вантажного автомобіля до самої шибениці, високого, молодого, хоч і з бородою — давно неголеного, із зв'язаними назад руками, з почепленою на грудях дошкою, на якій великими літерами було написано — "Зрадник батьківщини!". Зачитали з гучномовця вирок і, накинувши петлю на шию, зіпхнули його з кузова — тільки й устиг крикнути: "Слава Україні!". Все продумали, як і належить у покаранні на смерть через повішення, але мотузка відповідного не знайшли — від раптової ваги він обірвався, і смертник упав на землю. Натовп зойкнув — і завмер. Кати підхопили свою жертву й повісили вдруге... Повторилося те саме: мотузок обірвався знову. Тоді цілим гуртом кинулися на приреченого — задушили його руками і повісили за третім разом уже мертвого. Натовп стримано клекотів гнівом і довго не розходився... Скільки мати й Ганя не розповідали про ту трагедію — щоразу закінчували свою розповідь вибухом нестримного плачу.

А в селі почалася тотальна мобілізація: забирали всіх підряд, не зважаючи ні на військову непридатність, ні на явне каліцтво. Ціле село перетворилося в суцільний гул плачу і лементу. Ніхто не хотів "не за Україну, а за її ката", — як писав Тарас Шевченко, — свою кров проливати. Не один, щоб не йти на фронт, викопував десь у ярузі чи в лісі криївку і живцем ховав себе в землю. Біля Мукунового хутірця, в Грабині, кільканадцять чоловік заховалися в печері, яку вирили за Польщі, добуваючи й вивозячи підводами за плату пісок на якесь будівництво до Вишнівця та Збаража. Ніхто, крім рідних, про їхнє сховище не відав, проте знайшовся виродок, що доніс про нього відповідним каральним органам. Ще засвіту приїхали енкаведисти, знайшли вхід до печери і стали вигукувати захованим, щоб виходили і здавалися. У відповідь — ні звуку. Нічого не домоглися і вибухами гранат в печерному отворі. Село напружено чекало, чим закінчиться той страшний поєдинок. Минала година за годиною. Почало темніти. Енкаведисти заходити в глиб печери не наважувалися — розпалили в ній величезне вогнище, щоб викурити людей димом, і чекали. Не виходив ніхто. Тоді кинули в отвір ще декілька гранат і поїхали до Вишнівця: видно, подумали, що в печері нема нікого чи побоялися зали-

digitized by ukrbiblioteka.org

шатися на ніч і сторожувати її. Коли енкаведисти від'їхали — хтось повідомив про це захованих і вони, готові загинути страшною смертю, але не здатися на ласку ворога, ледь живі, стали виходити, захлинаючись димом, з печери і тут же падали, непритомні. Рідні повідпоювали їх кислим молоком і позабирали додому. А наступного дня, ніби нічого не трапилося, всі ті, що сподівалися переховатися в печері, зібралися і з клунками та з прощальними плачами своїх родин пішли до Вишнівця віддавати себе Молохові у криваву жертву.

Таблиця, прибита на наших дверях, яка сповіщала, що в хаті тиф, зо два місяці рятувала батька від мобілізації. Він ткав полотно на верстаті, а ми пильнували, щоб хтось непрошений не зайшов несподівано і застав його за роботою. Наша хата стояла ж на полі — і в усі вікна було видно, що діється навколо. Якщо помічали якусь небезпеку — батько зразу роздягався, лягав на ліжко й обв'язувався мокрою тирачкою: мовляв, голова болить. Одначе голова сільської ради, Ковалів Семен, який за Польщі був солтисом, а за німців старостою, до речі, чоловік моєї хрещеної мами Ганки, таки спровадив до нас людоловів з військового комісаріату — і ті, піднявши батька з постелі, під конвоєм, як заарештованого, мобілізували до війська. Ми, плачучи, особливо мати, зібрали йому торбину з їжею на дорогу і відпровадили його до самого Вишнівця. Увечері я з мамою повернувся додому (в хаті нас чекали ж двоє діточок — Оля й Степанко — та й корову треба було подоїти й запорати), а Ганя залишилася на ніч коло батька, який у гурті таких же "новобранців" під вартою конвоїрів ночував просто неба на дворі збірного пункту. Потім Ганя розповідала, як один конвоїр залицявся вночі до неї, обіцяючи відпустити батька додому: хіба він здатний був збагнути, як розлукою з батьком кривавиться Ганина душа? Наступного дня колону мобілізованих погнали пішки на якусь залізничну станцію десь аж під самий Тернопіль, і мати, примостившись на чиїйсь фірі позаду колони, везла батькову торбу з продуктами й чула, як він, глянувши з горбка за Вишнівцем у бік нашого села, ледь вимовив з болю, ковтаючи гіркі сльози: "Більше я своєї хати вже не побачу..." — відчув, що з війни йому не повернутися. Через кілька днів мати ще раз їздила на ту станцію, але батька вже не застала — у своїх тридцять вісім років залишилася вдовою до глибокої старості, а ми і наша хата посиротіли без батька і без господаря. Мені йшов п'ятнадцятий рік — ні дитина, ні парубок. Видавав себе за дорослого, а міг ще робити дитячі збитки та всякі непродумані витівки. Нелегко було матері зладити зі мною, і тільки господарські обов'язки, які самі собою перейшли на мене, допомогли мені дочасно подорослішати і порозумнішати. Ми мали коня (вже й не пам'ятаю, яким чином придбали його під час війни), корову, порося та кількоро овець — треба було щодня поратися коло них і чимось їх годувати. А тут і жнива настали. Пригадую, як ми обоє з Ганею наввипередки почали жати жито за стодолою: жали не розгинаючись, — мати не встигала за нами зносити нажаті купки та робити перевесла і снопи в'язати. Першого дня понажинали більше, ніж по копі, але так порозминали руки, що вони попухли в кистях — ми мусили поперев'язувати їх і в наступні дні вже ледве жали. Того жита було всього зо три копи — за перший тиждень і вижали, зате почували себе справжніми женцями. Поспіла й косовиця. А косаря нема. Сусід як-небудь наладив мені косу з грабками, і я пішов косити гречку за городом. Поклав кілька покосів, намагаючись залишати вищу стерню під ними, аж тут вийшла мати і, побачивши моє косіння, залементувала:

— Ой, сину, що ж ти робиш? Половина соломи на пні залишається! Покинь. Не коси.

Я, отетерілий від несподіванки (думав же, що кошу добре), поставив косу й дивився, як мати, заломивши руки, заводить над скошеною гречкою, мов над покійником: знав, що не за гречкою вона плаче, а за татом, — чим і як міг її зарадити?

Наступного дня сусідська дівчина, — Бутинська Марина, як ми її називали, — добре налагодила й нагострила мою косу, показала, як треба косити й класти покоси грабками, і тут же, побачивши моє косарство, похвалила мене: я став косити, як справжній косар.

Ярина́ в полях перестигала — не було ж косарів: усіх чоловіків на війну забрали, — бідні жінки то пробували серпами жати, то скубли, як уміли, косами, аби зерно не пообсипалося. Таких скороспілих косарів, як я, в цілому селі можна було по пальцях перелічити: нехитра штука косарство, але не всякий може взяти косу і зразу косити. Я повикошував у себе все: гречку, ячмінь, овес — почував себе зовсім дорослим, навіть ходити став якось поважніше, подорослому. Пам'ятаю, як одного разу, коли я на крутій смужці нашого поля косив овес по другий бік села біля хутірця Диких, що стояв на протилежному пагорбі через дорогу, до мене підійшов старенький дідусь у білих полотняних штанах та сорочці, в солом'яному брилі, як тоді ходили всі його віку, привітався традиційним "Бог поміч вам!" та й каже: "Я думав, що то Фідько косить (тобто мій батько) — бачу: настоящий косар, — невже, думаю, з війни повернувся? А то ти, сину. Добре, добре косиш — молодець! Побачив би батько — тішився б, що має такого помічника. Ну-ну, коси — хай тобі Бог допомагає!.." Його похвала і лагідний погляд так по-батьківському зігріли моє напівосиротіле серце, що я був готовий усім людям ярину повикошувати. І таки косив. От побачу в когось невикошений овес чи ячмінь — заходжу й кошу, часто навіть не питаючись, чи можна косити, — добре знав, що ніхто за це не буде на мене сердитися. Любив і косити, й ходити за плугом, і сіяти сосонкою на два боки, — на жаль, не судилося мені стати хліборобом: лихі вороги вже тоді приготували для мене іншу життєву дорогу і долю.

V

Літо тисяча дев'ятсот сорок четвертого року запам'яталося мені великим піднесенням повстанської боротьби проти більшовицько-московських поневолювачів. У Шумських лісах на Крем'янеччині кілька тижнів не вщухала битва не на життя, а на смерть. Проти повстанських загонів була кинута ціла армія піхоти та бронетанкового з'єднання, здійняті з Бродівського фронту. В довколишніх селах щодня відбувалися бої та короткі сутички, а в містечках — Вишнівці, Дедеркалах, Почаєві — лунали похоронні салюти загиблим енкаведистам та їхнім прислужникам. Саможертовно гинули й воїни УПА та місцевих підпільних організацій: чорним крепом, здавалося, закутувалося й сонце, коли падали в боротьбі сини і дочки нашого народу. Якось я почув, що з Духівського лісу привезли до Вишнівця й покидали в склеп на польському цвинтарі побитих повстанців, — не думаючи про небезпеку, пішов хоч поглядом попрощатися з ними. Шукав недовго: крізь непричинені залізні дверцята могильника я побачив їх, голісіньких, звалених як-небудь на купу з попереплутуваними навхрест тілами, з яких ще сочилася кров. Я помолився над ними і, причинивши у склепі дверцята, побрів додому, не бачучи перед собою дороги: моя вразлива душа була переповнена болем і гнівом святої помсти. Щоразу відтоді, тільки погляну на образ міфічного Лаокоона, зразу бачу ті голі повстанські трупи в обіймах звивистих спрутів жахливої смерті.

А наше село мовчало. Майже всі чоловіки, серед них і ті, що належали при німцях до останньої сітки та повстанського руху, були мобілізовані. Залишилася хіба що станична жіночої сітки — Кирикова Надька — та групка посвячених у підпільну боротьбу підлітків, готових зайняти місця полеглих повстанців та жертв більшовицьких каральних органів. Так ми дочекалися й осені. Аж одного дня завітав до нашої хати незнайомий хлопець, десь трохи старший віком за мене, і, назвавши себе зв'язковим із сусіднього села Залісці,

digitized by ukrbiblioteka.org

вручив мені підпільного, запечатаного свірґучем, ґрипса, якого я повинен був передати мишковецькому станичному. Охоплений радістю, що мені нарешті довірена таємна організаційна справа, я спочатку навіть не зорієнтувався, що нікого з мишковецьких людей, тим більше станичного, не знаю. Що ж робити? Незнайомий зв'язківець зник так само несподівано, як і появився. Злегковажити дорученою справою я не міг — це було недопустимо за тогочасними підпільними законами, не міг і придумати чогось іншого, як звернутися за порадою до Кирикової Надьки. Хоч вона лише на два роки старша за мене, але все-таки станична. Надька взяла ґрипса, прочитала написане на ньому псевдо і, подумавши, зізналася, що й сама такого станичного не знає. Тут же при мені зірвала свірґучеву печатку, розгорнула ґрипса й почала читати. Але, прочитавши про те, що через наше село і Мишківці якогось там дня має переходити невеличка боївка повстанців і що названому станичному доручено перепровадити їх за призначенням, Надька далі читати не стала — згорнула ґрипса, так як і був згорнутий, і сказала, що сама запечатає його свірґучем і передасть кому належить. Я був трохи ображений, що вона так безцеремонно повелася зі мною, — все-таки ґрипс вручений мені, а не їй, — проте був і задоволений, що так просто розв'язалося вельми складне для мене питання.

Наступного тижня забіг до мене Бруньків Фідько — мій ровесник і найбільший приятель, викликав мене надвір і таємничо повідомив, що в нього днює озброєний повстанець. Кидаю все і, мов на крилах, лину разом з Фідьком до його домівки. Знайомлюся із трохи вищим і старшим за мене чорнявим хлопцем, який назвав себе Степаном, коротко про дещо говоримо, і він просить мене зайти до Надьки, порадитися в неї з його підпільним побратимом і поїхати до Бутина в розвідку — дізнатися, чи нема в ньому ворожої засади та чи безпечно буде тієї ночі перейти через Бутин до Мишковець. Його прохання я сприймаю як організаційний наказ і тут же, не прощаючись, виходжу. Надворі починає сутеніти. Заходжу з піднесеним настроєм до Надьки, що зустрічає мене привітною усмішкою і знайомить з високим, струнким, одягнутим у білий саморобний светер повстанцем; кидаю погляд на його кучеряве, зачесане догори чорне волосся, на смугляве подовгасте лице з рівним носом і проникливими карими очима, на його спортивну статуру і, обговоривши подробиці моєї розвідки, відчиняю двері й пірнаю в темряву осінньої ночі. Прошу коня в Їскової Полі — Надьчиної сусідки, сідаю охляп на нього і риссю мимо цвинтаря та своєї хати на полі їду до Бутина.

За дві години я обійшов майже кожну вуличку й подвір'я, запитав, постукавши не до одної хати, чи не було нині в селі совітів і, переконавшися, що у Бутині тихо й безпечно, пустився верхи крутою дорогою в поле. Коли перетинав Ридімський шлях, побачив кілька яскравих короткочасних спалахів десь над нашим селом чи й далі і, підібравши повід, поїхав до Дзвинячі. Поставив коня на місце й переходжу через дорогу на Кирикове подвір'я; йду й дивуюся, чому в хаті не світиться — повинні ж мене чекати? Надворі темно — хоч око виколи. Стукаю легенько у вікно — раз-вдруге — тихо: і тут — "Руки вверх!" — приголомшливо лунає за моїми плечима. З несподіванки руки самі собою підносяться, а я стою й ніяк не можу второпати, чому якісь незнайомі постаті кидаються до мене й нахабно обмацують мої кишені.

— Хто ти? Як прізвище? Звідки? — пронизують мене гострі кількаголосі запитання — і я ще більше розгублююся: не можу збагнути, що трапилося. Хто ті люди й чого вони хочуть у мене? Майнула думка, що, може, то розігрують мене знайомі повстанці, випробовуючи мою вдачу і здатність до підпільної боротьби. Але ж ні, — то зовсім чужі люди їх уже не двоє, а значно більше. Відповідаю на задані запитання, хто я і де мешкаю, та напружено намагаюся зорієнтуватися у загадковій ситуації. Чую, як кількоро з них про щось пошепки говорять. Ось один підходить до мене і тихо наказує:

— Іди услід за цим чоловіком, — показуючи на ледь помітну в темряві постать, — і не здумай тікати: зразу получиш кулю у спину.

Виходимо низкою — один за одним — з подвір'я на дорогу і завертаємо ліворуч за село, в Грабину, де тягнеться глибокий рів серед поля. Тихо і темно, тільки чути, як шурхотять і гупають наші чоботи. Думки просвердлюють голову наскрізь: куди мене провадять? Чого? І хто вони — ті озброєні постаті? Може, якісь бандити, що зараз мене застрілять і роздягнуть у рові? Ах, все одно! Іду й ловлю себе на думці, що мені зовсім не страшно вмерти, хіба шкодую, що не вдалося сповістити повстанців про наслідок своєї розвідки. Мовчки плентаємося понад самісіньким ровом — час тягнеться, як віл на налигачі: човг-човг, гуп-гуп!.. — хоч би хто спотикнувся — тихо. Чому ж не стріляють — вже і рів кінчається? Простуємо польовою стежкою у напрямку Вишнівця — нічого не розумію: бачу перед собою постать і йду за нею, як заворожений. І тільки тоді, як проминули вишневецькі кладовища, розташовані обабіч глибокої, мов яруга, дороги, і стали підніматися сошею до польського костьолу, де містилося НКВД, я збагнув, у чиї руки потрапив, лише не знав, як це могло статися саме нині і що з повстанцями — де вони?

Було вже геть по півночі, коли привели мене до страшного будинку й завели зразу на другий поверх, залишивши з двома конвоїрами в довгому коридорі. Решта зайшла до якоїсь кімнати. Через хвилин п'ять запровадили й мене до неї. То був чималий кабінет, видно, якогось високого начальника, бо з дорогою обстановкою й освітлений багатьма яскравими люстрами. Кільканадцять пар лютих очей зустріли мене й тут же, навіть не спитавши мого прізвища, ті, що сиділи в кабінеті, накинулися на мене, п'ятнадцятилітнього підлітка, з кулачищами і стали несамовито бити: попід груди, в живіт, у голову, — били куди і чим попало; врешті схопили й тримали, мов розп'ятого, за руки, не даючи впасти, один став спереду, а другий іззаду і дулами автоматів сторчма гатили одночасно в груди і в плечі, забиваючи дух і притомність. Просто не знаю, як вони тоді не забили мене, — я не пам'ятав і не думав нічого, не чув навіть страшних ударів і, мабуть, не чув нестерпного болю. Коли натішилися мною — вивели в коридор і наказали лягти в кутку на підлозі. Тільки ліг — як носаком чобота в живіт і криком "Поднімайсь!" був піднятий з підлоги і заведений до того самого кабінету. Моїх конвоїрів у ньому вже не було, хіба ті, що кілька хвилин тому катували мене.

Мало що запам'яталося мені з тієї жахливої ночі, врізалося в пам'ять лиш те, що мене настирливо запитували про якийсь бій у Дзвинячі та про когось забитого: хто він? Я ж, не знаючи, про що йдеться, відповідав одне й те саме, що ніякого бою в нашому селі не було: в сорок першому році, коли наступали німці, відбулася лиш короткочасна гарматна перестрілка понад нашим селом; батько пересидів її у викопаній ним же ямі — своєрідному окопчику, а ми всі четверо — я, Ганя, Оля і мати — в залісецькому житі. За таку відповідь мене ще з більшою люттю били, називаючи найвульґарнішими іменами та обливаючи брудом нечуваних досі брутальних матюків. Повиривали моє кучеряве після тифу волосся, пошматували на мені нового кожуха, особливо дратував їх мій німецький військовий кашкет, якого взамін за шапку-вушанку недавно залишив мені при зустрічі в селі незнайомий повстанець. Не менше десяти раз одним і тим же окриком "Ложись!" клали мене в кутку коридора на підлозі і піднімали ударом чобота та лютим "Поднімайсь!" на допити. Я тієї ночі самотужки навчився, у якій позі треба лежати, згорнувшися їжачком і затулившись зведеними докупи ліктями та піднятими до грудей колінами, щоб захистити найвразливіші місця свого тіла — лице, живіт і груди. Той гіркий досвід потім не раз допомагав мені вижити в наступних моїх арештах і допитах. Нарешті, коли почало розвиднятися, завели мене, збитого й закривавленого, в якийсь прохідний коридор і звеліли сісти в кутку на табуретці, де

digitized by ukrbiblioteka.org

я просидів до пізнього вечора. За весь день сотні перехожих енкаведистів зміряли мене байдужим поглядом і тільки син Чорнобаєвого Антона Філька, що був у стрибках, побачивши мій вигляд, співчутливо запитав, чи б'ють мене? — "Забивають", — шепнув я і приречено кивнув головою. Їсти не хотілося, хіба спрага страшно мучила. Пізно увечері ще раз викликали мене до того самого кабінету, намучили перехресними запитаннями і, не добившись від мене нічого, кинули на підлогу й носаками важких чобіт справили на мені й навколо мене, згорнутого їжачком, страшний танець свого убивчого садизму. Після того "танцю" завели назад у той же коридор і звичним "ложись!" поклали в кутку на підлозі.

Вдосвіта черговий офіцер, що сидів у сусідній кімнаті, збудив мене доторком руки, а не ударом чобота, як будили минулої ночі, дав мені теплої води помитися, точніше, позмивати кров з лиця і порваного кожуха, спитав по-нашому, чи знаю дорогу додому і чи не боюся іти затемна, й, почувши ствердну відповідь, відімкнув двері й залізну браму на подвір'ї і ніби між іншим сказав мені на дорогу:

— Ну, йди і більше сюди не попадайся.

У Рокитині, недалеко від нашої хати, я зустрів маму, що несла мені передачу. Мати кинулася з плачем до мене й пригорнула до грудей, як у дитинстві:

— Сину, що вони зробили з тебе?!

— Слава Богу, що хоч живого відпустили, мамо, — тільки й зміг я сказати. Зате мати розповіла мені страшну дзвиняцьку новину. Після вчорашньої ночі, коли я не повернувся додому, мати ранесенько пішла до Надьки (добре знала, що мене можна знайти в неї або у Брунькового Фідька) й побачила під самим вікном забитого хлопця з накритим біленькою пілочкою обличчям та Надьку, що городником зішкрябувала кров на подвір'ї.

— То мій син! — крикнула.

— Ні-ні, тітко, то не ваш син, то хтось інший, — намагалася заспокоїти маму Надька. Проте мати лиш тоді їй повірила, коли, піднявши покривальце на покійникові, переконалася, що то справді не я. Про те, що я вчора був у неї і їздив до Бутина в розвідку, Надька матері не сказала. Нічого не знав про мене і Бруньків Фідько. Не міг же він розповісти, як пізно увечері, коли ішов зі Степаном до Надьки — Степан попереду, а він за ним з його ж ґвинтівкою на плечі (ніхто не сподівався засідки) — під самою Надьчиною хатою майже впритул вдарили по них автоматні черги. Степан упав на місці, а Фідько крутнув за ріг хати і через сад — у Мукунову долину. Ті спалахи, що я бачив, перетинаючи Ридімський шлях, то були спалахи пущених услід Фідькові ракет, при світлі яких енкаведисти таки прагнули наздогнати його кулею. Але Бог відвернув од нього руку очевидної смерті. Я ж пострілів не чув і нічого про той випадок не відав: мене схопили над самісіньким Степановим тілом — не знаю як я не наступив у темряві на нього. Тому то так немилосердно били мене й допитували про бій у Дзвинячі. А додому відпустили на поруки тодішнього голови сільради (Ковалів Семен вже був заарештований і розстріляний за співпрацю з німцями), — новий голова запевнив їх, що я ще малолітній і, звичайно, з повстанцями чи то "бандерівцями", як їх стали називати енкаведисти, не міг знатися, додавши, що я — з бідної родини і що мій батько ще весною мобілізований до війська.

Цілий день мати ходила по полях, тривожно заглядала в борозни та попід межі, чи не лежить десь моє тіло; обшукувала поза всіма могилами й кущами на цвинтарі — вже й не сподівалася побачити мене живого, і тільки надвечір, коли Чорнобаїв Філька, йдучи з Вишнівця додому, зайшов по дорозі (а може й навмисно) до нас, дізналася від нього, де я і що зі мною... А через кілька днів увечері приїхали до нашого села повстанці, добули й по-людському, в

домовині, перепоховали свого побратима, дали салют з автоматів і поклялися помститися за його смерть. Тоді ж я написав і вірша про нього, з чотирьох строф того вірша нині пам'ятаю лише останню:

Він поліг за волю, він поліг як витязь,
То ще не кінець нашій боротьбі, —
То лише початок: ще будемо битись,
Ще віддячим, кате, ми за все тобі!

Кажуть, час лікує найтяжчі рани й покриває порохом забуття усе пережите, а я той перший день мого підпільного хрещення й першого арешту та несподівану смерть молодого повстанця під хатою Кирикової Надьки ношу під серцем і нині. П'ятдесят літ минуло відтоді, десятки тисяч повстанців загинуло в боях, мільйони жертв перейшли через Дантове пекло московських ґулаґів, сотні тисяч знайшли свій спочинок у вічних сибірських мерзлотах чи, непоховані, стали поживою диких звірів, — чому ж я так часто повертаюся спомином до того трагічного вечора, шукаю відповіді на мовчазні питання, поставлені його загадковістю?

Надька невдовзі після того вечора вийшла за Брунькового Фідька заміж, і вони обоє живуть собі, ніби й не було того страшного випадку у їхньому житті. Цікаво, чи згадують вони про нього? Фідько ж тоді просто дивом залишився живим, не скошений автоматними чергами під її хатою. Чому саме того вечора появилася біля неї засада енкаведистів — що це, звичайна випадковість? Думаю про грипса, якого незадовго перед тим Надька самовільно розпечатала і прочитала про те, що має переходити через Дзвинячу невеличка боївка повстанців. Я ще не знав тоді, що за такий тяжкий злочин повстанці карали смертю, але ж Надька — станична жіночої сітки — знала про це безумовно! Навіщо ж вона розпечатала того грипса і кому, прочитавши, передала його? Ціле село знало, що Надька була станичною, знали, безперечно, про те й совіти — чому ж вони не заарештували її після того вечора, адже попереарештовували усіх тих, що хоч випадково були причетними до ОУН? Не був покараний і її батько — теж активний учасник підпільної організації у Дзвинячі: пішов до війська, перебув десь війну і живий-здоровий повернувся додому. Правда, десь наприкінці п'ятдесятих років, коли після смерті Сталіна декотрі політичні в'язні почали повертатися з Сибіру, Гаврихів Михалко, станичний нашого села за німців, який пішов разом з Надьчиним батьком до війська й зразу був там заарештований, одного дня після повернення з неволі кинувся на нього і намагався задушити; кажуть, тільки Надька з матір'ю, що саме тоді були на подвір'ї, врятували його від страшної помсти. Нетрудно здогадатися, за що Гаврихів Михалко так жорстоко хотів покарати свого колишнього підпільного соратника...

Років п'ять тому, будучи в рідному селі, я зайшов до Кирикових і, заставши Надьку саму на подвір'ї (Фідько з тестем копали на городі картоплю), просто в очі запитав її:

— Надю, скажи: на твоїх руках Степанова кров чи ні?

Вона поблідла й розмашисто, якось навіть театрально, як мені здалося, перехрестилася і занадто голосно для такої несподіваної розмови вигукнула:

— Ось тобі хрест святий, що я ні в чому не винна, — то Їськова Поля видала його!

Я мовчки повернувся і пішов на город до Фідька, не сказавши йому ні слова про свою розмову з Надькою.

Не беруся судити нікого, — хай винуватців Бог судить! — але в очевидній зраді того незабутнього вечора не може бути найменшого сумніву, а зрада — це найпотворніше й найнебезпечніше зло, якого і сам Бог не повинен прощати...

(Продовження — в наступному числі журналу).

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан ПЕВНИЙ

КАНДИНСЬКИЙ У НЬЮ-ЙОРКУ

Свого часу, переглядаючи архівні матеріяли з надією знайти щось пов'язане з історією мистецтва в Україні, я натрапив на каталог призабутої виставки в Одесі, організованої місцевим музеєм ще весною 1914 року. На диво, половину експонатів цієї виставки складали різного роду стилізації, композиції, імпровізації — усе те, що тоді вважалося новаторством. Мою увагу привернула провідна стаття каталогу М. Гершенфельда "Мова малярства".

"Фарби і лінії самі по собі здатні впливати на нашу психіку, — писав Гершенфельд. — Зміст картини диктується ними і не вміщується в будь-якому сторонньому явищі. Іншими словами, сюжет у картині не має значення... Це несвідоме виявлення внутрішніх стимулів за допомогою фарб та ліній і народжує зміст картини".

Окрім статті Гершенфельда, каталог виставки супроводили статті В. Кандинського "Про розуміння мистецтва" та П. Нілуса і М. Сімовича "Про сучасний момент".

Отже, Кандинський не тільки виставлявся в Україні, але й друкував свої спостереження у каталозі провінційної виставки! Це було для мене великим відкриттям.

Василь Кандинський, "Блакитна гора", олія на полотні, 1908/09. Музей Соломона Р.Ґуґенгайма у Нью-Йорку

Але кожне відкриття несе з собою більше запитань, як відповідей; так і тут виникло питання: невже в жодному музеї України нема праць Кандинського?

Без закидів зазначу, що в Музеї Соломона Ґуґенгайма у Нью-Йорку зберігається велика колекція картин Кандинського. Задля скромности і нехоти до американських суперлятивів не кажу — "найбільша".

Відтак хочу поділитися свіжими враженнями від виставки "Кандинський: Композиції", що відкрилась у січні 1995 року в МОМА*. На виставці виставлено всього 40 експонатів, але враження, викликане нею, не пропорційне до її розміру. Це тому, що картини Кандинського творять широку оргію кольорів і екстраваґантних задумів, таких потенційних за своїми ефектами, що бачити їх більше було б непристойно.

Відомо, що в центрі творчости Кандинського — праці, які він називав "Композиціями". Створив він їх десять, між 1910 і 1939 роками, і вони узагальнюють його фундаментальні мистецькі концепції. Тепер МОМА вдалося вперше зібрати їх разом, у натхненній, навіть глибинній експозиції. Щоправда, експоновано тільки сім "Композицій", бо три перших пропали в хуртовині другої світової війни. Доповнюються "Композиції" пов'язаними з ними ескізами.

*Скорочена назва Музею модерного мистецтва у Нью-Йорку.

Василь Кандинський,
ескіз до "Композиції II", олія на полотні,
1909/10.
Музей Соломона Р. Ґуґенгайма у Нью-Йорку

Але, перш ніж будемо розглядати окремі "Композиції", дозволимо собі зупинитися на особі їх автора.

Піонер абстрактного малярства і його теоретик, один із велетнів мистецтва першої половини нашого століття, Василь Кандинський провів усе своє життя в переїздах від однієї столиці модерного мистецтва до іншої, від одного потужного мистецького середовища до другого. Він був у належний час, із відповідним вантажем, там, де бився живчик новаторства: у Мюнхені з групою "Дер Блауе Раітер" перед першою світовою війною; у Москві, коли там творив Володимир Татлін і конструктивісти; тоді знову в Німеччині, коли там склався "Баугавс"; і, нарешті в Парижі де поблизу в Нейї-сюр-Сен Кандинський помер 1944 року, на 78-му році життя.

Василь Кандинський,
"Картина з лучником", олія на полотні.
Музей Модерного Мистецтва у Нью-Йорку

Кандинський ще дитиною був одержимий світом кольорів. Часто згадував, як замолоду захід сонця навчив його кольорової ґами; як інтер'єр простої селянської хати, покритої безпредметним розписом, відкрив перед ним таємницю абстрактного малярства, "яке нічого не розказує"; як "Копиця сіна" Клода Моне — твір, у якому сюжет неістотний, допоміг йому зрозуміти, чого треба шукати у малярстві.

Важко собі уявити, що загальновизнаний корифей абстрактного мистецтва замолоду прямував сперш у зовсім інший, протилежний бік. Він почав формальне навчання в Одесі, де його зацікавлення були зосереджені на антропології та фізиці, а згодом у Москві студіював право й політичну економію (там він мешкав із родиною від 1871 року). Його батько був сибіряком, народженим біля китайського кордону. Василеве напівазійське походження, доповнене орієнтальним мистецтвом і слов'янською містикою, обдарувало його високою духовністю. Побіч теософії, його інтриґували поганські ритуали, писання Шопенґауера, мітологія підполярних тубільців. Під час відвідин світового ярмарку в Петербурзі (1889 р.) Кандинський уперше побачив ориґінали малюнків французьких імпресіоністів. Знайомство з побаченим, синтезування спостереженого змінило напрямок його зацікавлень. Він вирішив пов-

digitized by ukrbiblioteka.org

ністю присвятитися малярству і з цим наміром поспішив до Мюнхена. Йому було 30 років.

Офіційні студії мистецтва були у Кандинського короткотривалими. У Мюнхені почав він їх у приватній школі Антона Азбе, де зустрів Олексія Явленського, і продовжував навчання в місцевій Академії, з Францом Штуком. У своїх початках малярство Кандинського було імпресіоністичним. Притаманні йому були довгі мазки, покладені палітровим ножем, із турботливою конструкцією. Незабаром імпресіонізм Кандинського змінився на життєрадісний фовізм, що ліпше від реалістичної описовости імпресіонізму пасував до дрімливих краєвидів і уявних сцен.

Кандинський багато подорожував: 1903 року побував у Тунісі, 1904-го — в Голландії, 1905-го — в Італії, 1906-го — в Парижі. Як мистець, він підсумовував спостережене і пережите. Після повернення до Мюнхена 1907 року і затяжних зупинок у Берліні та Дрездені, де виставлявся з мистецькою федерацією "Ді Брюке" ("Міст"), Кандинський заснував 1909 року Нове Об'єднання Мистців Мюнхена. Він малював, лірично інтерпретуючи по-своєму популярний тоді "Арт-Ново", застосовуючи густо накладену мозаїку резонансних і примхливих кольорів, які своєю амплітудою і неспокійністю

Василь Кандинський,
ескіз до "Імпровізації 28",
акварель, туш і олівець на папері, 1911/12.
Музей Соломона Р. Ґуґенгайма у Нью-Йорку

загрожували перелиттям поза вінця зображених об'єктів, віщуючи прихід малюнків чистих кольорів і ліній. Розрив із об'єктом остаточно настав у "Першій абстрактній акварелі" 1910 року.

Василь Кандинський,
"Імпровізація 31 (Морський бій)",
олія на полотні, 1913.
Національна Ґалерія Мистецтва у Вашинґтоні

У Мюнхені близькими до поглядів Кандинського на мистецтво були Франц Марк, Авґуст Маке і Пауль Клеє. Разом із Марком він почав видавати альманах "Дер Блауе Реітер" ("Блакитний вершник"), названий за однойменною картиною Кандинського. Довкола альманаху згуртувалися мистці різнобічних зацікавлень. Кандинський був теоретиком цієї групи, що набрала такої ж, як альманах, назви; їхні виставки 1911 і 1912 років вав, що, слухаючи "Лоенґріна" Р. Ваґнера, він уявляв кольори і "дикі, майже божевільні лінії". Свої теоретичні міркування Кандинський видав окремою книжкою "Щодо духовности у мистецтві", яка протягом кількох місяців вийшла двома накладами. Видання книжки (1912 р.) збіглося з його першою персональною виставкою в ґалерії "Дер Штурм" у Берліні. Напередодні першої світової війни він виїхав до Швайцарії.

Василь Кандинський, "Краєвид з дощем", олія на полотні, 1913. Музей Соломона Р. Ґуґенгайма у Нью-Йорку

стали наріжними каменями модерного німецького мистецтва. У своїх писаннях Кандинський раз-по-раз наголошував близькість образотворчого мистецтва і музики. Злагода кольорів складена з відтінків, як у музиці гармонія складена з поодиноких нот. Кандинський залюбки застосовував в описі малярських творів музичні звороти й терміни. Він вірив, що малярство прагне осягнути такий же стан, що його посідає музика. Він розказу-

Після революції в Росії Кандинський поїхав до Москви, де відіграв значну роль як член Народного Комісаріяту в справах культури та професор ним співзаснованої нової московської Академії. У Москві він зблизився з конструктивістами, зокрема з Наумом Ґабро і Анатолієм Певснером, шукання яких мали помітний вплив на дальший розвиток малярства Кандинського. Річ у тому, що для картин Кандинського між 1910 і

digitized by ukrbiblioteka.org

1920 роками характерними були безладні лінії та яскраві кольори. Цей "хаос" тепер почав поступатися "ладові". У так званому "архітектурному" періоді 1920 — 1924 рр. Кандинський хоч і затримав динаміку попередніх "драматичних" періодів, але, все-таки, замість ірраціональности й буйности з'явилися геометричні форми: крапки, в'язанки ламаних і прямих ліній, сеґменти коліс, арки, трикутники.

Одначе нетерпимість большевиків до кожного вияву вільної мистецької думки дуже скоро дала про себе знати. Аванґардне мистецтво почало переслідуватися, а конструктивізм був проголошений поза законом; відтак Кандинський, як і інші видатні діячі культури, був змушений покинути Радянський Союз.

У грудні 1921 року Кандинський повернувся в Німеччину, де від 1922 року почав читати уроки у "Баугавсі" у Ваймарі. Давні його співробітники Авґуст Маке і Франц Марк загинули на війні, але мистець зійшовся з Паулем Клеє, Олексієм Явленським і Леонілем Фенінґером. 1925 року Кандинський з "Баугавсом" переїхав до Дессау, потім до Берліна. Він уклав багато праці у світової міри досягнення "Баугавсу" в ділянках декоративного мистецтва, педагогіки і публіцистики. 1929 року Кандинський мав персональну виставку в Парижі, а 1931-го відбув затяжну подорож близькосхідними країнами. Цього ж року Кандинський опублікував другу свою теоретичну працю "Спостереження про абстрактне мистецтво".

Василь Кандинський, "Імпровізація 33 (Схід I), акварель, туш і олівець на папері, 1913. Музей Соломона Р. Ґуґенгайма у Нью-Йорку

Круглі, концентричні обриси, площини, що взаємонакладалися, характеризують його наступний — "круглий" період 1925 — 1928 років. Інтелектуальна атмосфера "Баугавсу" все дальше відштовхувала його від відображення предметів і явищ об'єктивної дійсности, ба навіть і суб'єктивного

духовного світу людини. Він шукав у малярстві еквіваленту музики, що видно із серії його абстрактних полотен. Якщо свого часу Поль Ґоґен вимагав: "усе мусить бути покорене чистоті кольору", — то Кандинський зреалізував Ґоґенову вимогу.

Але, як відомо, історія повторюється, а природа тиранів — однакова. Як незадовго перед тим большевики виступили проти авангарду, так і німецькі фашисти 1933 року закрили "Баугавс", і Кандинський тепер був змушений покинути Німеччину, — як раніше рятувався від комуністів. Новим його осідком став Париж, де виставками, публікаціями і виступами він здобув широкий розголос у світі.

Кандинський у своєму малярстві облишив посилання на дійсний світ і не намагався творити жодних натяків на розпізнавальні предмети. Він свідомо зображав неприродні об'єкти, позбавлені всякої подібности до чогонебудь баченого. Немає сумнівів: йому було тяжко відірвати себе від споминів і вражень. Усе ж він досягнув такого стану: ввійшов у незнаний світ; здобув право вступу туди сполученням інтуїції поета і висновків наукових дослідів. Його довголітні дослідження почалися романтичним і ліричним ентузіязмом абстрактних міркувань 1910-х років, але він мозольно трудився, щоб науково вивчити техніку малярства і відкрити математичні закони вжитку і значення кольорів. Чим суворішою ставала його техніка, тим визволенішою — його уява. Він свідомо винаходив форми, які не мали прецедентів. Ці форми групувалися і впорядковувалися за таємним і одночасно переконливим ладом, таким, який не мав потреби бути монументальним. Наприкінці свого життя Кандинський старався підсумувати усі фази своїх шукань. Останні три "Композиції" із пізніх років Кандинського схиляються до тугішої і геометричнішої абстрактности. Очевидно, і Малевич, і Міро, і "Баугавс" — усі торкнулися його творчости. Кандинський усе частіше чув критику. Він признався: "Кажуть, що я працюю в холодній манері, що мої картини втратили всяку живучість...". При тому він вірив, що його картини висловлюють "великий спокій". На-

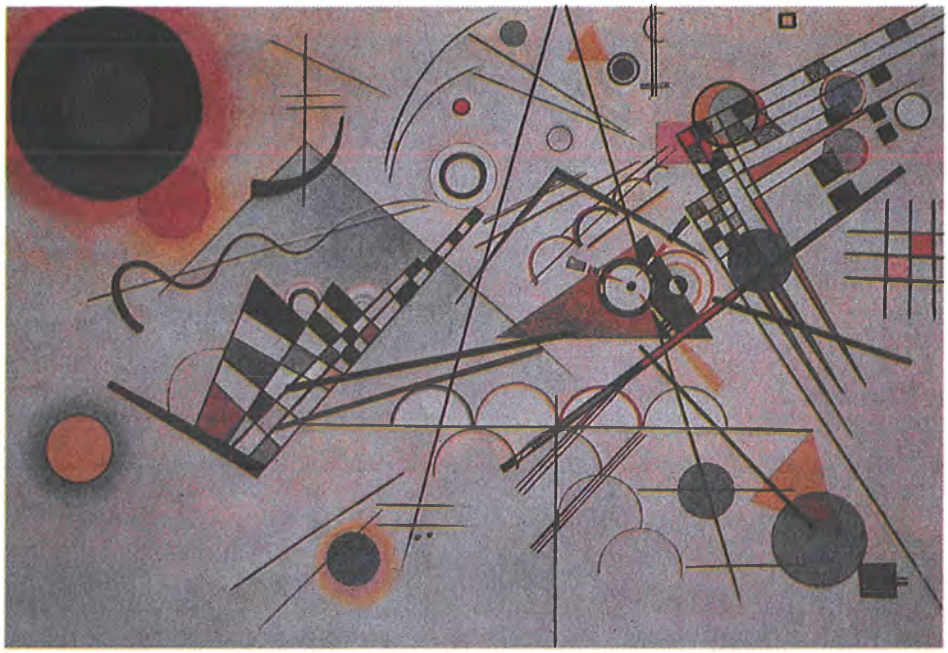

Василь Кандинський, "Композиція 8", олія на полотні, 1923. Музей Соломона Р. Ґуґенгайма у Нью-Йорку

digitized by ukrbiblioteka.org

віть у кінці життя він не переставав шукати нових доріг абстрактного самовислову.

Одначе, критики говорили правду: його праці стали холодними.

...Так, заговорившись про майстра і його зростання, ми, не оглянувши виставки, опинилися при її завершенні. До наших глядацьких привілеїв належить вибір: що і коли ми хочемо бачити. Отож повернемось до її початків.

Василь Кандинський, "Блакитний малюнок", олія на полотні, 1924. Музей Соломона Р. Ґуґенгайма в Нью-Йорку

Як уже було зазначено, виставка в МОМА "Кандинський: Композиції" зосереджена на творах, які Кандинський назвав "імпровізаціями" і "Композиціями". Вони, розміру фресок, більші за інші його картини і складніші трактуванням форм і символів. Кандинський описував їх як картини, що їх він "поволі та майже педантично опрацьовував", — але кращі з них не створюють такого враженя. Попри їхнє плянування, вони виглядають настільки імпровізаторськими, що викликали заздрість американських абстрактних експресіоністів, малярським законом яких була імпровізація, охрещена ними "малярством дії".

Кандинський переливав у "Композиції" всю свою творчу енерґію. Для нього вони були мелодіями, полотнами-симфоніями. Відчуття форми творить їх ритм, що рухається до партитури, якої не можна чути. Вони виглядають музичними — настільки, наскільки малярство може бути таким. Але навіть коли розглядати їх не як музичні твори (якими, звісно, вони не є) — то й тоді важко про них думати без пошуків ліризму й дисонансу.

Спершу Кандинський уважав, що глядач потребує якоїсь пізнавальної вказівки, що могла б йому пояснити значення малюнків, — але не надто ясної вказівки. Тому тут — посилання, здебільшого на релігійні теми: Біблійний потоп, Воскресіння, Страшний суд... Але Кандинський приховував їх. Тому він поступово розвивав репертуар ідеограм: декілька кривих ліній зображують розвіяне волосся янголів-сурмачів, два сплетені

колеса — пару коханців. Тексти на сторінках каталогу виставки і на стінах виставкових зал, тактовно виготовлені кураторами експозиції, допомагають дещо розшифрувати; але, попри цю допомогу, глядач і надалі почувається залишеним напризволяще.

Наприклад, "Композиція 2" не збереглася, але зберігся намальований до неї великий ескіз (тепер у колекції Музею Соломона Ґуґенгайма), що виявляє ранній стиль Кандинського. Фарба покладена великими, калейдоскопічними мазками, схожими на побільшені до велетенського розміру крапки Сера; вони роблять зображення голосним і вібруючим. Його частини з'єднуються у постатях молільників і сонних та в одній поставі, що нагадує Христа з розведеними руками. Але інші частини ескізу не поєднуються. Зображення — багатоверсійні, всеохоплюючі, рясні.

У "Композиції 4" Кандинський осягнув вражаючу плинність: його сюжет — це Біблійний потоп. Форми справляють враження плескоту і зударів. Фарба багата експресивністю: піниста, як пара, різка, як леза твердого дощу.

"Композиція 5" — це коричнюватий образ, праця майже аналітичного кубізму з його основним кольоритом, але м'якшим, із солодкавими півтонами. Замість цеглин пігменту з "Композиції 2", тут — клаптики прозорого кольору переходять із одного відтінку в інший.

Якщо Кандинський і не винайшов чисто абстрактного малярства (чим він сам і його прихильники хизувалися), то все ж таки без згадки про нього неможливо говорити про історію виникнення цього живопису. Вистачить як доказу "Композиції 7" — шедевру Кандинського із Третьяковської ґалерії у Москві, яку не бачили в США понад 30 років і яка приневолює око глядача мандрувати своєю поверхнею. Багато інших картин роблять подібне, живе враження: вони так переповнені несподіванками, що виставка полишає відчуття перенасичености. Поруч "Композиції 7" було виставлено десять підготовчих до неї ескізів. Вони виявляють, як Кандинський з'єднував образ у єдину цілісність — начебто складав діточу складанку. На одному з ескізів він зображує розсіяні кучерики і ломаччя, які самі собою не мають великого значення, але, поєднані, зрівноважують

Василь Кандинський, "Тихий американець", акварель і туш на папері, 1929. Музей Соломона Р. Ґуґенгайма в Нью-Йорку

цілісність образу. В іншому ескізі він випробовує різні зображення: амебні форми, падаючі зорі, мішені...

Ескізи — вібруючі, але самі "Композиції" ще буйніше і свавільніше намальовані, — ніби Кандинський заздалегідь усе склав, але після того дозволив інстинктові перейняти дію, щоб безпосередність ескізів перенеслась у кінцевий твір.

Бажання Кандинського навчатись усе чогось нового і експериментувати усе зі свіжими ідеями скріплювало, як ніщо інше, його творчість, — як скріплює і цю чудову виставку. Його світобачення лишається викликом сучасним мистцям.

Нью-Йорк, 1995.

digitized by ukrbiblioteka.org

Мирослав ШКАНДРІЙ

МОДЕРНІЗМ, АВАНҐАРД І ЕСТЕТИКА МИХАЙЛА БОЙЧУКА

Після арешту М. Бойчука (1882 — 1937) і розгрому всієї його школи у першій половині 30-х тривале мовчання встановлюється довкола цього, як і, зрештою, багатьох інших визначних явищ української культури. Формальна "реабілітація" митця в 60-х не була ані повною, ані щирою. Лише у 1991 році у Львові вдалося організувати його першу за сімдесят років ретроспективну виставку й видати каталог. Шана, якою втішався художник у довоєнному Львові й пореволюційному Києві, здається, почала повертатись до нього. Творчість М. Бойчука, що приносила йому у 20-х роках нагороди й визнання на міжнародних виставках у Венеції, Римі, Брюселі, знову стає об'єктом досліджень, публікацій, щорічних наукових конференцій. Чимало питань, однак, усе ще чекають своєї відповіди. Як, наприклад, означити його естетику: як модерну, середньовічну, аванґардову? Чи була це просто ретроспектива, така собі стилізація під архаїку — "Рамзес Другий біля телефону", за дотепним висловом К. Малевича (Найден, 229), чи органічне переплавлення новітніх і давніх впливів, за твердженням Юрія Шереха (Шерех, 174)? Якими були його взаємини з іншими тогочасними мистецькими напрямками, що теж прагнули до новаторства? Ця стаття — лише попередня спроба дати відповіді на ці питання на підставі нещодавно опублікованих конспектів його лекцій у Київському художньому інституті (див. "Уроки майстра").

Здобувши освіту на початку століття у Львові, Відні, Кракові, Мюнхені і Парижі, Михайло Бойчук відкриває школу неовізантійського мистецтва у французькій столиці, працює згодом рестовратором ікон у Львівському національному музеї, а в 1917 році уряд незалежної України запрошує його викладати у Києві в Українській державній академії мистецтв, що урочисто відкрилася 5 грудня. За совєтських часів він працює у тій самій Академії, перейменованій, щоправда, 1924 року на Київський художній інститут, даючи освіту багатьом майбутнім визначним митцям. У його малярській школі — як у паризькому, так і в київському варіанті — поєднувалися два основні впливи: примітивізм українського фольклору і монументальність візантійського мистецтва, традиційно поширеного й популярного в Україні.

Всі джерела підтверджують, що цей невелемовний чоловік був блискучим і захоплюючим учителем. Він залишив, однак, обмаль нотаток, які б відбивали його мистецькі погляди. Сам він майже не друкувався, більша частина його кореспонденції пропала або ж була знищена після арешту. Збереглися, щоправда, його листи до Михайла Грушевського та митрополита Шептицького. 1952 року Євген Бачинський опублікував записи своїх розмов із М. Бойчуком. Найціннішим, однак, матеріалом для розуміння його мистецьких поглядів є конспекти лекцій професора Бойчука, зроблені на початку 20-х років його студентами. Ці свідчення виглядають найбільш автентичними й безпосередніми, хоча, зрозуміло, не слід сподіватися від них цілковитої щирости, оскільки писалися вони вже у совєтські часи й стосувалися загалом підозрілої, з погляду пануючого режиму, постати художника Бойчука, пов'язаного з "буржуазними націоналістами" Шептицьким і Грушевським. Я намагатимусь ре-

конструювати у цій статті його естетику й, зокрема, показати, що Бойчук, подібно до багатьох митців його покоління, був модерністом із певною політичною місією. Хоч таке поєднання й виглядає сьогодні радше як оксюморон, на початку століття воно було цілком натуральним для більшости українських письменників і художників. Не заглиблюючись тут у причини цього явища, зазначимо лише, що таке поєднання робило творчість одних суперечливою й непослідовною, творчість інших — зокрема, Бойчука — ще багатшою й цікавішою.

Міра й характер його причетности до модерністського руху були згодом істотно спотворені совєтською критикою. Мистецькі погляди М. Бойчука формувалися на рубежі століть під впливом тогочасного модернізму, що захоплював і надихав творчу молодь усієї Європи. Навчаючись у Краківській академії мистецтв (1899 — 1905), він тяжів до руху "Молода Польща", зустрічався з Виспянським, Жеромським, Міцінським, Тетмаєром. Коло його українських знайомих охоплювало Б. Лепкого, В. Стефаника, О. Луцького, М. Жука, К. Студинського, К. Трильовського. У Мюнхені 1905 року він був студентом Франца фон Штюка, того самого, котрий навчав Кандинського й Клее. У Парижі (1907 — 1910), навчаючись в Академії Поля Рансона разом із Полем Серуз'є, він зблизився із символістською групою "Набі".

Всі ці "космополітичні" впливи зрівноважувались, однак, виразно національними рисами його творчости й свідомим ставленням до національного обов'язку — особливість, що помітно відрізняла його від більшости західноєвропейських художників (Ріпко, 4). Його селянське походження і галицьке коріння дали йому почуття національної ідентичности, засноване на глибокій повазі до традиції, до народу, до села. Пізніше, в 20-х роках, під совєтським режимом, це почуття зможе виявлятися лише в непрямій, обмеженій формі, раз у раз потребуючи виправдань у марксистських термінах, а проте все одно наражаючи автора на дедалі гострішу компартійну критику. Його намагання створити національну школу живопису, попри енергійну підтримку української творчої інтеліґенції, однозначно розцінювалось як відступ від "інтернаціоналізму" й діставало належну відсіч (аж до арешту автора, розгрому його школи і знищення всіх його робіт). На початку 20-х, коли Бойчук читав свої лекції, його естетика критикувалася головним чином за надмірну прив'язаність до минулого — вияв відсталости, націоналізму і "реакційних" селянських (а не "передових" пролетарських) сентиментів. Митцеві доводилося обстоювати свою концепцію гармонійного, синтетичного, цілісного мистецтва у публічних і приватних дискусіях з офіційно протеґованою лівицею. Як видно з його лекцій, протистояння радикалам, зокрема лівим аванґардистам з їхньою естетикою "розриву з минулим", було в ті часи головною проблемою художника. Варто, отже, гадаю, почати з цього протистояння.

Революція 1917 року дала поштовх різноманітним літературно- мистецьким теоріям, напрямкам, групам, у тому числі найрадикальнішим та найексцентричнішим. Чимало молодих митців, котрі зараховували себе до футуристів, конструктивістів, супрематистів, були переконані, що світова революція ось-ось переможе, і саме їм, аванґардистам, судилося будувати нову цивілізацію на руїнах старого світу. Войовничі і самовпевнені, вони провіщали тріумф технології, техніки і міського життя, відкидаючи так зване "високе мистецтво", "суб'єктивні емоції" та будь-яку культурну спадкоємність, не чужу, у принципі, старшим модерністам.

До найбільш ексцентричних ідей того часу слід зарахувати намагання звести всі людські реакції до умовних і безумовних рефлексів, а також подолати почуття сорому від голого тіла як один із "буржуазних пережитків". "Революційні нудисти" прогулювалися по вулицях цілком голі з гаслами "Долой стыд!". За всією цією екстраваґантністю крився, однак, виразно аналітичний, демісти-

digitized by ukrbiblioteka.org

фікаційний імпульс — раціоналізувати світ, дійти до суті, оголити безглузді умовності, нав'язані людям місцем, часом, цивілізацією. Словом, почати творення нового світу, нової культури з нуля — і на цілком раціональних, "наукових" засадах. Подібна "деконструкція" основоположних принципів здійснювалася, зрозуміло, і в літературі та мистецтві — буквально на рівні синтаксису, морфології й навіть фонетики художнього твору. За свідченням одного з російських дослідників, "увага до сокровенної сутности, до внутрішньої енергії слова, кольору, звуку лежить у самій основі російського модернізму" (Livshits, 14). Велемир Хлєбніков, поетику якого називають кубістською, шукав транспочуттєвої мови, заснованої на вигуках та найзагальніших значеннях, притаманних кореням слів. Казимир Малевич намагався звести малярство до чистого кольору й форми. Теорія комунікацій Р. Якобсона, погляд формалістів на літературу як на суму прийомів, новації футуристів та конструктивістів — усе це походить від творчого духу тієї доби з її аналітичним завзяттям.

Рух цей отримав назву "авангардистського" — на відміну від іншого новаторського руху, "модерністського", що по-своєму теж радикально порвав зі старими способами мислення й почування на рубежі XIX — XX століть. Нерідко термін "авангардизм" вживається до будь-якого свідомого й радикального новаторського у мистецтві, зокрема й до творів модерністських, оскільки їм теж, мовляв, притаманна підвищена увага до кардинальних історичних змін і вони теж є своєрідною відповіддю на стрімку зміну естетичного сприйняття. При цьому, мені здається, недооцінюється той факт, що модернізм, за всього його новаторства, є передусім пошуком і продовженням традиції високого мистецтва, здатного "піднестися над радикальними соціально-історичними змінами", котрі, власне, й породжують відчуття модерности (Russel, 8). Модернізмові притаманне відчуття спадкоємности щодо минулого й туга за цілісністю, завершеністю, рівновагою. Авангард, навпаки, схильний вважати традицію високої культури гнітючим обмеженням, протиставляючи їй себе як провісника справді нової, цілком інакшої культури. Метою цього свідомого екстремізму є руйнування всіх соціальних та естетичних умовностей і прискорення руху суспільства в майбутнє.

"Героїчна доба" авангарду, що охоплює перші перед- і післяреволюційні роки, досить прихильно оцінюється західними дослідниками, передусім за її новаторство, її намагання відкрити приховані структури й глибинні закони, що лежать в основі мистецького твору. Авангардистський рух справді виявив високу життєву енергію, щоб не сказати агресивність. Ця остання, однак, вибачається йому як така собі молодеча задерикуватість, невіддільна, зрештою, від його шляхетного прагнення змінити суспільство. Вважається, що новаторське, демістифікаційне, пародійне мистецтво змінює ставлення індивідуума до ідей, які йому нав'язуються, захищаючи його моментом саморефлексії від тоталітарних спокус суспільства-Левіафана. Осмішуючи закостенілі зразки мислення, штивні поняття й стереотипи, авангард поборює реакційні ідеї й реформує людську свідомість.

Консервативніші східноєвропейські дослідники, проте, рішуче не згоджуються з такою оцінкою авангарду. Переконані традиціоналісти (Надежда Мандельштам, Александр Солженіцин, Андрєй Синявський) звинувачують авангардистів у безвідповідальному фліртуванні з культурним нігілізмом та причетності до утвердження сталіншини. Вказуючи з певної часової віддалі на ті результати, до яких допровадив антитрадиціоналізм, вони спрямовують найгострішу критику саме проти специфічно авангардистського політичного активізму, проти прагнення авангардистів зробити з мистецтва засіб перетворення, а не відображення світу.

Футуристи й деякі інші мистецькі радикали справді хотіли, щоб мистецтво не відбивало, не осмислювало життя, а щоб було, у певному розумінні, самим

життям. Цей пункт їхньої платформи, поряд із рішучим відкиданням високого мистецтва, визначає принципову відмінність між ними та іншими модерністами. Упродовж першого пореволюційного десятиліття в десятках авангардистських маніфестів проголошувалася смерть мистецтва як емоційної, суб'єктивної, споглядальної діяльности й утверджувалась його заміна цілеспрямованим естетико-політичним конструюванням нового суспільства. Зрозуміло, що модерністи — і до-, і пореволюційної формації, виховані на ідеї високого мистецтва, не могли сприйняти авангардистських гасел. Ця відмінність між модерністами й авангардистами видається мені досить суттєвою, щоб розділити ці дві групи в рамках одного великого напрямку — модернізму в широкому значенні, руху, який починається на Україні в 1900-х роках і закінчується в 30-х.

Міф про "безневинність" авангарду почав останнім часом переглядатися нарешті й на Заході (Groys, Siniavsky), внаслідок чого його політична роль оцінюється значно об'єктивніше й прискіпливіше. Головний арґумент у цій полеміці зводиться, власне, до того, що авангард прагнув не лише мистецького домінування, а й політичного. На практиці це означало готовність служити найкровожернішому "революційному" режимові. Як стверджує Надежда Мандельштам, Осип Брик, лідер російських футуристів, "перетворив своє помешкання в місце, де його друзі з ЧК... могли зустрічатися з літераторами й вислуховувати громадську думку, збираючи водночас інформацію для своїх перших досьє... Брик розумів, що держава врешті надасть монополію котрійсь одній літературній групі, і боровся за цю монополію з незліченними конкурентами... В партійних колах він мав впливових опікунів, особливо серед чекістів з мистецькими та літературними нахилами" (171 — 172).

Теоретичне "виправдання" такої колаборації досить цікаво аналізується Борисом Ґройсом у його провокативній книзі "Тотальне мистецтво сталінізму". Хаотичне життя попередніх віків, стверджували авангардисти, має бути перетворене згідно з єдиним мистецьким планом; митець спільно з новою політичною владою має створити новий, раціональний лад. Як і комуністична партія, він має "подолати опір" матеріалу, включно з "пережитками" людської свідомости. При цьому передбачалося, що в руках "творця" весь той матеріал (і людський, і природний) буде досить гнучким, податливим, здатним набувати потрібної форми. Так, Злата Ліліна, дружина Зінов'єва й шеф наросвіти у Петрограді, закликала "націоналізувати" всіх дітей, аби визволити їх з-під неґативного впливу родин, тому що вони "наче віск, надзвичайно сприйнятливі" і можуть бути легко перетворені в "хороших, справжніх комуністів" (Heller, 61). Намагання усунути всі бар'єри між мистецтвом і політикою й створити тотальне мистецтво-політику було врешті оцінене партією наприкінці 20-х. Саме від авангардистів партія запозичила визначення літератора як "інженера людських душ". Проте коли дійшло до здійснення авангардистського проекту, з'ясувалося, що партійна "фірма" сама розподіляє креслення і наймає потрібних їй "інженерів": "Сталінська культура створила міф про деміурга, перетворювача суспільства і всесвіту, і хоч цей міф імпліцитно був наявний у теоріях авангардистів, експліцитно він не встиг виявитись у їхній практиці: Партія поставила цей міф у центр усього суспільного й мистецького життя" (Groys, 113).

Окреслений тут "анти-авангардистський" підхід руйнує апологетичну картину згаданого руху як такої собі бравади молодих індивідуалістів, що захищали, мовляв, права особистости та цінності індивідуальної свободи. Під прискіпливішим поглядом авангардисти постають аж ніяк не ангельським уособленням творчих сил, а радше пекельним виявом вандалізму: фактично всі вони були учасниками і співавторами монструального естетично-політичного проекту, що занапастив, зрештою, і своїх творців.

Розшарування в рядах модерністів розпочалося ще в середині 20-х років, виразно окресливши опозицію між прихильниками високого мистецтва й

digitized by ukrbiblioteka.org

традиції та власне аванґардистами. Багато письменників і художників, тяжіючи до новаторства, відчували, однак, небезпеку, що крилася в утопічній аванґардистській концепції тотального мистецтва, й, відповідно, дедалі дужче схилялися до концепції модернізму як підтвердження певної культурної спадкоємности. У цьому розумінні модернізм був широким напрямком, що з'єднував 10-і роки з 20-ми, довоєнні постаті на зразок Карманського — з революційними на зразок Хвильового, не кажучи вже про традиційніших літераторів. Цей напрямок, до якого належав зокрема й Бойчук, був головним учасником більшости дискусій 20-х років і, попри його тотальне знищення у наступному десятилітті, відродився знову за хрущовської, а згодом — за ґорбачовської "відлиги", щоб відіграти й сьогодні помітну роль у культурі незалежної України. Його поява на Україні, його специфіка і невигасла досьогодні актуальність зумовлені багатьма соціально-історичними й національно-культурними чинниками, у які нема змоги тут входити. Зазначимо лише, що на самому початку позиції цього напрямку формулювалися передусім як **незгода** з аванґардистською естетикою "розриву з минулим".

Період творчої активности М. Бойчука фактично збігається з добою українського модернізму, означеною як три перші декади теперішнього століття. Прагнучи, подібно до багатьох інших, впровадити у мистецтво нову емоційність, він особливо захоплюється спонтанністю й експресивністю наївних мистецьких форм. На відміну від тогочасних російських неопримітивістів, що орієнтувалися переважно на міський лубок, інтерес Бойчука до народної творчости зумовлювався його студіями фольклору та київської й галицької іконографії. Послуговуючись у своєму малярстві "примітивістськими" засобами, Бойчук творить спокійний, упорядкований світ: лагідний, споглядальний, доглянутий. А головне — він завжди був оборонцем високого мистецтва, вважаючи його вершиною всякої творчої піраміди й оригінально пов'язуючи його з народною творчістю в рамках певних соціальних завдань.

Прагнення Бойчука змінювати суспільство не мало нічого спільного з "шоковою терапією". Замість тотального заперечення він ретельно перебирав і накопичував попередній досвід, вважаючи, що всяке значне мистецьке досягнення можливе лише на основі здобутків минулого — як своєрідний синтез зробленого поколіннями. Ціле його життя було терплячим пошуком Великої Традиції, архетипних моделей української культури, що можуть бути відкриті лише на підставі la longue duree — тисячолітніх проміжків часу. Він не прагнув ексцентрики, чудернацтва, екстраваґантности, шукаючи натомість загального й репрезентативного.

Його розуміння історії, новизни, покликання було прямим викликом футуристам, конструктивістам, супрематистам. Досить глянути на три основні характеристики аванґарду — часовий динамізм, соціальну антагоністичність та естетичний активізм, — аби пересвідчитися, що всі ці проблеми Бойчук формулює цілком по-іншому, на підставі уроків історії.

(1) Часовий динамізм. Аванґардистські митці вважали себе частиною модерної культури, яка постійно трансформує себе й ґенерує нові мистецькі форми. Новочасне, себто своє мистецтво вони вважали вищим від будь-чого, створеного в минулому.

Бойчук ставився до сучасности цілком тверезо:

"Чи можна виключно [нове] мистецтво, хоч би й початку XX століття, визнати найвищим за здобутками від усього, що було створено людством? Безумовно, ні. Навпаки".

Розрив із минулим заради розриву не веде, на його погляд, нікуди. Головне питання — це напрямок змін, а також хто чи що ті зміни зумовлює:

"перед мистецтвом... стоять питання: 1) або лишатися при тому, що є (відсталість); 2) або винаходити будь-що, аби вибратися з тупика, не думаючи,

що далі (ЛЕФ); 3) або ж шукати справжній — правильний — шлях, спираючись на якісь певні дані (актив) за тими віхами, що розкидані на довгому шляху мистецтва від первісних часів, по величних і різноманітних художніх культурах".

Відповідаючи на закиди, що його власним творам, мовляв, бракує невгамовного пошуку новизни, "агонізму", в модерніших термінах Р. Поджолі, Бойчук стверджував:

"Якщо хтось, не знаючи куди йти, тупцяє на одному місці, кидається на всі боки, — це "різнобічний"... Але якщо хтось, віднайшовши певний шлях, рішуче ступає на нього, — він неухильно йде в один бік. Так і ми...".

(2) Соціальна антагоністичність. Аванґард почувався відчуженим і, відповідно, критично наставленим щодо домінуючих духовних вартостей. Бойчук теж неприхильно ставився до панівного позитивізму й матеріалізму, проте, на відміну від аванґардистів, котрі так само нігілістично ставились і до минулого, він. разом з іншими модерністами, саме в минулому шукав тієї духовної цілісности й гармонії, яких бракувало сучасности:

"В останні століття й особливо десятиліття нашого часу мистецтво зайшло в лабіринт. Але є золоті нитки, які виведуть із лабіринта.

Це досконалі твори мистецтва. Треба триматися цих золотих ниточок і за ними вибиратись на світло".

(3) Естетичний активізм. Аванґардисти вірили, що їхній "розрив із минулим" та радикальне новаторство здатні змінити і людину, й суспільство. Це була ключова проблема. Бойчук теж прагнув до естетичного виховання публіки, усвідомлюючи важливість "соціального попиту" у формуванні будь-якого мистецького твору. Проте він рішуче не згоджувався з трактуванням людини, її мислення, її внутрішнього світу як такої собі tabula rasa, аморфного матеріалу для ліплення. Самозвані "творці", що поставили себе над юрбою простих смертних і привласнили собі право "перетворювати" все відповідно до власних уявлень, випадали, по суті, з будь-якого значущого соціального дискурсу. Вони були носіями "апокаліпсису, заснованого на діалектичному матеріалізмі й позбавленого господнього втручання", апокаліпсису, в якому ідея Божого провидіння була замінена "об'єктивним законом історії, провіщеним Карлом Марксом" (Siniavsky, 5). За всією цією наукоподібністю Синявський цілком слушно догледів інвертовані релігійні вірування. Російські атеїсти, попри всю їхню радикальність, мали типово релігійну психологію і завзяття. Вони були атеїстами, сказати б, "із волі Божої".

Цим почасти пояснюються екстраваґантні вчинки більшовиків щодо церковних реліквій — коли вони не просто обдирали ікони в церквах, але ще й мусили вистелити ними долівку в сільській бані, не зішкрябавши навіть ликів святих, або ж коли ставили їх у ряд під стіною й розстрілювали, так ніби то були живі істоти (Siniavsky, 11).

Інвертована релігійність, схоже, розпізнається і в тій особливій неприязні, яку майже всі ліваки почували до Бойчукових творів. Лише глибока повага до культурної спадщини могла б витворити імунітет щодо подібних деструктивних імпульсів. Творення синтетичних форм, вважав Бойчук, має "поставати зі спостережень цілих поколінь, що передаються через традицію від предків до нащадків".

Світ для художника ніколи не був хаотичним, аморфним місцем; його фізичні контури й уся його речовина, вважав він, мусять досліджуватися поволі й обережно: "Художник-початківець повинен виховуватися в самій праці під керівництвом майстра, навчатися, використовуючи матеріал, опановувати значення ліній і форм".

Далеко не все в тому світі плинне і змінне. Великі митці минулого означили певні важливі константи й періодично повторювані моделі, які можна

digitized by ukrbiblioteka.org

відкрити, терпляче вдивляючись і ретельно їх вивчаючи: "Закони не обмежують творчости, бо творення (пошук) нових творчих форм (виразів творчости) збагачує й самі закони.

Закономірність надає творчості силу, сталість і визначеність. Усякий незакономірний твір хвилинний, короткочасний і неглибокий у масовій свідомості".

Ті вимоги, які він висував до художників, — тверезість, відданість, делікатність, — відбивають його розуміння мистецької праці як співтворчости, і, фактично, теж є своєрідним викликом панівним звичаям тогочасної авангардистської богеми.

Джон Бовлт назвав позицію Б. Лівшиця у передмові до його книги "пересадженням футуристського стратуму на класичний ґрунт" (Livshits, 12). Щось подібне можна сказати й про Бойчука та деяких інших тогочасних "революціонерів". Зацікавлення історією й повага до старих майстрів закономірно вели їх до заперечення авангардизму.

Бойчукова естетика формувалась у двох передреволюційних десятиліттях. Поряд з уже відзначеним впливом українського фольклору, художник чимало взяв із ґрунтовного вивчення ассирійського, єгипетського, греко-римського та візантійського мистецтва. Його перебування в Парижі (1907 — 1911) саме в розпалі модерністської лихоманки дало йому чудову нагоду познайомитися з символізмом, фовізмом, кубізмом та іншими напрямками. Приглядаючись до експериментів інших, він, однак, обрав собі власний шлях. Його ідеалом о тій порі було монументальне мистецтво, захоплене враження від якого відбилося в листі до митрополита Шептицького: "З глибоким одушевленням подивляю штуку єгиптян і ассирійців. Позаковували вони мрії таємної краси в камінь".

Але його повага до великої класики вже тоді була нерозривно пов'язана з мрією про культурне відродження України. Обидва його наставники, Грушевський і Шептицький, вірили, що він відіграє чільну роль в оживленні мистецького життя на Україні. Національний рух був одним із могутніх чинників, що зумовлював увагу митців до традиційних цінностей. Подібно до інших українських модерністів, чиє становлення припало на кінець XIX — початок XX століть, він поєднував європейську культурну орієнтацію з відданістю завданням національного визволення та возз'єднання.

Більшість авангардистів від самого початку вкрай вороже ставилася до будь-яких згадок про національність. Лівшиць згадує, що футуристи явилися "як марсіани, не зв'язані з жодною країною, національністю і, взагалі, з цією планетою... як істоти, позбавлені спинних хребтів, алгебраїчні формули, наділені, з волі деміурга, людськими личинами, двовимірні тіні, вічні абстракції" (Livshits, 39). Відомі слова Карла Маркса про те, що "робітники не мають вітчизни", цілком можуть бути застосовані й до футуристів. Бойчук, як і більшість українських інтелектуалів, схилялись, однак, не до формули Маркса, а радше до слів Фрідріха Ліста, котрий іще в 1841 р. написав: "Між людиною й людством стоїть нація". Націоналізм, — перефразуємо Р. Шпорлюка, — має власний підхід до дилеми, що постає з суперечности між "свободою" та "організацією" (Szporluk, 9). Дилемою українського модернізму було примирення естетичної свободи з національним обов'язком. Поєднання цих двох позицій стало однією з найцікавіших рис естетики М. Бойчука.

Конфлікт між авангардистами й традиціоналістами у 20-ті роки, а великою мірою й нині, не може бути правильно зрозумілий без урахування національної проблематики. Сказане, втім, зовсім не означає, ніби погляди Бойчука та інших "традиціоналістів" були якимсь чином "національно обмежені" та "догматичні": "Мистецтво шукає собі ґрунт у того народу, де воно розвивається (у даному випадку), але як тільки твір мистецтва виросте, він робиться інтернаціональним. Хіба може хтось встежити за тими широкими просторами,

де мистецтво застосовується і які майстри його творять — це як вода — вона скрізь проникає й для всіх однакова.

Так митці йдуть, бродять по світу, й безглуздо говорити про ті чи ті вузько-національні досягнення".

На відміну від більшости авангардистів, Бойчук визнавав простий і цілком очевидний факт: що мистецтво виявляє себе в розмаїтті національних форм. Для переважно селянської нації, якою були (і великою мірою досі є) українці, поцінування народної творчости є водночас утвердженням національної — селянсько-української — ідентичности: "В епоху розквіту мистецтво пронизує всю народну творчість, починаючи з архітектури й закінчуючи одягом (шиття, вишивка і т. д.), їжею (пряники, писанки тощо), поезією (слова) й музикою: як урочисто-побутовими явищами (процесії), так і повсякденними забавами".

"Соціальний попит" підштовхував Бойчука до мистецтва, яке послуговувалося б народною мовою (фольклор, візантійський живопис), і водночас спонукав до осягнення кращих світових зразків, якими для Бойчука були митці Ренесансу та Джотто. Він вважав, що майбутні Рафаелі мають постати з глибокого синтезу національних і світових традицій. Обґрунтування такого погляду було зроблене М. Грушевським у його першій книзі "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия" (К., 1891), де історик не лише змалював "індивідуальну фізіогномію" культурного життя Києва, відмінну від інших слов'янських земель, але й показав зародки національного мистецтва в XI — XII ст., коли місцеві художники почали швидко засвоювати уроки грецьких майстрів (Грушевський, 384).

Бойчука не цікавили пошуки новизни заради самої новизни, ані стрибки в порожнечу й розриви з основоположними законами мистецтва — з надією винайти свій власний закон, найосновоположніший. Усе це видавалось йому дорогою до тупика. У своїх лекціях він повторював: "Нема нічого нового під сонцем; найновіше — це те, що найкраще забуто". По суті, у цих словах — непряма відповідь авангардистам, котрі стверджували, як, наприклад, Малевич, що мистецтво минулого не може нічого навчити митців майбутнього. Характерно, що постать Бойчука посідає неабияке місце у Малевичевих листах і нотатках, особливо наприкінці 20-х — на початку 30-х, коли Малевич оселяється в Києві. Саме в цей свій "пост-кубістський" період він починає знову малювати селян — що дає підстави дослідникам називати урбанізм "лише епізодом у біографії й творчості Малевича" (Найден, 214) і стверджувати, що він у своїх симпатіях насправді "вагався між містом і селом" (222). Подібну думку фактично висловлює й Валентина Маркаде, вказуючи на кризу у світогляді Малевича наприкінці 20-х — після поновлення його контакту з Україною й, зокрема, селянством (Маркаде, 74). Є відомості, що Малевич відвідував помешкання Бойчука, де вони дискутували про майбутнє мистецтва (Найден, 229). Висловлюються навіть припущення, що вони були ближчі за духом, ніж про це можна судити з їхніх полемічних висловлювань. Обоє, зрештою, були земляками з Поділля й обоє спиралися у глибинах своєї творчости на український фольклор та іконопис.

На рубежі століть українське суспільство й, зокрема, культура постають перед двома ключовими проблемами. З одного боку, йшлося про необхідність кардинальних змін і всебічної модернізації, що її беззастережно обстоювали "радикали", а з іншого боку, — про потребу національної консолідації й культурної спадкоємности, що її обстоювали "консерватори". Зіткнення цих двох проблем спричинило не лише серйозний конфлікт між "модерністами" й "народниками" у дореволюційний період та "авангардистами" й "модерністами" у період пореволюційний. Воно зумовило також поважні внутрішні суперечності у їхній власній творчості. Складність і, у певному розумінні, суперечливість

digitized by ukrbiblioteka.org

постати М. Бойчука також є наслідком динамічної взаємодії двох згаданих імперативів.

Мабуть, найменш з'ясованим (і якісним) є феномен його так званого "середньовічного" світовідчування. Подібно до середньовічних митців, він справді прагув інтеґрації цінностей, єдности моральної та естетичної позицій. Мистецтво, на його думку, повинно навчати й просвітлювати, не впадаючи, однак, у стерильну дидактику.

Він, схоже, вірив в естетику пропорцій, гармонії і симетрії, судячи з його невпинного пошуку "законів великого мистецтва", таємних кодів, захованих у шедеврах. Київський мистецтвознавець Борис Лобановський припускає, що на Бойчука істотно вплинули Livre de portraiture та Album французького архітектора Віллара де Оннекура — взірець середньовічних амбіцій відкрити з математичною точністю правила композиції.

Його екологічна розважливість і онтологічна покора перед величчю природи були своєрідним "середньовічним" нагадуванням новочасним "переможцям над сонцем", що людство — це лише частка таємничого і безмірного всесвіту. Форма для нього була не лише опором матеріалу, його структури, а й своєрідним компромісом із ними, виявом внутрішньої дисципліни.

Широке вивчення середньовічної естетики принесло модернізмові чимало несподіваних відкриттів, зокрема й найреволюційніше, з погляду Умберто Еко, — "метод поєднання класичної та модерної концепцій мистецтва" (119).

Як уже зазначалося, творчість М. Бойчука була характерною для своєї доби. Микола Хвильовий, чи не найважливіший український письменник пореволюційного десятиліття, виступив у середині 20-х років із вельми подібною критикою аванґарду. Хоча на початку революції він і закликав "спалити всю гнилизну феодально-буржуазної естетики і моралі... зміцнювати всі напрямки, що відкидають існуючі традиції" (Khvylovy, 10), проте вже у 1925 р. ми бачимо його завзятим поборником культурної спадкоємности. Ключовими словами його естетики були "споглядання дійсности" та "пізнавання" — на противагу аванґардистському "перетворенню реальности" та "конструюванню". Поступово, під натиском позамистецьких чинників, совєтські митці були змушені підпорядковувати естетику (пізнання) політиці (конструюванню), зрікаючись романтичних уявлень про "вищу мету" мистецтва і приймаючи суто сервілістську роль мистецтва як служниці політики.

Споглядання і пізнання, стверджував Хвильовий, це не такі собі забаґанки нетрудових класів, а намагання людства збагнути й сформулювати своє призначення. Мистецтво, іншими словами, це не просто сума технічних прийомів, а спроба намацати приховане у житті, його незримі закони й сокровенні значення. Як і Бойчук, він вважав, що мистецькі здобутки майбутнього не відкидають минулого, навпаки — виростають із його досягнень. Греція, Рим, європейське Відродження — це не просто мертві літери, це певні знаки-послання майбутньому. Енерґія новопосталих на Сході націй, поєднана з багатющими інтелектуальними традиціями Європи, спричинить небачений розквіт культури — новий Ренесанс.

У принципі, це була не нова ідея. Її на свій лад розвивали в XIX ст. російські слов'янофіли, і навіть російські футуристи згадували про "досвід Заходу... помножений на мудрість Сходу" (Livshits, 56). Проте намагання поставити в центрі цього сподіваного "євроазіатського ренесансу" Україну, де соціальне оновлення поєдналося з національним відродженням, було справді новою й зухвалою ідеєю.

Естетичні програми Бойчука й Хвильового передбачали ґрунтовне поєднання новаторства і традиції. Вони відбивали досить широкі настрої нової української інтеліґенції. За спостереженням Юрія Шереха, зв'язок Бойчука з іншими тогочасними жанрами був настільки природним, що він закликав

читати співзвучні йому твори "хвильовістів" (зокрема "Вертеп" Аркадія Любченка як характерне втілення активного романтизму всієї групи) у світлі власної естетики.

І тут згадуються бойчуківці. "Коріннів високої, синтетичної культури українського ренесансу вони шукали передусім у європейському і українському преренесансі: Джотто, Візантія, стара ікона... Хіба випадкова була співдружба ВАПЛІТЕ з бойчуківцями?.. Монументальність синкретичної форми, пройнятої буянням духу, що рветься в високості і водночас скоряє себе в суті справи цілком конструктивному і навіть обрахованому плянові — коли так визначити стиль середньовічної ґотики, то "Вертеп"... нагадує нам ґотичний собор" (163, 174).

Бойчукові пошуки монументальної, епічної форми, підхоплені згодом повоєнною ґенерацією "ді-пістів" (з її орієнтацією на творення "великої літератури"), його увага до композиції — як на рівні всієї структури, так і на рівні окремої гармонійної лінії, кольору, інших елементів, його потяг до узагальнених, символічних образів та архетипних ідей, — усе це походило з його прагнення якомога повніше синтезувати національний досвід.

Можна зрозуміти, отже, чому ця естетика залишається й нині досить впливовою та актуальною. Концепції Бойчука, як і Хвильового, були фактично інтелектуальним обґрунтуванням національної культури. Подібно до того, як авангард уважав себе інтерпретатором комуністичних теорій у сфері культури, Бойчук і Хвильовий були своєрідними інтерпретаторами ідей національних. Після занепаду комунізму їхня програма, схоже, успішно заповнює нинішній естетичний вакуум.

Совєтські марксисти, розглядаючи пролетаріат як поза- і понаднаціональну силу, від самого початку ставилися до згаданої програми з підозрою. У 1933 — 1934 роках, після того як Сталін проголосив "місцевий націоналізм" (а не "російський великодержавний шовінізм", як раніше) головним ворогом пролетаріату, завершивши тим самим кардинальний поворот у національній політиці, шлях до остаточного погрому "хвильовістів" і "бойчукістів" був відкритий. Хвильовий застрілився у 1933-му, Бойчук був заарештований у 1936-му. Востаннє його бачили біля руїн Михайлівської церкви — другої за значенням (після собору св. Софії) пам'ятки XII ст. у Києві, куди він не рідко приводив своїх студентів викладати їм візантійське мистецтво. Монастир був зруйнований більшовиками разом із багатьма іншими безцінними пам'ятками — начебто для будівництва на тому самому місці урядових споруд, які, зрештою, так ніколи й не були збудовані. Бойчука катували, змусили, зрештою, підписати зізнання у фантастичних злочинах і розстріляли разом із чільними представниками його школи 16 липня 1937 року. Фрески, виконані ним та його студентами у різних містах України, були замазані. Декотрі, для більшої певности, — знищені дощенту. Його студенти, рятуючись від арештів, розпорошилися по найдальших кутках Совєтського Союзу. Дехто вижив. Дослідники нині розшукують їхні сліди, щоб із фраґментів спогадів відтворити одну з найяскравіших культурних мозаїк — явище Михайла Бойчука.

Бачинський Євген. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбарів на чужині. Спомини старого еміґранта за роки 1908 — 1950. // Нові дні. 1952, ч. 9, с. 16 — 21.

Волошин Любов. Листи до митрополита Андрея Шептицького. // Образотворче мистецтво. 1990, ч. 6, с. 18 — 23.

Грушевский Михаил. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891.

Маркаде Валентина. Селянська тематика в творчості Казимира Севериновича Малевича (1878 — 1935). // Сучасність, 1979, ч. 2, с. 65 — 76.

Найден Олександр та *Горбачов Дмитро.* Малевич мужицький. // Хроніка 2000. Наш край, 1992, ч. 3 — 4, с. 210 — 231.

digitized by ukrbiblioteka.org

Рінко О. О. (упор. та передм.). Бойчук і бойчукісти, бойчукізм: Каталог виставки. — Львів: Львівська картинна галерея, 1991.

Рибалка О. Михайло Бойчук — Михайлу Грушевському. // Образотворче мистецтво, 1991, ч. 6, с. 37 — 39.

Уроки майстра. З лекцій Михайла Бойчука в Київському художньому інституті. // Наука і культура. Україна. Щорічник, 1988, ч. 22, с. 444 — 451.

Шерех Юрій. Колір нестримних палахтінь ("Вертеп" Аркадія Любченка). — МУР: Альманах, 1946, ч. 1, с. 147 — 174.

Eco Umberto. Art and Beauty in the Middle Ages. — New Haven and London: Yale University Press, 1986.

Groys Boris. The Total Art of Stalinizm: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond. — Princeton University Press, 1992.

Heller Mikhail and Nekrich Aleksandr. Utopia in Power: A History of the Soviet Union from 1917 to the Present. — London: Hutchinson, 1986.

Khvylovy Mykola. The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925 — 1926. Tr., ed. and intr. by M. Shkandrij. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Stadies, 1986.

Livshits Benedikt. The One and a Half-Eyed Archer. — Newtonville, 1977.

Mandelshtam Nadezhda. Hope Against Hope: A Memoir. — New York: Atheneum, 1976.

Poggioli Renato. The Theory of the Avant-Garde. — Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1982.

Russel Charles. Poets, Prophets, and Revolutionaries: The Literary Avant-Garde from Rimbaud through Postmodernism. — New York and Oxford: Oxford University Press, 1985.

Sinyavsky Andrei. Soviet Civilization: A Cultural History. New York: Arcade Publishing, 1990.

Szporluk Roman. Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List. — New York and Oxford: Oxford University Press, 1988.

З англійської переклав Микола Рябчук

Олена ЗІНЬКЕВИЧ

МУЗА МОЛОДА? МОЛОДА МУЗА?

Про те, що наше життя — гра, говорили багато людей, у тому числі й Петро Ілліч Чайковський — устами свого Германна. Думка ця не втратила свіжості й нині. Однак якщо в колишні часи ігри були переважно серйозні — наприклад, зі смертю, з долею (рицарські турніри, дуелі), то сьогодні вони, здебільшого, підпорядковані азартові прагматизму: грають у "Спортлото", в "Лотто — мільйон", у "Що, де, коли" (тут під линялим інтелектуалізмом усе виразніше проступають ознаки звичайнісінького казино). Та й "чисті" ігри — скажімо, футбол, хокей, — справа (для гравців) вельми прибуткова. Про гру на біржі що й говорити!..

Про це я роздумувала, як не дивно, на молодіжному композиторському Форумі[1]. Може, тому й згадався першим Чайковський, а не Гейзінґа. Хоча, з іншого боку, — чому "дивно"? Адже, як уважає голландський учений, "музика є достеменною і найвищою демонстрацією самої людської facultas ludendi (ігрової здатности)"[2].Але це твердження досить загальне: його можна застосувати до музики фольклорної і професійної, класичної і барокової... А як ув'язується воно з тими, хто ввійде в довідники й енциклопедії (якщо увійде!) як "композитори XXI століття"? Вони, як здалося, "приземлили" концепцію Гейзінґи, "оречевили" її, позбавивши філософської висоти.

Втім, поведемо розповідь із початку.

"Було все колись, все повториться знову..."

Перша реакція на концертах Форуму — дуже представницького за складом учасників: усе це вже було... Спалахи розрізнених звуків, що намагаються прорвати тишу і злитись у що-небудь протяжне (своєрідні спроби "навчити говорити" інструменти з нерозбірливою артикуляцією). Тривалі паузи — як головний "будівельний матеріал" твору. "Гра" на мундштуці, зумисні скрипи і звереска, видобування "шлункових" звуків, колажні напластування магнітного запису і сьогомоментної гри, викрики оркестрантами беззв'язних силаб, спів інструменталістів (звісно ж, "неокультурений")... Усе це повторювалося з концерту в концерт і справляло враження безконечного твору колективного автора. І якщо молоді композитори гадали, що вони р-р-революціонізують музичну мову й техніку, сміливо ламають усталені канони, епатуючи обивателя, — то вони помилялися. Їхня "грізність" не лякала, бо схожі речі — в іще концентрованішому й досконалішому за композиторською і виконавською майстерністю вигляді — звучали і 20, і 30 років тому на Варшавських та інших "осенях" і "веснах". Ось лише кілька прикладів із числа тих, які стали своєрідною класикою такого роду музики.

Соло для тромбона Джона Кейджа (1958): його конструктивна ідея — зумисна ізольованість звуків, які відбираються з партитури за бажанням виконавців. "Crescendo e diminuendo" Едісона Денисова для клавесина і 12 струнних (1965): народжуючись із унісону скрипок (non vibrato), композиція поступово нарощує рух і водночас музичні звуки перетворюються на немузичні; потім — зворотний процес. "Плюс-мінус" Карлгайнца Штокгавзена (1963): автор дає

digitized by ukrbiblioteka.org

лише гіпотетичну схему музики, не обумовлюючи ні складу й числа виконавців, ні художнього результату. Відштовхуючись від його скупих вказівок, виконавці самі "компонують" твір, а відтак це щоразу нова версія. Штокгавзен зауважив у зв'язку з цим: "Мене давно вже вабила думка написати твір, який мав би змінні характеристики: з одного боку, міг би так віддалитися від мене, що я, почувши його, заледве впізнав би власне творіння; водночас при іншому його прослуховуванні зустрівся б із ним як з добрим знайомцем"[3]. Цю низку прикладів можна продовжувати.

У ті роки такі прориви в інші музичні простори справді сприймались як "звернення", що підсилювалося нарочито епатажним антуражем концертів. Скажімо, на одній із "Варшавських осеней" важливим атрибутом при виконанні Дж. Кейджа була сокочавильня, з якої тут же — на естраді — отримували морквяний сік. На київському Форумі соку не видобували, проте все решта виглядало сповна по-епігонському (яка різниця, чиєю тінню є епігон, — від того, що він тиражує знахідки аванґардистів, його вторинність не набуває благороднішого відтінку; це — як у випадку з "першою" і "другою" свіжістю).

Назад до А. А. Жданова?

Однак було б надто просто — констатувавши вторинність, підвести риску в розмові про Форум: автори ж бо, здебільшого, справді талановиті! Ситуація потребує ретельнішого розгляду — з розширенням радіуса роздумів, із залученням фактів, які часто лишаються поза увагою музикознавців. Наприклад — н а з в а твору. "Номінативний аналіз" виконуваної музики дає багату поживу для висновків. Погляньмо на афішу інструментальних концертів Форуму:

"... У легкому подиху", "Із дня на день", "Доказ проти божевільного", "Останнє слово", "Доторкання", "Коли втомлене серце...", "Ті скалки льоду", "Маленькі сховища"... Що це? Повернення до тотальної програмовости (до якої свого часу закликав А. А. Жданов)? Який сенс цієї дивної вербалізації мистецтва, котре апріорно не надається до словесного опису[4]? І явище це зовсім не локальне. Ось програми недавніх фестивалів сучасної музики. Ленінград, 1991, інструментальні твори зарубіжних учасників: "Переламаний час", "Раніше чи пізніше", "Птахи у викривленому часі II". Москва, 1992, інструментальні твори росіян: "Промені далеких зірок у викривленому просторі", "Таїнство", "Відлуння світла", "Світло крізь листя", "Ранок після негоди", "Відгомін минулого дня" і т. ін.

В Україні цей процес наростав поступово. На першому Форумі (1992) українські учасники представили тільки один такий опус — "Цикл чорного Місяця" (К. Цепколенко). Зате на другому (1993) вже були "Соната чекання" (Ю. Ланюк), "Діалог з власним відображенням у дзеркалі" (І. Небесний), "Обличчям до зірок" (О. Щетинський), "Музика для друга"(О. Ґрінберґ), "Птахам, що відлітають" (О. Гугель), не кажучи вже про розмаїття "імпортного" набору: "Дзеркала", "Мотивні фігурки", "Ілюзорні конструкції", "Хоча б Дедал долетів" тощо. І, нарешті, минулорічний Форум: із 42 інструментальних творів (українських і зарубіжних), які прозвучали в камерних концертах, тільки 5 мали звичні жанрові найменування (на кшталт Тріо, Варіації). Решта — "белетризовані". На цьому фоні твір Міхаеля Фельтмана (Німеччина) з викличним заголовком "Без назви" (і, додам, без жодних літературних пояснень, на які не скупилися інші) виглядав як підкреслене небажання перебувати в "тусовці".

Безумовно, програмові назви — не новина в музиці. Нове тут — інше: о б' є к т і ф у н к ц і я декларованої програми. Що домінує в програмовому пласті європейської романтичної традиції? Предметність, персонажність: "Картинки з виставки", "Пінії Риму", "Франческа да Ріміні", "Хмари", "Гра води", "Учень ча-

рівника", "Дівчина з волоссям кольору льону"... Назви всі **конкретно**-предметні, інколи — **сюжетно** розгорнуті ("Битва гуннів", "Пообідній відпочинок фавна").

Чи було на Форумі щось зі звичного арсеналу образности? Так. Наприклад, "Море" Олофсона Кента (Швеція) для ґобоя, трьох кларнетів, фаґота, валторни і контрабаса. Це, мабуть, один із вічних у музиці образів, — майже на кожному, хай найаванґарднішому, фестивалі віднайдуться два-три "Моря". Але, на відміну од відомих музичних "марін" (Римського-Корсакова, А. Рубінштейна, Глазунова, Дебюссі, Чурльоніса), твір Кента за джерело натхнення має не морську стихію, а її "живописний переклад" — картини і скульптури П. Йонссона. Звідси — акцент, який раніше не зустрічався в "морській музиці", — акцент на "виразності людського тіла, що поволі занурюється у воду" (авторське пояснення)*.

Ще один опус-нагадування про традицію (хоча б заголовком), — твір для ґобоя соло Карела Волянського (Ізраїль) із сюжетно розгорнутою назвою "П'ять польотів одноденного метелика". Це ще одна наскрізна образна нить проґрамової музики — так би мовити, ентомологічна, розпочата Франсуа Великим (із найбагатшим асортиментом — "Бджола", "Метелики", "Мошка"), продовжена Римським-Корсаковим (знаменитим його "Польотом джмеля") і розмаїтими "Метеликами" — Ґріґа, Шумана, Дебюссі та ін. К. Волянський пішов шляхом не звуконаслідування, а звукозображення: партіяї ґобоя графічна, в ній ніби зафіксована діаграма польоту — з кружляннями, піруетами, зависаннями.

Що ж до переважної більшости творів, то їхні програми вкрай суб'єктивізовані. Назви мають абстрактно-номінативний характер ("Доторкання", "Останнє слово" тощо), і багато з них (у вигляді фразеологічних зворотів чи "скалкових структур") звучать як перший рядок вірша (що, як відомо, часто слугує за назву поетичного твору): "Коли втомлене серце...", "...У легкому подиху", "Ті скалки льоду"...

Було б даремно шукати в цій музиці "оречевлення" заявлених програм. Рівень зв'язку між назвою й "інформацією", що міститься в музиці, приблизно той же (якщо не нижчий), що й на зорі проґрамовости — в мініатюрах французьких клавесиністів із їхніми однаково ґалантними, одягненими в мережива мордентів "Женцями", і "В'язальницями", "Єгиптянками" і "Венеціанками". Як свого часу була беззмістовною суперечка у французькій пресі про те, кого зобразив Франсуа Куперен у п'єсі "La Conperin" — себе, свою дружину чи кузину, так само не мають сенсу спроби "матеріалізувати" (вербалізувати) "Проростання тиші", "Ті скалки льоду" чи "Доказ проти божевільного".

А якщо в когось виникне спокуса пов'язати п'єсу Є. Костіцина для чотирьох саксофонів "...У легкому подиху" з майже однойменним оповіданням І. Буніна "Легке дихання", то він не матиме рації — бо, зазирнувши в буклет, віднайде в авторському коментарі посилання — як на проґрамову основу — на один із епізодів Другої книги Мойсея зі Старого Заповіту. Тобто автори "оструктурюють свої переживання" (так визначив В. Шкловський функцію заголовку) на шляхах настільки далеких асоціацій, що кожен слухач з повним правом "знімає" з твору с в о ю інформацію (згідно з власним музичним і життєвим досвідом). І белетризовані назви лише заважають цьому, "вбивають сприйняття"[5].

Для чого ж, зрештою, ці назви? Ось тут ми й повертаємося до розмови про гру та її сучасні прагматичні модифікації. Ви підходите до афіші й замість звичних "квартетів", "сонат", "концертів", які наводять сонливість на музичного неофіта, читаєте: "Ось так надходить щось диявольське..." або "Прогулянка в порожнечі"... Відчуваєте? Вас уже "заторкнуло"? Ви заінтриґовані, у вас прокинувся детективний азарт, і ви готові мчати на концерт і з'ясовувати, що

*Всі проґрамові пояснення цитуються за буклетом Форуму. — *Авт.*

digitized by ukrbiblioteka.org

ховається за цими манливими обіцянками! Це старий прийом "ринкової економіки". Його чудово знали й використовували наші предки, коли, видаючи книжки, писали в підзаголовку, наприклад, таке: "страху і жаху сповнена і невимовного подиву гідна історія"... Словом, у творах молодих композиторів посилилась **експресивна** роль заголовків (а відтак і їхня комунікативність) — заради **рекламної** функції. Назва стала яскравою обгорткою товару, від її дизайну залежить успіх у покупця. А пишні авторські коментарі в буклетах — додатковий декоративний аксесуар цього дизайну. В такий спосіб ви ще до початку концерту залучені до гри, де автор є великим містифікатором, який заманює вас у свої сіті, аби продовжити гру вже на концерті.

Гра без "гри"

Чим же докорінно відрізнялася "ігрова ситуація" на концертах Форуму від facultas ludendi музики взагалі? Своєю **заданістю**. Замість іманентно властивого музиці ігрового начала — свідома і підкреслена **установка** на гру. Вона декларувалася авторами в назвах (до прикладу, "Поліфонічні ігри" А. Ґрінберґа), в коментарях, у вказівках виконавцям. У цьому — також "слід" європейського досвіду. Так, учасниця "Варшавської осени — 93" Анна Іґнатович (Польща) прямо заявляє: "Компонування музики то є моя улюблена з а б а в а. ...Моєю мрією є, щоб виконавці і слухачі б а в и л и с я так само добре, як я". А ось пояснення молодого композитора Тань Дуня до виконання (на тій же "Осені") його твору "Коло з чотирма Тріо, дириґентом та аудиторією": "Уявляю цей твір як обряд, у якому беруть участь музиканти, дириґент і публіка. Він існує як звук, як простір і як тиша. Це коло, яке охоплює увесь зал, а дириґент тут — головний жрець. ...Хотілося б, аби перед концертом слухачі уважно прочитали вказівки, які стосуються їхньої участи у виконанні цього твору. У трьох місцях публіка повинна долучитися до музикантів. Перед виконанням твору дириґент провадить репетицію цих фраґментів із публікою і обумовлює сиґнал до початку співу.

1. Після слів дириґента "Чи побачили ви звук?" слухачі відповідають "хааа" (щось на кшталт зітхання).

2. Після слів дириґента "Чи можете написати його на небі?" слухачі знову відповідають "хааа".

3. Наприкінці твору слухачі повинні вокалізувати-імпровізувати впродовж приблизно 10 секунд, зображуючи — "щебетання" — "пересуди" — "крик" — поступово все вище й голосніше"*.

Аналогічні ігри між композитором, виконавцями і слухачами розігрувались на концертах Форуму. Не обтяжені досвідом спілкування з таким мистецтвом (для багатьох знавців і любителів сучасна зарубіжна музична культура й подосі terra incognita: путівець соцреалізму старанно обминав "заражені" аванґардом зони) й виконавці, й аудиторія (в основному, молода) щиро забавлялися, почуваючись учасниками якогось веселого дійства, та ще й із присмаком "єресі", "бунту". І коли в більшості випадків відправною точкою до розгадки авторських ребусів були назви, то в згаданій праці М. Фельтмана ("Без назви") слухацька фантазія була "вивільнена". І кожен міг по-своєму трактувати "надреальність" цієї п'єси, де художнім полем був німотний простір, а інструменти (бас-кларнет, віолончель, фортеп'яно) намагалися "прорватися" крізь його беззвучність. У спробах освоїти звуки-крики, сповнені аґресивної енерґії. Але їм так і не судилося "навчитися говорити" і злитися в узгодженому ансамблі.

Те саме завдання ("оволодіння мовою") стояло, по суті, і в опусі Вікторії Польової "Прогулянка в порожнечі" для інструментального секстету. Авторка

* Із буклету "Варшавська осінь — 93".

прокоментувала його як хепенінг, "де самими музикантами на чолі з диригентом "розігрується" свого роду "акт творення". Тут були "відпущені на волю" оркестранти, які від душі бавилися, "добуваючи" звуковий матеріал як тільки могли (скрипіння флажолетів, постукування по інструменту, вигуки оркестрантів, зойки інструментів), заповняючи акустичний простір звуковим "сміттям"[6]. Такий "плюралістичний персоналізм" призводить, урешті, до хаотичного нагромадження звучань (згадайте музикантів, які вирвались із-під диригентського контролю, в "Репетиції оркестру" Фелліні). Межу звуковій вакханалії кладе автор: сходячи із залу на сцену, композитор зупиняє музикантів, які не на жарт розійшлися, відсторонює піаніста і починає грати quasi-бахівський хорал. Цей "ковток чистої класики" витверезлює, до фортеп'яно приєднується секстет, і строге звучання "високої мови" об'єднує всі — до того розрізнені — інтонації. Гра завершена...

Отже, як бачимо, збувається пророцтво Гейзінґи, який іще в 30-ті роки писав, що посилення аґонального (змагального) почуття "рухає світ у бік гри"[7]. У музиці XX століття це стало однією з провідних тенденцій, яка відрізняє наш вік од XIX (надто "серйозного", на думку Гейзінґи): гра зі стилями в полістилістиці, гра зі структурами в алеаториці, з виконавцями і слухачами — в хепенінґу тощо. Але, "набираючи ваги", ігровий елемент збіднюється: він втрачає "освяченість" (Й. Гейзінґа). Зовнішні форми гри витісняють із неї естетичний фактор, і порушення цієї рівноваги повертає гру до її витоків, до "самодостатньої" гри в чистому вигляді (згадаймо признання Анни Ігнатович), яку енциклопедії пояснюють як "непродуктивну діяльність, де мотив полягає не в результаті, а в самому процесі"[8] (підкреслення моє. — *О. З.*).

(Закінчення в наступному числі журналу).

---

[1] Третій міжнародний Форум молодих. Київ, 14 — 20 травня 1994 р.

[2] *Йохан Хейзинга.* Homo ludens. — М., 1992, с. 211.

[3] Буклет "Варшавської осени — 1968", де К. Штокгавзен виконувався у версії Зіґмунта Краузе (склад: кларнет, тромбон, віолончель і три фортеп'яна).

[4] І. Стравінський, який завжди різко заперечував проти змішування музики з явищами немузичними, не раз підкреслював: "Музика надперсональна і надреальна, і як така знаходиться поза межами словесних описів і словесних роз'яснень" (Цит. за: "Музыка и современность", вып. 5. — М., 1967, с. 271).

[5] *Генрих Орлов.* Древо музыки. — Вашингтон; Санкт-Петербург, 1992, с. 4.

[6] Виникає ситуація, аналогічна до тієї, яка склалася — за століття становлення — у колективному виконавстві (оркестровому, ансамблевому) і яку Генріх Орлов (зумисне утрируючи) називає "знеособленням музиканта": у кожного з виконавців — "своя партія, яка складається з мелодійних фраґментів, фігурацій, ритмічних формул чи окремих нот. Із цими уривками чужих думок перед очима, затиснутий між волею композитора, вираженою в нотному тексті, й волею режисера, він позбавлений [...] можливости виявити свою артистичну індивідуальність. ...Його внесок у виконувану музику ще більше деперсоналізується в неминучих унісонах і подвоєннях, у яких стирається індивідуальність його голосу чи інструменту. ...Гра в оркестрі, по суті, мало чим відрізняється від праці на збиральному конвейєрі: в обох випадках працівник проробляє заздалегідь обумовлені операції, вкладаючи свій невеличкий внесок у створення запланованого продукту. Музикант так само відчужений від музики, що її виконує, як і робітник від продукції свого підприємства". (Древо музики, с. 205 —206).

[7] *Йохан Хейзинга.* Homo ludens, с. 225.

[8] Стаття Ю. М. Лотмана "Игра". БСЭ, т. 10. — М., 1972, с. 31.

digitized by ukrbiblioteka.org

Неля КОРНІЄНКО

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР: МІСЦЕ ПІСЛЯ "ГРІХОПАДІННЯ"

(Контекст — художня культура)

Суперечливість картин світу і містифікація Я

Строкатість мінливого і несумісного в окремих картинах світу звертає нашу увагу на таку ціннісну орієнтацію, як Моління. Вона — протистояння і гармонізація, поезія і логіка, їй призначено приборкати апокаліпсис. Поки що вона ухиляється, вислизає, живе в сховищі, на пограниччі, "на межі" художньої культури, художнього і соціального життя, не надається до аналізу (викрикує її лише поп-культура, привласнюючи сакральний смисл). Однак інтуїції схоплюють її безсумнівно. Молінням як цінністю і як станом душі просякнуті картини Галини Неледви, ікони Сергія Буртового ("Святий архангел Гавриїл", 1992; "Оплакування", 1992; "Плащаниця", 1992; "Трійця", 1992); скульптура Євгена Прокопова, вкрай експресивна ("Зняття з хреста", 1992), в якій поєднуються пристрасть і сповідь сучасної людини.

Сакральна функція мистецтва (театру зокрема)[18] періоду атеїстичної стерилізації видозмінюється, але бажання утримати її знайшло своє відлуння у створенні Духовного театру "Воскресіння" (Львів, художній керівник — Я. Федоришин). Повернення на кін Кальдерона, Байрона — це тільки перший крок до роздумів про стосунки духовного і художнього на сцені, Духовний театр — це сакральність самого спілкування, специфічний духовний "тренінг", але насамперед, зрозуміло, — це віра і етика віри. Це метафізика як етика.

Стосунки контрастної протидії: апокаліпсис — моління — спасіння — в ціннісних моделях художньої культури цнотливо виражають можливість гармонії як етичної і соціальної правди. Але не можна не сказати про небезпеку, яка чигає на нас в умовах неготовности сучасної свідомости до добровільної вини: це відчутне сьогодні неоязичництво, яке виражає себе в адаптації поняття віри до форм магічного. Ворожба, чаклунство, екстрасенси — суроґати і підміни віри, поширені в соціальному просторі, говорять про певний розлад між культурою і соціумом, про нерозуміння останнім мови культури, глухоту до її текстів. Але ще загрозливішим є непорозуміння в межах самої художньої культури. З непохитною послідовністю привласнює символи і еталони високої, елітної культури (в тому числі аванґарду) культура масова[19]. Її вітальний порив перенасичений "порожнім" використанням чаклунства, псевдомедитаціями, заклинаннями, де почуття подається як ідеократичний знак. Є і протилежна тенденція — гра в масову культуру, виконана культурою елітною[20].

Образ епохи в історії художніх текстів є невикінченим без "тексту людини" в ньому, тексту протагоніста, героя. Саме в наш час культура змінює свою головну парадигму, пов'язану з поняттям героя. Нещодавно в нашому соціумі, як і в цілому світі, переважали ідеї перетворення природи, навколишнього середовища, підкорення їх людині. Парадигма антропоцентризму, що виникла на злеті європейського Відродження, поступово втрачала свою привабливість

Закінчення. Початок у числі 7 — 8, 1995.

(вже останні сонети Мікельанджело дихають песимізмом). Нові і новітні часи підтвердили правоту песимізму титана Відродження. Сьогодні, в епоху постіндустріальну, технологічну і технотронну, роль людини — це роль частки, фраґмента, пішинки у безконеччі.

Вистави сучасного аванґарду часто-густо розчиняють людину в інших матеріях і субстанціях, роблять її "уламком", що підкоряється законам існування речі, неживого предмета. Персонажі постмодерністського театру перебувають у стані "зречевленого" Я, або ностальгійно переживають своє Я-колишнє. Все більше привертає увагу митців мертва істота як некрофільна метафора — крайня точка зникнення Я[21]. На стертості меж і кордонів у поняттях: масова людина — людина-зомбі, людина-мутант — наголошує художня культура, створюючи свої нові антиутопії (Ю. Винничук, "Ласкаво просимо в Щуроград").

Героєм, чи радше головним персонажем сучасного постмодерністського мистецтва є, отже, відсутність героя — в його традиційному розумінні. Еволюціонує сама традиція. Героя заміняють сьогодні метафори Європи, Бога, Надії. Естетичні будівлі з простодушною відвертістю віддають перевагу персонажу груповому, або колективному, соборному, глобальному. Культура переживає смерть героя, який уже давно став "кесарем" (за типологією Ролана Барта). "Просто людина" вже не так цікавить культуру, як нещодавно — якщо їй треба раптом придивитися до подібного феномена, вона, нічим не ризикуючи, повертається до достопам'ятного Акакія Акакійовича... Сучасна "звичайна людина" все більше виявляє себе як людина "масова", персонаж із міфологем Айзенштайна. Аванґард фіксує точку депсихологізації — конструює світ із відсутністю людини. Лідери і референтні групи пошукового напряму діаґнозують психологічну втому культури, але це лише означає зміну підходів до психології. (А один із виходів театр, скажімо, бачить у звертанні до метафізичних матерій — і невипадкове тут звернення до Арто).

Урівноважують вакуум навколо Я пошуки "Театрального клубу" Олега Ліпцина. Режисера цікавить питання, як із колективної підсвідомости вилуплюється, кристалізується Я. Театр інституалізує с у б' є к т и в н і с т ь. Вистава "Дюшес" (За мотивами Джойсового "Улісса") — детальний, щедрий і досконалий художній аналіз скороминущости і надлому, психологічного релікту апокаліпсису. Глибинне, виснажливе, химерне життя психіки, з лабіринтами мінливих мотивів, з чудом Я — як джазова мелодія, як імпровізація хистких матерій щастя і туги, — розгортається в естетичне свято гри як вічного творчого пориву. Над усім, поза всім, в усьому — гра. Гра — як повітря, як рух за небокрай. З цього підвалу (в його найреальнішому, прямому сенсі — вистава відбувалась у підвалі) — і за останній крок — в пустелю вічности. Гарячий, неканонічний подих справжнього самовияву.

Якщо у виставах Жолдака ("Момент" за Хвильовим, "О-о-и" за В. Винниченком) і Більченка ("Археологія", "І сказав Б..." за Шипенком, "Постріл в осінньому саду" за Чеховим) суб'єктивний центр переміщено на автора вистави — режисера, то Ліпцин "оживлює" всі можливі варіації мінливої людської душі, з насолодою віддає лаври "першости" актору і його персонажу (прекрасні роботи в "Дюшесі" Алли Даруги і Тамари Плашенко).

Фігура Я в сучасному експериментальному театрі змінює свою оптику. Її розчинення "в ніде", у плазмі абстрактного або розщеплення на багато скалок різних "я", що поглинаються неврівноваженою дійсністю, повільною смертю духу, — насправді схоже на містифікацію. Бо справжнє Я, головний персонаж цього театру, є центром; фігура Я віддзеркалює майже містичну самоповагу. Тільки шукати її треба не в традиційній "географії", не в профанній площині. Ми бачимо її інколи навіть на рівнях метафізичних. Маємо справу з постмодернізмом, який приваблює карнавальною розкутістю смислів, іронією і

digitized by ukrbiblioteka.org

самоіронією, безконечністю центрів художньої мови в одному явищі, і кожна веде свою партію — вони рівні між собою як цінності. Головний персонаж у таких умовах просто по-новому сполучає в собі індивідуальне і соборне начало. Його містифікація — це містифікація самого карнавального безмежжя: ми напередодні нової інтеграції Я. Культура пошукових груп уводить у суспільство конвенцію нетрадиційности Головного персонажа. А поки що Я вільне, наче та "кішка на даху", і мандрує, куди заманеться, щоб втілюватись у будь-яку роль, навіть зі світу "неживого" — рослини чи каменя. Елітна культура демонструє карнавал, розмаїття фігур, законів, за якими вони існують і співіснують. У цій процесії персонажі вертепу і герої національного міфу, дійові особи Біблійної традиції і класичної, представники демонології бароко і сучасні яппі та рокери створюють конфігурацію з безлічі контекстів, рівноправних "партнерів" п о л і л о г у. Цей новітній карнавал формує і відтворює Я сучасної людини, яке є всюди і ніде, "вгорі" і "внизу" (за Бахтіним), яке може обернутися на кого завгодно в алхімії життя[22]. Так, скажімо, у виставі Валерія Більченка "Постріл в осінньому лісі" (за Чеховим) традиціоналіст буде шокований раптовою цитатою: режисер вводить у виставу внутрішній сюжет із іншої п'єси Чехова — з "Іванова": на ширмі розігрується лялькова інтермедія, яку виконують Сара в образі Жаби та Іванов в образі Козла (Барана); і коли Козел та Жаба промовляють психологічні тексти Чехова, виникає інша, іронічна реальність; але навряд чи й сам режисер усвідомлює, що він мимоволі вдається до культурної цитати й кореспондує з В. Проппом — сцена звучить як архетип шлюбного сюжету з "магічної казки" про царівну-жабку, коли дівчина-жабка перетворюється на "чудову красуню", на вродливу царівну. Тільки хід тут зворотний — шлюбна дружина стає потворною жабою.

Деконструктивістська модель культури

Культура наполягає на відносності істин і оцінок, на неоднозначності будь-якого твердження, на рівних правах кожного суб'єкту — сутністю стає **деконструктивістська** модель культури, за терміном Дерріда.

Конструктивність (деконструктивізм) постмодернізму, зокрема, полягає в тому, що в технотронну добу цей стиль, цей спосіб буття реабілітує фантазію, уяву, творчість як трансформацію і альтернативу масовонівелюючій цивілізації. Він вивищує радикальний плюралізм як формулу свободи.

Окрім того — і це важливо, — постмодернізм, при всіх його вишуканостях і епатажних мовах, не належить до виключно елітарної культури, а одночасно виплескує в своєму "мовному оргазмі" стильові системи попкультури, романтизму, сентименталізму, мотиви і настанови для найширшого сприйняття. Це робить постмодернізм не тільки фактором самовияву елітних, пошукових інтелектуальних груп суспільства, але й ферментом різноголосся, стимулятором більш тонкого діалогу між елітою і масою, між нетрадиційними і традиційно-консервативними типами свідомости.

Є ще одна важлива "новація" стилю: його настановчий плюралізм і визнання рівних прав за кожною позицією підсилює індивідуалізм, роль особистости й особистісного — не випадково поп-культура народжує барда, рок — соліста як автора інтерпретації, не кажучи вже про візії "індивідуалізованих" видів мистецтва.

"...Постмодерн[23] хоча і з'являється "після Нового часу", але по суті справи аж ніяк не "після модерну". Ба більше, він збігається з модерном XX ст.; відмінність від останнього — лише в інтенсивності: те, що вперше було вироблено цим модерном у вищих езотеричних формах, постмодерн здійснює на широкому фронті буденної реальности. Це надає право назвати постмодерн екзотеричною повсякденною формою езотеричного у свій час модерну"[24]. Поки

що художній постмодернізм, який в першу чергу виявився в естетиці лідерів авангарду, наполягає на трьох важливих складниках: 1) всі естетичні мови і всі "гравці" — рівні між собою, незалежно від міри конфліктности самих мов і ігор та їхньої принципової нескорельованости; 2) це початок нової рефлексії культури, коли ланцюг інтерпретацій межує з безконечністю — через нові оцінки змінюється поняття простору як такого; 3) відсторонений, дистанційований (часто іронічний) погляд на сучасне і минуле. Змінюється сам тип комунікації[25].

Однією з тенденцій сучасного театру, спокушуваного вільнодумством постмодернізму, є тенденція до вивільнення і самобудування його мови. Вона доволі тендітна і крихка, але, вочевидь, це саме тенденція до виходу у свій власний вимір — самоцінно естетичний, художній, ігровий — перша ознака підключення до автентичного духовно-культурного континууму. Сьогодні, коли театр, симфонічна музика та інші стратегічні підвиди мистецтва вже мають змогу не перебирати на себе "ролі" інших інституцій, про що вже йшлося, — вони йдуть до себе, у всю багатобарвність естетичної лексики. Тому так щедро сучасний театр імпровізує — не лише в межах і у формі вистави; імпровізаційні сценарії спостерігаємо ми й у сучасному житті — свідоцтво того, що матерія театру "захоплює" навколишній простір.

Гра як самореалізація особистости — в основі таких вистав, як "Наталка Полтавка" в постановці Ф. Стригуна у Львівському театрі ім. Заньковецької, "Амфітріон" групи Петруленкова (це скорше капусник, забавки, пустощі), "Купальські бувальщини" Б. Жолдака (за С. Васильченком) у постановці Р. Валька (Львів, Перший український театр для дітей та юнацтва), вистава "Largo desolato" В. Гавела у Харківському театрі ім. Шевченка в постановці М. Яремківа, з її масками, клоунадою, ексцентрикою. Імпровізація, випадковість, гравиклик загубленню спонтанности в суспільстві попередньої доби.

Як іще далека туманність, бовваніє на мистецькому обрії тема Краси і Витончености — найкрихкіших, суто естетичних субстанцій, прихід яких завжди говорить про найвищий стан і рівень мистецького буття. Ще попереду магічна функція театру — належність до естетичного таїнства як такого. Але вже сьогодні у виставах, скажімо, Романа Мархоліа "Наше містечко" Уайлдера, "Молочний фургон тут більше не зупиняється" Т. Уїльямса (Севастопольський театр ім. Луначарського) та нової ґенерації режисури відчуваємо ривок із-під традиції "звичайного театру" — у пошук чуда, гармонії, краси обличчя, естетики руху, вишуканости пози, лінії, речі. Це зворотній бік ностальгії за істинним театром. Можна говорити і про ледве помітний аромат споглядального начала, що йде зі Сходу, — легкий доторк до пам'яти про те, що наша цивілізація належить середземноморським культурам.

Пошук ідентичности: традиційна і нетрадиційна свідомість

Українська художня культура, як і Україна, повертається в обіг культурного часу Європи. Парадоксальна робінзонада, окремішність мистецького шляху України навіть у загальному, тотальному контексті — і то окремішність, про яку на її леґітимних обширах можна говорити як про відверто вторинну, коли йдеться про театр, — сьогодні демонструє свої конструктивні можливості. На увагу заслуговує те, що відставання леґітимної культури дивним чином виявилось фактором омани для самої леґітимности. Експропрійованість еліт і елітних феноменів у культуру радянську (переважно російську, отже — імперську) не послабила, як можна би було припустити, автентичности й самобутности національної культури в її глибинах, у її герметичних "капсулах", що надало їй нині можливості зробити робінзонаду підмурівком інтенсивної естетичної і психологічної національної ідентифікації. Процеси розгортаються справді парадоксальні.

digitized by ukrbiblioteka.org

Системи міфу, фольклору, стародавньої оповіди, культурної цитати з епохи бароко, з давнього літопису, які практично були вилучені як м о в а культури, — сьогодні неушкодженими спливають у екстравертивний, відкритий художній простір. Театр, традиційний зокрема, переосмислює ці реалії, переводячи їх не так ув етнографічний план, що було характерно при їх використанні, скажімо, в добу корифеїв чи прочитання за радянських часів, — як у буттєвий, національно-етичний. Своїми художніми дослідженнями сучасна українська сцена втілює глибинне, приховане тяжіння до етичних засад ц і л і с н о с т и людини, світу, всесвіту. Відчужена у фрагмент (лише у свою соціальну іпостась) людина долучається сьогодні до символіки цілісности, реконструює себе на засадах ідентифікації з Вірою, з Нацією, з фольклором, із прадавнім ритуалом.

Вистава Володимира Кучинського "Благодарний Еродій" за Сковородою[26] (до речі, сплеск зацікавлености цим філософом як у національній, так і в світовій культурі, не випадковий) і вистави Ігоря Бориса "Украдене щастя" Франка[27] і "Тіні забутих предків"[28] за Коцюбинським є репрезентативними щодо цієї теми.

"Благодарний Еродій" — вистава-ескіз "духовного весєлія" (Сковорода), де тінню витають усі головні максими цього філософа. Театр мандрує за своїм мандрівним етиком у країну душевного і духовного, у країну етичної творчости. Словопластика вистави Кучинського, її внутрішні ритуали (пророщування зерна; включення глядача до естетичної акції; пропонування розділити спільний хліб тощо), естетика, що розімкнута в етику сковородинського космосу; нарешті, ідея відповідальности за власний внутрішній світ, за цілісність, — реєструє у формах імпровізаційного, підкреслено ігрового театрального письма ідентифікацію з праосновами національної етики. Закорінення в минуле — де людина при всіх її контрастах (тексти епохи бароко наголошують особливо цю якість) несла в собі парадоксальні коди цілісности, — знімає намули "ідеологій" і виробляє нову естетичну мову національної автентичности. Логіку етичного поруху як філософського змісту життя продовжує вистава цього ж режисера "Забави для Фауста" за "Злочином і карою" Достоєвського. Віддзеркалення-збіг: Свидригайлов-Раскольников, больові психічні взаємопроникнення, осягнення смерти як загибелі духу (Розкольников ніби вмирає від больових ударів одкровень Свидригайлова) творить розгорнуту метафору свідомости, що затьмарена розривом зв'язку з Вищими началами. Символіка білого кольору — найпоширеніша у виставах Кучинського — містичний знак чистоти, смерти, воскресіння.

"Украдене щастя" у версії Ігоря Бориса — аскетично-експресивний епос, майже міф, міцно опертий не стільки на етнографію (як то може здатися поверховому оку), скільки на високі символи, метафори, асоціації, породжені народною космогонією. Етнографія тут ошукує глядача, грає з ним, перш ніж втілитися у вічні абсолюти, де кохання дорівнює смерті, зрада випробовується християнством, а язичництво (тут діє навіть окремий мовчазний і похмурий Дух — лісу? полонин? душі? — що проходить як туманне марево над полонинами — крізь усю виставу, задаючи їй темп, ритм, атмосферу) семантично наближене до теми Совісти і всюдисущого вічного начала. Фольклорний персонаж тут — це спливання тривог підсвідомости і тінь рокованости, своєрідна культурна цитата з античної етики. Національна мораль "кріпиться" античною[29]. Доля героїв вистави, закута у нормативи спільноти, вибухає спротивом, крапку в якому ставить смерть. Через космогонічну символіку (для її підсилення режисер замінює авторський культурний контекст на ще архаїзованіший і ближчий до язичництва) театр заглибленням у замкнуто-цілісне не тільки наполягає на поверненні до давніх першоджерел моралі, але й закріплює їх у сучасній свідомості на правах розанґажованих, розімкнутих, відкритих. Ця напруга між загальною забороною бути вільним, кохати за порухом серця (не за законами соціального ритуалу) — і правом, яке Я,

знаючи всі наслідки, бере на себе, — в естетичному просторі створює з драми трагедію, в етичному — пропонує нову модальність, нові етичні нормативи. Контекст подій, посунутий в історичну глибину, обновив і загострив сюжет Франкової драми, знявши деякі кліше попередніх інтерпретацій, актуалізувавши сучасний етичний контекст, який багато що втратив останніми десятиліттями. Цей парадокс: архаїка — відкритість — ще треба досліджувати, але він відверто демонструє "викид" нової генетичної культурної енергії.

Одним із мотивів сучасної творчости, з яким культура себе ідентифікує, стала реконструкція художніх надбань 1920 — 30-х років. Повернення на кін творів М. Куліша, В. Винниченка, В. Черкасенка, забутих імен із царини прози, поезії, малярства (бойчукісти, "візантиністи", прерафаелісти, авангард 1910 — 20-х), епістолярної спадщини — це одна з провідних тенденцій театру 80 — 90-х років.

Вистава театру ім. Франка "Патетична соната" М. Куліша (постановка С. Данченка) — свідоцтво трагічного викорінення зв'язків із прозріннями доби Розстріляного Відродження. У виставі форма, задана драматургом і трансформована художником (А. Александрович), ніби обтяжує, гнітить режисера. Вони в різних вимірах, у взаємній недовірі. Куліш — поет, вистава — **розівтілення** поезії. Навіть там, де простір вистави вирішений через ритм, ритмічну пластику конструкцій, її крок не відчувається. Піднесено-романтичне начало героя в юнацтві і скептично-іронічний погляд на навколишнє його другого Я — взаємознищуються, аж до відсутности будь-якого діалогу між цими двома Я. Прийом, який мав би надати поліфонії Я, залишається суто формальним і перестає працювати, попри те, що роль Ілька Юги грає такий майстер, як Богдан Ступка[30]. Концепція вистави, визначивши об'єктом глузування примітивного більшовика, не визначила своїх стосунків із такими персонажами, як Марина, Ступай-Ступаненко, із носіями національної ідеї; режисер примусив цих персонажів діяти вкрай неартикульовано[31].

Вистава Харківського театру ім. Шевченка на малій сцені — "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" В. Винниченка (постановка Алли Бабенко) — виглядає претензією на "красивий" декаданс, на "ретро", на ностальгію за романсовим сюжетом. По суті ж вистава мертва, попри ґрадус зовнішньої експресії, дивовижність забутих фабул і цікавого режисера, що має здобутки в галузі театральної психологічности. (Репутацію цієї вистави рятує звернення до іншої п'єси Винниченка — "Брехня" — з Ларисою Кадировою у головній ролі, яка продемонструвала психологічні "палімпсести" і витонченість виконання, чого, щоправда, не можна сказати про виставу в цілому). Про такі цінності, як Митець, Кохання, Родина, і про таке питання, як: чи виправдовує висока мета низькі засоби, — питання вічне — театр не вміє говорити адекватною естетичною мовою, в цьому випадку — мовою "натуралізму", гіперреалізму, біологізму, без чого п'єса Винниченка втрачає притаманний їй аромат енергій ірраціонального.

"Між двох сил" Винниченка у Львівському молодіжному театрі ім. Леся Курбаса (постановка В. Кучинського) відтворив у жанрі ґротеску-буфф проблему двобою нового і старого світу, так би мовити, революційного і постреволюційного менталітету. Це мозаїка пореволюційного буття як буття "на грані", на межі істини і смерти за неї. Кучинському вдається у формі ґротесково-карнавальній продемонструвати хисткі кордони головних вартостей: людського життя, революційної ідеї, вічних мотивів виживання, конформізму, — коли історія пропонує їм революційний контекст. У цих умовах цінності, згідно з версією театру, втрачають свою моральну однозначність і абсолютність, — і вільно перетікають з добра у зло й навпаки. Революція у цій інтерпретації стає акцією руйнації абсолютів. Театр точно обирає орієнтири, але художнє рішення, ніби підкоряючись назві, саме хитається "між двох сил" — естетикою буфф, ґротеску і квазіестетикою, подекуди з елементами побутовізмів, шаржу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Замулена естетична пам'ять дуже повільно повертається до витоків. Та в процесі цьому є й ще один прихований внутрішній естетичний план. Культура не тільки демонструє боязкість, невміння працювати з минулими моделями, а й ставить під сумнів потужність їхніх окремих форм, стильових ознак у новітньому контексті. У такий спосіб художня культура попереджає про потенційну небезпеку. ідеалізації, "лакування", консервації "будь-якої" з систем естетики, що спричинили прорив 1910 — 30-х рр. Від цієї "ведмежої" послуги художня культура відраджує і сучасну критичну думку.

Новітня хвиля театральних режисерів, не переконана в можливості і потрібності буквального наслідування (вбачає в цьому новітній аналог рабства), розкуто і вільно йде на введення в сучасний театральний обшир "класичних" цитат із вистав — шедеврів минулого, зокрема з вистав "Березоля" Леся Курбаса. Таке самобутнє відтворення культурних цитат театру Курбаса відбулося у виставі "За двома зайцями" М. Старицького в постановці М. Яремківа (прийом з двома Голохвостими, як це було в "Березолі", коли Крушельницький і Гірняк у мізансценах віддзеркаленого сценічного життя смішили публіку своїми імпровізаційними "антре", літали над головами остовпілих глядачів на циркових лонжіях[32]).

Тема Пам'яти.

Специфіка сучасного культурного контексту — в його структуруванні довкола теми Пам'яти. Наслідком депортації людини з її минулого, з національної історії стало розівтілення, манкуртизм. Сьогодні, опинившись після болотної усталености в ситуації різкого розпаду еталонів і нормативів, перед фактом п і д м і н и і м е н и, культура створює програми захисту, оновлення, відродження. Подекуди ці програми виглядають проектами-мареннями, програмами-утопіями, але переважна більшість їх — це конструктивні проекти Творчости як суспільної цінности.

У цих умовах культурна цитата слугує передусім розімкненню меж самого діалогу культур, і тим самим пропонує більший "набір виборів", тобто інтенсифікує вихід до свободи. Нагадуючи образи історії, сюжети і героїв її, вона стабілізує свідомість довкола незаперечних вартостей, а головне — культурна цитата виступає у функції і д е н т и ф і к а ц і ї індивіда і групи з еталонами і символами національного або універсального дискурсу, вписуючи національне у всій його самобутності, до "письмен" універсуму. Не в усьому ці шляхи ідентифікації чітко артикульовані, — але вектор пролягає тут.

Українська культура, сторіччями позбавлена контексту державности, нині щедро компенсує це знекровлення, попри всі негаразди і недосконалості художніх засвоєнь. Тому в ціннісних її орієнтаціях переважає універсальна символіка: людина ідентифікує себе із Землею, Космосом, Природою, Нацією, Європою.

Живопис відверто і прозоро тяжіє до першофеноменів: Час, Земля, Небо, Бог, Київська Русь, Русь-Україна. Оригінальний живопис Андрія Антонюка, його предметний духовний світ синтезує розбурхані матерії кількох віків національного буття: в його картинах переосмислені "візантинізм" мозаїк Михайлівського собору, бароко XVII — XVIII ст., бойчукісти, Нарбут, українська ікона і національне ткання ("Кирило і Мефодій", 1989; "Десь поїхав мій миленький", 1990; "Червона калина", 1990 — 91; "Милосердя", 1989, та ін.). Про нього пишуть як про "чудо відродження" (Галина Севрук), дослідники називають його "геніальним майстром" (В. Підгора). Твори Антонюка вже сьогодні належать світовому культурному контексту. Цей приклад не поодинокий. До всепроникних філософських універсалій звертається практично переважна більшість митців, і робить це на достойному рівні (це полотна Прокопа Колісника, скульптура О. Чорноіванова, І. Волобуєва, В. Кравцевича, це

"наївні" ікони С. Буртового, це неперевершені гобелени Михайла Біласа — "Вечірня молитва", "Лісова пісня", "Довбуш", "Тіні забутих предків" та ін.; це розкуто імпровізаційні полотна Василя Тихого; це оригінальна версія сучасного постмодернізму в О. Дубовика — триптих "Пророк" (1990), цикл "Шестикрилий серафим" (1989) та ін.).

Поезія і проза упорядковують світ, ілюмінуючи старі міфи і ілюзії, соціальний цинізм, релікти абстракцій та ідеальних конструкцій у ментальності. Вони синтезують в собі "європейське" і "національне" як скреслий діалог культур. Тут не тільки культурні цитати як моделі зв'язку, але співіснування — на рівних — різних культурних систем, накладання-аплікація кількох культур — за типом складного лабіринту чи, радше, функціонального вулика, взаємоадаптація різних традицій, "проступання" старих культурних письмен крізь новий дискурс — справді "палімпсести", як встигли назвати дослідники постмодерністські візії (згадаймо "Палімпсести" Василя Стуса як поетичну формулу самосвідомости).

Поезія Ігоря Калинця, його своєрідний ісихазм, мовчання словом чи, за виразом дослідника, "поезія келії" (К. Матіїв) вводить у духовний обіг реальність, у якій "поет може вільно говорити з живим Свідзнським і Антоничем, вільно рухатись у просторі рідної історії, переходячи з епохи в епоху, — від скіфської пекторалі до козака Мамая, від язичницьких часів — до Максима Березовського... Час і простір духу — це жива Вічність; ностальгія поета одночасно тяжіє до двох протилежних полюсів, — одним із них є вічно юна Україна, — живе, оберігаючи Захід ще з часів Захара Беркута й Івана Вишенського, — до сьогоднішнього дня... Другим полюсом, до якого спрямована інтенція поета, є власне Україна в її протистоянні, в її трагічній роздвоєності, думаючи про яку, згадуєш символічну гераклітівську А (альфу) — образну фігурку лука (символ війни), що при перевертанні виявляється лірою (символом миру)..."[33].

Остання опозиція може виступати метафорою всього масиву сучасної вербальної культури, з тією хіба що відмінністю, що проза радше рефлексує в культурні "тексти" доби Утопій. Новітня постмодерністська поезія і проза пропонують свої антиутопії і філософські рефлексії — як упереджувальні захисні моделі спротиву залишкам тотальности і ритмам ентропії. Твори Ю. Винничука ("Ласкаво просимо в Щуроград"), О. Ірванця ("Загибель Голяна", вірші), Ю. Андруховича ("Рекреації"), О. Забужко ("Інопланетянка"), поезії І. Римарука ("Вихід", "Покрова"), В. Герасим'юка, І. Малковича та ін., з діаспори — поезія, проза, живопис Емми Андієвської, поезія Мойсея Фішбейна, Богдана Бойчука та інших членів Нью-Йоркської групи, твори Василя Барки становлять міцний шар лексично нової культури, яка ідентифікує сучасну людину з вищими цінностями в ієрархії відомих, — художня культура компенсує недовтіленість особистости і нації на попередніх етапах.

Таке балансування між ціннісними орієнтаціями і картинами світу національного й універсального (причому у традиційній культурі і свідомості переважає перше, а в авангардистів — друге), коли воно — ще не гармонія, але вже рівновага, — говорить про спробу культури привести до згоди два потоки свідомости, відлагодити розриви в них; окрім того, співвіднести тексти традиційної культури і новаційні культурні тексти до цілісного Письма, що має вихід як в езотеричні начала, так і в профанні.

Мандри національної культури крізь історичний час, "присвоєння" широкого світового спадку, поліетнічна символіка цитування є початком конструювання культури суспільства і свідомости на засадах немаргінальности й самооновлення.

---

[18]В окремі історичні періоди різні підвиди мистецтва беруть на себе функції інших інституцій суспільства — правових, релігійних. Так сталося з театром радянським за тоталітаризму — він перебрав на себе роль церкви, храму. З'явилися чисто сповідальні форми театрального діалогу: інтимні, камерні, з одного боку, і проповідницька експресія, з другого.

[19]Темі елітарної та масової культури присвячено окремий розділ.

digitized by ukrbiblioteka.org

[20]Елементи цього спостерігаємо у виставі "Лісова пісня" театру ім. Франка (1993), коли олеографія заступає феєрію. Можна говорити про окремі "цитати" з масової культури, що їх привласнила вистава Київського театру ім. Лесі Українки "П'ять пудів кохання" за "Чайкою" А. Чехова (1993 — 94).

[21]Гості у пригоді Немирича, які виявляються мерцями, — в "Рекреаціях" Ю. Андруховича. Цю ж тенденцію засвідчує і російська театральна та кінокультура, не кажучи вже про літературу.

[22]Найрепрезентативнішою щодо цього є антиутопія Ю. Андруховича "Рекреації" ("новотворення"), з відсиланням до традицій химерного роману і ґотичної новели іронізмів прози і драми Розстріляного Відродження, народної сміхової культури (за М. Бахтіним), прози барокової традиції "шістдесятників".

[23]Термін цей в авторському контексті тотожний терміну "постмодернізм".

[24]*Вольфганг Вельш.* "Постмодерн". Генеалогия и значение одного спорного понятия. // Путь. № 1, 1992, с. 132 — 133.

[25] Сучасні постмодерністичні теорії, які апелюють до постмодернізму як до описань відповідних с т и л і в м и с л е н н я — теорії Віттенштайна, Ліотара, Шіда, Енґельманна, Габермаса. Маєра, Дерріда та ін. — суттєво різняться між собою в ставленні до "мовних ігор", до "метаоповіди" як єдности знання, до "правців", до "правил гри". Якщо, скажімо, Віттенштайн наполягає на родовій єдності мовних ігор, тобто на присутності метамови, то Ліотар стверджує їхню вихідну гетерогенність; якщо одні вбачають метою дискурсу консенсус, то інші — не консенсус, а розбіжність, паралогію. Теорії постмодернізму демонструють тим самим, на наш погляд, власний "постмодерністський метод" як гетерогенний феномен, що лише тяжіє до єдности, але поки що не відважився навіть на консенсус. Ми схиляємось до позицій Дерріда, про що й буде йти мова на заключному етапі аналізу. Пропонуємо спектр позицій постмодерністської думки:

Енґельманн П. До питання про амбівалентність модерну і постмодерну. — Відень, 1989 (нім.).

Шід К. Теорії арґументації в дискусіях про модерн. — Відень, 1989 (нім.).

Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия. — М., 1993.

Вольфганг Вельш. "Постмодерн". Генеалогия и значение одного спорного понятия. // Путь, 1992, № 1.

Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991.

Вайнштейн О. Б. Деррида и Платон: деконструкция логоса. // Мировое древо. — 1992, № 1.

Интервью с Жаком Деррида. — *Там само.*

Сергей Кусков. Палимпсест постмодернизма как сохранение следов традиции. // Вопросы искусствознания. — 1993, № 2, 3.

Антье Гревениц. "My Faust" Нам Джун Пайка — банализированный миф? — *Там само.*

Александр Кохан. Состояние искусства и освобождение Светом. Манифест искусства Нового века. — *Там само.*

Жак Деррида. Московские лекции. 1990. — Свердловск, 1991.

Зигмунд Бауман. Философские связи и влечения посмодернистской социологии. // Вопросы социологии. — 1992, т. I, № 2.

Тамара Гундорова. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання. // Сучасність. 1993, № 9.

[26] Вистава Львівського молодіжного театру ім. Леся Курбаса (1992 — 93 рр.).

[27] Вистава Харківського академічного театру ім. Шевченка (1992 — 93 рр.).

[28] Вистава Івано-Франківського драматичного театру (1990 — 92 рр.).

[29] Згадаймо цілий масив європейської театральної культури (п'єси Ануя, Шоу, Брехта та ін.), що виник як новітнє відновлення і художнє перетворення матриць давніх художніх систем.

[30] Щойно він зіграв у ролі Тев'є у виставі "Тев'є-Тевель" за Шолом-Алейхемом (постановка С. Данченка) таку щемливу і пронизливу трагедію невтілення, людського і національного, яке безперечно заслуговує на визнання її шедевром. Тему національної ідентифікації тут вирішено через почуття узгодженості національного і вселюдського як найприроднішого почуття.

[31] Ще раз наголошуємо — нас не цікавить реконструкція всіх естетичних систем вистави. Ми вивчаємо через концепції ціннісні орієнтації театру.

[32] Є й культурні цитати з кількома рівнями посилань. Так, в "Мараті-Саді" П. Вайса (постановка В. Шулакова) Київського Молодіжного театру в сцені виборів Марата виникає цитата-повтор відомого епізоду коронації з "Річарда II" Шекспіра. Присутня тут і "репліка", взята з позахудожнього простору — у гаслах хворих відчутні посилання на "Декларацію прав людини", на сучасну риторику українського парламентаризму.

[33] *Матіїв Костянтин.* "...Я ще раз визволю їх". // Сучасність. 1992, № 2, с. 179.

Микола **НЕВРЛИЙ**

ДЛЯ ПОГЛИБЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТИ

Микола Мушинка. Лицар волі . Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. — Ужгород, 1995.

Уперше ознайомилася світова українська громадськість із автором цієї цінної праці в часах розвалу совєтської імперії, коли в ефірі вперше пролунав його голос, сповіщаючи про ламання криги в комуністичній Чехо-Словиччині, іменем українського етніка Пряшівщини солідаризуючись із подіями в Україні, яка пробуджувалася до самостійного державного життя. Більше, ніж хто інший, він мав на це моральне право. Микола Мушинка (народжений 1936 року в селянській сім'ї на Пряшівщині) у розквіті своєї наукової праці на кафедрі україністики університету П. Й. Шафарика у Пряшеві був упродовж 20-ти літ, після розгрому Празької весни 1968 р., позбавлений змоги друкуватися і заробляв на прожиття витопником у місцевих теплярнях. Діапазонові його наукових зацікавлень можна лишень подивуватися. Крім професійної фольклористики, спрямованої головно на карпатський реґіон, він публікує також праці з народознавства, історії, мистецтвознавства, публіцистики... З-під його пера вийшли портрети й монографії про В. Гнатюка, І. Панькевича, С. Рудницького, С. Дністрянського, О. Зілинського та інших знаних українців. Більшість із цих праць,з огляду на несприятливі умови в тогочасній ЧСР, вийшли на Заході, де його по заслузі обрано дійсним членом НТШ.

Рецензована тут книжка має дві частини. У першій — праця М. Мушинки про відомого закарпатоукраїнського політика й культурно-громадського діяча Степана Клочурака; у другій — Клочуракова публіцистика, його листи, а також фоторепродукції (деякі мають історичну вартість).

Видавці назвали "Лицаря волі" документальною повістю. Це можна сприйняти лиш з певним застереженням. Повість як жанр, навіть попри документальність, повинна бути художнім твором. "Лицар волі" скидається більше на біографію життя й діяльности С. Клочурака (1895 — 1980).

У своїй праці М. Мушинка знайомить читача із канвою Клочуракового бурхливого життя, яке нерозривно пов'язане з національно-визвольною боротьбою Закарпаття першої половини XX століття. С. Клочурак був у орбіті всіх історичних зрушень свого краю, ініціатором багатьох культурно-суспільних починань і здобутків. Тому Мушинка логічно акцентує його лідерство у всенародному гуцульському повстанні проти мадярських поневолювачів у 1918 — 19 рр. Воно у висліді мало створення Гуцульської Республіки, яка інспірувала навіть чеського письменника З. М. Кудєя на написання однойменного роману (див. про це нашу працю в журналі "Сучасність", ч. 6, 1992). Особливо докладно розповідає М. Мушинка про активну участь С. Клочурака у бурхливих подіях березня 1939 року, коли була проголошена незалежна Карпатська Україна, президентом якої був визначний педагог і культурно-громадський діяч Августин Волошин (1874 — 1944), а міністром — Степан Клочурак. Ці історичної ваги події українцям Наддніпрянщини майже невідомі. Імперська Москва трактувала ці події — як і Мазепу, УНР, УПА...— вкрай тенденційно; в російській історіографії закорінилась традиція називати

digitized by ukrbiblioteka.org

національно-визвольний рух "бандитизмом". Зраджуючи слов'янську солідарність, Москва так характеризувала і боротьбу гуцулів проти тисячолітніх пригноблювачів.

Читачам Наддніпрянщини не було відомо, що московським СМЕРШем (контррозвідкою), іґноруючи всі міжнародні засади, було заарештовано у Празі Августина Волошина і, як пізніше Дубчека, відвезено літаком до Москви, де він закінчив життя у катівнях Лефортово. Заарештованого у Празі Степана Клочурака, разом із іншими членами уряду Карпатської України Ю. Перевузником і М. Долинаєм, НКВД теж ескортувало до Москви, щоб пізніше запроторити на 12 років до таборів ҐУЛАҐу, у північну Воркуту. Там герой Гуцульської Республіки і міністр Карпатської України, яка перша в Європі збройно виступила проти фашизму, познайомився з О. Солженіциним.

Книжка "Лицар волі" заснована на першоджерелах, бо ж М. Мушинка особисто знав С. Клочурака, кілька років із ним листувався. У цій книжці чимало автентичного. Треба підкреслити, що її протаґоніст не був лиш реґіональним героєм. Згідно з вірогідними джерелами і свідченнями самого Клочурака, він, будучи командиром Гуцульського Куреня Січових Стрільців, брав участь у боях війська УНР із її ворогами, тричі був ув'язнений, на фронтах поранений. Що ж до питання про мовний хаос і боротьбу за рідну мову на Закарпатті, що її автор торкається на стор. 68 — 71, треба підкреслити: як і в інших слов'янських народів, ця боротьба визначала, зрештою, рівень національної свідомости. На початку 20-х рр. утраквістична граматика І. Панькевича, де було аж три "і", приписана празькими урядами школам Закарпаття, могла ще бути чинником пробудження, — але в 30-х рр. вона вже стала анахронізмом, адже життя її випереджувало і вона вже стала гальмівною. Свідоме громадянство, особливо ж молодь, гостро її засуджувало. Народовецьке вчительство, письменники й більшість закарпатських газет перейшли було на фонетику, яка їх об'єднувала з усією Україною. Боротьба за фонетику вивершувала процес відродження. Одразу ж після "Живої мови" Ф. Агія, призначеної для народних шкіл, вийшла в Ужгороді накладом І. Романа перша на Закарпатті "Граматика української мови" (1937) Я. Неврлі, адресована середнім школам. Її відразу привітав у львівському "Ділі" В. Сімович, а "Учительська громада" почала запроваджувати її в школах. Крига зрушила. Борцем за правдиву фонетику був і С. Клочурак. Отже, при всій пошані до І. Панькевича (і я був його вдячним слухачем) як до визначного діалектолога й культурно-освітнього діяча "Просвіти", треба сказати, що саме своєю етимологічною граматикою він у 30-х рр. став контраверсійною фігурою, бо ж ця граматика догоджала шкільній адміністрації і, разом із мадяронським "язичієм", ширила хаос, що віддзеркалився навіть у місцевій літературі. Марко Бараболя (І. Рознічук) про неї писав:

Наш народ уже добився
Той культуро на вершок,
Водколи в нас з'явився
У граматиці дашок.
Тым самым цьла проблема
Вырошена наохтема:*
Буде й конь и вол й народ
Под дашком отым сидьти —
И ньхто най не пытає —
Хто мы є й чиь мы дьти.

Відомий закарпатоукраїнський діяч Ст. Росоха, згадуючи Панькевича, підкреслив, що він "написав свою граматику дійсно дивацьким етимологічним правописом, що туманив українських дітей Карпатської України цілих 20 літ" (Марко Бараболя. "З-під їдкого пера". Вид-во "Пробоєм". — Прага, 1941. — С. 4 —5). Отже, минуле треба подавати історично.

* Назавжди. — *Авт.*

Хочеться пригадати дещо про С. Клочурака й собі. Про його героїчну молодість я вперше почув від свого друга із Золотарьова Павла Довганича, який був аґітатором Аграрної партії. Клочурак кілька разів відвідував мого батька, який недавно повернувся з України і в 1934 — 39 рр. мешкав ув Ужгороді. Тоді до нас приходило чимало різних людей, бо ж кожний хотів довідатися щось про Україну, де в 1933 році шалів голод, провадилися насильна колективізація, персекуція української інтеліґенції.

Першого разу його привів до нас, як пригадую, редактор часопису "Вперед" Спиридон Довгаль, що разом із М. Мухином бував у нас і раніше. Розпитуючи про тогочасні події в Україні, Клочурак найбільше цікавився долею О. Бадана, І. Мондока, П. Жупника й інших закарпатців, що, повіривши в комуністичний "рай", подалися туди. Всіх їх, як і галичан із КПЗУ, які навіть нелеґально перебігали за Збруч, ҐПУ згодом ліквідувало. Олександра Бадана батько, що якийсь час жив у Харкові і працював у М. Скрипника, знав особисто і чимало про нього оповідав Клочуракові. Наш ґість усе це собі записував; він був тоді послом Аграрної партії і видавав газету "Земля і Воля". Мій батько був веселої вдачі і любив пожартувати. "Як це так, що Ви аґрарник, а пан інженер Довгаль — соцдем, і ви між собою не б'єтеся?" — зажартував батько. "А ні, пане професоре*, — відповів сміючись Клочурак, — ми — давні друзі, і я був соцдемом".

Кілька разів Клочурак звертався до мого батька з проханням виправити йому ту чи іншу статтю чи промову, бо він літературну мову не вивчав. Батько це охоче робив, але завжди не забував докинути: "Гуцулів, та ще таких, як Ви, нічого виправляти! У них із усіх українських діялектів найвиразніший ікавізм, а тому й найчистіша мова". Мій батько, ще недавно педагог в Україні, вважався тоді авторитетом у мовних питаннях, в яких звертався до нього не тільки Клочурак, але й інші відомі закарпатці.

З огляду на можливість додаткового тиражу "Лицаря волі", про що згадує видавництво, звертаємо увагу на деякі прикрі друкарські "чортики":

с. 4 — слово буржуазному треба дати в лапках; с. 20 — замість *Степан* має бути *Клочурак*; с. 47 — не "по виробництву" (рос.), але ... для виробництва, на виробництво; на цій же сторінці слово "бокораші" треба пояснити (українці зі Сходу його не знають); на с. 34, 52, 76, 119 слід виправити чеські реалії; с. 66 — не *Цуркманович*, але *Цурканович*;

с. 83 — у примітці 136 не "в народі", але — "в нараді"; с. 90 — не "Нової Європи", але "Нової Свободи"; у прим. 147 треба вказати число тому; с.95 — не ген. *Прхал*, але *Прхала*; с. 138 — у примітці не "публічної спадщини", але "публіцистичної".

Незважаючи, одначе, на ці помилки, книжка "Лицар волі" для сьогоднішнього українського, особливо молодшого, читача потрібна! Вона, як і видана минулого року в Ужгороді книжка мемуарів "За українське Закарпаття"*(ред. С. Маркусь і В. Худанич), вельми потрібна для поглиблення нашої історичної пам'яти. Ці книжки особливо придадуться вчителям і викладачам історії університетів та інших вищих шкіл.

Братислава

* Так тоді в Чехо-Словаччині називали викладачів середніх шкіл.
* Див. про це: "Дукля", 6\1994.

digitized by ukrbiblioteka.org

* * *

У журналі "Сучасність" (грудень 1994 р.) опубліковано статтю Соломії Павличко "Пристрасть і їда: особиста драма Михайла Коцюбинського". Від редакції зроблено примітку: "Здаючи собі справу з нетрадиційности підходу автора статті до теми та її дискусійности, все ж публікуємо цю розвідку". І в колективі працівників Вінницького музею М. М. Коцюбинського виникло бажання подискутувати на цю тему.

Так, авторка статті пише, що найбільшою драмою і проблемою Коцюбинського було, мабуть, його особисте життя; вона висловлює також думку, що коріння роздвоєності письменника слід шукати в його житті — і тут має рацію. То чому ж пані Соломія впродовж усієї статті звинувачує в усьому Коцюбинського? "Мене гнітить сіре одноманітне життя, — писав Коцюбинський у начерку "Мене гнітить...", — а мені хочеться життя яскравого, блискучого, діяльного, хочеться пити з повної чарки. Я маю право на таке життя, як кожна людина, а тим часом мушу скніти й волочити скучне життя без надії на краще". Весь державний уклад і нудна чиновницька служба викликали у письменника протест, виснажували фізично й духовно, і в стосунках із Олександрою Аплаксіною він шукав віддушину від буденщини й довколишніх незлагод.

Кохання Коцюбинського до Аплаксіної — це прекрасні, хоч водночас і глибоко трагічні сторінки особистого життя, що їх можна простежити в листах письменника.

На час зустрічі з Олександрою Михайло Михайлович був одружений і мав четверо дітей, утримував сліпу матір. Сестра Лідія також жила в сім'ї Коцюбинського. Познайомившись із Аплаксіною, письменник незабаром відчув у ній, незважаючи на її молодість, близьку собі людину — кохану і друга. Та коли дружина дізналася про зв'язок Коцюбинського з Аплаксіною, перед ним постала дилема: з одного боку, обов'язок і любов до дітей, а з другого — кохання.

Аплаксіна з недовір'ям ставилась до його проектів нового життя, — адже розуміла, що в Михайла Михайловича велика сім'я і він — як людина обов'язку, — навіть дуже кохаючи її, не зможе розлучитися з дружиною й улюбленими дітьми; врешті-решт, вона на цьому ніколи й не наполягала. Олександра Іванівна писала Коцюбинському, що їм необхідно розлучитися, що далі зустрічатися буде важко, і радила йому заспокоїтися, не хвилюватися і примиритися з неминучістю.

Із відповіді на лист Аплаксіної, який Коцюбинський отримав через її сестру Зіну: "Тебя интересует прежде всего вопрос, что я сказал Вере Иустиновне. Я ей сказал, что решил жить (я думал умереть — так сильно хотелось) и пожертвовать своим счастьем для детей. Как мне трудно и больно сейчас писать это, если бы ты знала, если бы ты знала только. Живу я не только своим горем, а и твоим — и поэтому мне так тяжело" (лист від 14 серпня 1908 р.).

Після цього листа Аплаксіна перестала відповідати на листи Михайла Михайловича, та він продовжує писати: "Мой единственный, дорогой, любимый друг! Ты мне столько дала счастья! Неужели в несчастье ты перестанешь быть моим другом?" (з листа від 19 серпня 1908 р.).

Аплаксіна у своїх спогадах розповідає: "Коли я повернулася з відпустки, я не хотіла зустрічатися з Михайлом Михайловичем, щоб допомогти йому звикнути до думки про необхідність розлуки. Але, коли я побачила його змучене обличчя, нестерпний жаль охопив мене. Він був схожий на людину, що встала після тяжкої хвороби. Я зрозуміла, що розлучитися з ним не зможу". Отже, вибір зроблено. Олександра залишається вірною подругою Коцюбинського,

але в зв'язку зі згаданими вище обставинами їхні відносини мають конспіративний характер.

Проте в статті Соломії Павличко наголоси розставлені так, мовби сам собою напрошується висновок: причиною цієї складної ситуації був один Михайло Михайлович; Олександра Аплаксіна ж виступає безневинною жертвою, яка потрапила в тенета Коцюбинського.

Далі авторка статті так оцінює любовний дискурс листів до Віри Устимівни: "Весь любовний дискурс листів до Віри, по-перше, обмежений, по-друге, штучний, псевдолітературний, переповнений пестливими словами, де почуття втілене в зменшувальних суфіксах, як от: "коханнячко моє гаряче", або "моє серденяточко", "моє щастячко".

Але чому особисті листи, які адресувалися конкретним особам і часто мали інтимний характер, піддаються критиці як літературний твір? Адже, вочевидь, автор не розраховував на те, що листи особистого плану будуть розглядатися крізь призму світосприймання різних людей і трактуватися в зовсім іншому ракурсі. На мою думку, пані Соломія висмикує шматки з листів Коцюбинського і трактує їх на догоду своїй теорії (мовляв, пристрасть і їда — основа особистої драми письменника). Драмою ж для Коцюбинського було все навколишнє життя з його буденщиною та негараздами, з нудною чиновницькою службою, з невідповідністю бажань та можливостей, з його прагненнями вирватись із рутини набридливої сірості.

Навіщо робити штучну проблему з того, де її не було взагалі? Адже всім людям доводиться їсти й пити, а подеколи й вести про це мову, особливо коли до цього спонукають обставини, стан здоров'я тощо.

У своїй статті пані Павличко пише, що реґулярні звіти про їжу починаються з 1896 р., року одруження. І в цьому немає нічого дивного: адже молода дружина турбується про чоловіка і запитує в листах про те, як він харчується, як себе почуває.

З листа до Віри Устимівни від 13 жовтня 1896 року: "Сонечко ти моє! Ти мені світиш і гієш. Твої листи для мене — половина життя. От і нині дістав листа од тебе — і так мені добре, так легко і весело. Я мало не з'їв того листа, таким він був мені солодким, а найпаче од грушової підливки. Ай, ті груші: побились, потовклись та напустили такого соку, що лист твій та бонзині книжки як душенина упріли в тому сокові. На превелику силу одліпив я його от коробки і тільки що розклав на столі, щоб хоч місцями прочитати, коли знов лихо: оси зачули, що прийшов лист од Віри, і роєм назліталися його читати".

Наводжу трактування цього листа Соломією Павличко: "Лист од Віри до Алушти був вкладений у посилку з грушами та яблуками. І, хоч вони потовклися й погнили в дорозі, він дякує за цю солодку посилку, яка видалася йому такою смачною". І висновок авторки: "Коцюбинський, як показують його перші листи до дружини, цінував добру їжу, і ця їжа, за народним українським прислів'ям, була шляхом до його серця". Мені це бачиться з іншої точки зору: напевно, Віра Устимівна подобалась Михайлові Михайловичу не тільки за її кулінарні здібності, а також за розум та красу, яких в неї не відбереш. І вже зовсім в цю теорію про "шлях до серця Коцюбинського через шлунок" не вписуються його стосунки з Олександрою Аплаксіною. Та повернемося до Віри Устимівни і до її листування з Михайлом Михайловичем. Автор пише цей лист із м'яким гумором, зі світлою ласкавою усмішкою, чого, на жаль, не завважила пані Соломія. Цитую: "В коробці ж було справжнє бойовище: груші всі полягли в бою, тільки шкура та кості лишилися, а яблука лиш покалічені та потовчені. Ложка певно сьорбала юшку, бо була повна соку. Коверти якимсь чудом, дякуючи, може своїм лояльним штемпелям, вийшли сухими з води".

Як людина вихована, Коцюбинський далі дякує рідним за турботу та увагу: "...все ж таки дякую тобі, Вірунечко, й мамі за яблука: дуже мені смачними видалися". Михайло Михайлович розуміє, що мати та молода дружина турбуються про нього і хочуть зробити йому приємне. Далі в цьому листі

digitized by ukrbiblioteka.org

йдеться про наукову статтю, написану Вірою Устимівною, а потім Коцюбинський описує похід на Соснову гору. Лист досить великий за розміром, і якщо в ньому згадуються ті злощасні груші та яблука, то лише тому, щоб якось відгукнутися на турботу сім'ї.

Читаючи статтю пані Соломії, натрапляємо на слова: "І все ж за кілька років його привабив інший смак. В одному з ранніх листів до Аплаксіної Коцюбинський писав: "целую твои губки, такие вкусные". Або "все пальчики целую, глазки, губки. Как вкусно". Авторка дуже добре розуміє, що тут йдеться про зовсім різні смаки, та все намагається підпорядкувати своїй теорії і часто суперечить сама собі. Вона пише:

"Смак і апетит до їжі, звичайно, залишився і навіть зріс. У листах до дружини він постійно пише про їжу... На початку Аплаксіна належить до високої сфери його життя. Любов — духовне почуття. Її місце коло літератури...

Однак про літературу в його листах до Аплаксіної йдеться значно менше, ніж у його листах до Віри кінця 90-х років. З часом літературна тема з листів поступово зникає".

І висновок Соломії Павличко: "Отже, в листах до Аплаксіної превалює еротика. У листах до Віри — гастрономія".

Проте сказати, що літературна тема зникає з листів до Аплаксіної, не можна. Розпочавши на Капрі працю над новелою "Подарунок на іменини", Коцюбинський в листі до Олександри Іванівни від 9 січня 1912 р. розповідає про тему свого оповідання, переказує сюжет і просить: "Напиши, удачно ли выбрал ее". Письменник цікавиться думкою друга: "Иногда мне так хочется услышать твое мнение о том, что я написал; мне кажется, что ты своей чуткой душой разъяснила бы мне мои сомнения, затруднения, осветила бы то, что ускользает, неясное в моем воображении и проходит для меня бесследно".

Як згадує сама Аплаксіна: "Михайло Михайлович завжди ділився зі мною думками про те, що він задумав писати і як буде писати. Зі змістом задуманих творів я була знайома задовго до того, як вони були написані. Звичайно Михайло Михайлович розгортав передо мною схему майбутніх творів, ділився своїми сумнівами, просив поради.

Проте, я була поганою помічницею в цій справі. Я не вміла критично поставитись до його творів — мені все, що він задумував, здавалося цінним і цікавим".

І якщо, як визнає авторка, в листах до Віри Устимівни частіше йдеться про літературу, то це тому, що вона — освічена жінка, авторка статей із природознавства, могла дати кваліфіковану пораду і в галузі літератури. А якщо в листах і заходить мова про гастрономію, то не слід забувати, що Віра Коцюбинська була не тільки добрим другом і порадником, а ще й дружиною письменника. Ці листи читалися в колі сім'ї, що її членом була його стара сліпа мати, яка вболівала за свого сина не тільки як за письменника, а як за свою дитину, нехай і дорослу, як за людину зі слабким здоров'ям. Саме з цієї причини Коцюбинський писав про стан свого здоров'я та про те, як він харчується. Але ця тема в його листах аж ніяк не була домінуючою. Адже в листуванні з своїми видавцями та друзями Коцюбинський не згадує ніяких кулінарних рецептів. Про це він може писати лише в листах додому. І якщо Михайло Михайлович пише: "... работаю, пишу, но все как-то без аппетита", то йдеться про те, що пише автор без натхнення.

Пані Соломія критикує Коцюбинського за те, що в деяких листах є місця майже ідентичні; але це тому, що він писав в один день по кілька листів і повторювався, — хоча листи й були адресовані різним людям, та події описувалися ті ж самі. Не потрібно забувати, що автор листів — не тільки видатний письменик, а й людина, яка має свої потаємні думки і переживання, болі та радощі, і цим усім йому хотілося з кимось поділитись на суто побутовому рівні. Він, мабуть, і не припускав можливости такого прискіпливого і тенденційного стороннього погляду на особисті його справи.

Соломія Павличко пише: "Їжа, як дозволяють припустити його листи до дружини, є базовим інтересом його життя. Від їжі залежить тілесне здоров'я, а від нього духовне. Від останнього ж можливість думати і творити". Що ж, це справедливо, адже недаремно в народі кажуть: "у здоровому тілі — здоровий дух". Цілком закономірною постає турбота письменника про здоров'я, і не лише власне: в багатьох листах він клопочеться станом здоров'я своїх рідних і близьких, часто запитує про це і в Олександри Аплаксіної. Ось слова з листа Коцюбинського до Віри Устимівни від 6 липня 1909 р.: "Маму подякуй за добрі бажання і поцілуй од мене. Як її здоров'я? Ти не пишеш мені про здоров'я мами і Ліди. Цілую тебе міцно-міцно". А ось уривок з одного із ранніх листів Коцюбинського до Віри: "Як здоров'я мамине? Матінко кохана! Чом Ви мені і словечка ніколи не напишете? Невже Ви думаєте, що я за Вірою забув Вас, або що мені не цікаво знати, що з Вами та як у Вас? Поспитайте Віру, вона Вам розкаже, як Ви турбуєте мене, мовчучи подовго. Прохаю Вас, серце, не застуджуйтеся і не турбуйтеся нічим дуже. Я хочу, щоб Ви були здорові і веселі. Цілую Вас міцно.

Вірунечко! Прочитай мамі написані вище слова. Напиши й ти мені, як мама почувається, та бережи, моя ти розумна дівчино, маму, щоб не застуджувалася, а я за це вже зокрема поцілую тебе".

Узагалі складається враження, що пані Соломія за щось "образилася" на письменника... У чому ж справа? Можливо, авторка відносить себе до войовничих феміністок? Вона пише: "Письменник, мужчина навіть не приховує того, що в Аплаксіній шукає окраси для свого життя, стимулу своїх почуттів і своєї творчости". Що ж поганого вбачає авторка в тому, що жінка є окрасою життя? Багато видатних поетів, письменників, скульпторів, художників оспівували жіночу красу і черпали натхнення в коханні. Часто зі зміною об'єкту поклоніння відкривався новий вищий етап в праці творця. І чому, коли йдеться про Михайла Коцюбинського, це набирає такого неґативного забарвлення?

Як щось неґативне сприймає пані Павличко й те, що Коцюбинський брав участь у рибалці, влаштованій на його честь влітку 1910 р. Максимом Горьким. Цю риболовлю автор статті подає як бажання добути їжу, дику радість від власноручного вбивання... Проте всі ми знайомі з чудовими творами Ернеста Гемінґвея, де він описує море й рибальство. Із захопленням їх читатимуть іще багато поколінь.

Повернімося до початку статті С. Павличко: "Іван Котляревський започаткував нову українську літературу бурлескною поемою "Енеїда", в якій їжа і пиття займає не менший обсяг тексту, ніж війни, подорожі й еротика. "Енеїда" стала свого роду кліше "національної народної людини", чи не визначальна риса якої — напитися і наїстися"... Та невже визначальна риса українців, за Котляревським, полягає в любові до їжі й питва? А як же бути з іншими характеристиками його героїв? Як не помітити сили, широти натури, гумору, відваги, зрештою, патріотизму? Та авторка на цьому не зупиняється. Наприкінці статті ми читаємо: "Треба сказати, їдження і їжі в творчості Коцюбинського не менше, ніж у творчості Котляревського або Гоголя. Вона домінує над характерами, над ситуаціями життя героїв, над самим текстом так само, як і над життям автора, що непослідовно витворював образ естета, для якого краса, культура, духовність стояли на першому місці".

Після цих рядків так і хочеться сказати: "Пані Соломіє, не плутайте грішне з праведним". Адже життєвим кредо письменника були слова: "Я весь серед своїх героїв, живу їх життям, поділяю їх горе і радощі, говорю їх мовою і весь відданий їх інтересам".

Людмила ЗАПІРЧЕНКО,
старший науковий співробітник Вінницького музею Коцюбинського

digitized by ukrbiblioteka.org

ПРО АВТОРІВ

Василь ГЕРАСИМ'ЮК — поет, автор чотирьох книг. Живе і працює в Києві.

Петро МІДЯНКА — поет, автор трьох книг. Живе і працює в селі Широкий Луг на Закарпатті.

Михайло БРИНИХ — поет, прозаїк, журналіст. Живе і працює в Києві.

Олена АПАНОВИЧ — історик, автор численних наукових праць. Лауреат Державної премії імени Тараса Шевченка та премії Фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів. Живе і працює в Києві.

Ігор МОЙСЕЇВ — редактор відділу журналу "Філософська і соціологічна думка", голова правління Всеукраїнського фольклорно-етнографічного центру "Рідна хата". Живе і працює в Києві.

Олена ЗІНЬКЕВИЧ — професор Київської консерваторії, доктор мистецтвознавства. Живе і працює в Києві.

Мирослав ШКАНДРІЙ — професор славістики Вінніпезького університету (Манітоба, Канада). Автор монографії "Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 20-х років".

Редакція "Сучасности" складає щиру подяку відомому письменникові панові Миколі Рябчуку за плідну кількарічну працю в журналі на посаді редактора відділу літератури. Завдяки його високому професіоналізмові, тонкому естетичному смакові, зацікавленому ставленню на сторінках часопису опубліковано багато талановитих творів, відкрито низку нових імен, небуденних обдарувань.

Маємо надію, що й надалі наш високошанований колега співпрацюватиме з "Сучасністю" як постійний автор і небайдужий порадник.

Підписано до друку 21.08.95. Формат 70x108 1/16. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид.арк. 14.2. Зам.№0116509. Тираж 2700 пр.

Свідоцтво: серія КВ,№349, видане Держкомвидавом України 29.12.1993 р.
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50.

СУЧАСНІСТЬ

ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ

Юрій ШЕРЕХ
Новітня одіссея:
можливості і обмеження

Майкл ІҐНАТЬЄВ
Про громадянське
суспільство

В'ячеслав МЕДВІДЬ
Доба стилізації

Листи **Уласа САМЧУКА**
до Євгена МАЛАНЮКА

Михайло МОЛЧАНОВ
Політична культура України:
радянська чи пострадянська?

ISSN 0585–8364. Сучасність. 1995. № 9. 1-168

digitized by ukrbiblioteka.org